

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

**ВІСНИК
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 21

Дніпропетровськ
2015

*Надруковано за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету
імені Олеся Гончара (протокол № 6 від 18.12.2014 р.)*

Рецензенти:

д-р психол. наук, проф. О. П. Саннікова
д-р пед. наук, проф. В. А. Гладуш

Наведено результати низки досліджень, у яких висвітлено різні аспекти задоволеності індивідуума життям та психологічного благополуччя. Зауважено на особливій ролі позитивних цінностей та сил характеру, когнітивних і моральних ресурсів особистості у підвищенні її адаптивності до змінюваних умов життєдіяльності та стресових факторів. Розглянуто як загальні, так і пов'язані з віком, статтю, професійною орієнтацією передумови оптимального функціонування людини.

Для наукових співробітників, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, слухачів ФПК, студентів гуманітарних факультетів.

Представлены результаты ряда исследований, освещающих различные аспекты удовлетворенности индивидуума жизнью и психологического благополучия. Подчеркивается особая роль позитивных ценностей и сил характера, когнитивных и моральных ресурсов личности в повышении ее адаптивности к изменяющимся условиям жизнедеятельности и стрессовым факторам. Рассмотрены как общие, так и связанные с возрастом, полом, профессиональной ориентацией предпосылки оптимального функционирования человека.

Для научных сотрудников, преподавателей высших учебных заведений, аспирантов, слушателей ФПК, студентов гуманитарных факультетов.

The issue presents a number of studies highlighting various aspects of the individual's satisfaction with life and psychological well-being. Emphasis is made on the role of positive values, character strengths, cognitive and moral personality resources in enhancing human adaptability to the changing conditions of life and stressful encounters. General as well as age, gender and occupation-specific precursors of positive functioning are dealt with.

The publications are intended for researchers, professionals of higher educational establishments, Ph.D. students, in-career trainees, students majoring in social sciences and humanities.

Підготовлено до друку редакційно-видавничим відділом

Редакційна колегія:

чл.-кор. НАПН України, д-р психол. наук, проф. **Е. Л. Носенко** (відп. ред.), д-р психол. наук, проф. **І. Ф. Аршава**, д-р психол. наук, проф. **О. І. Богучарова**, д-р психол. наук, проф. **О. Ф. Іванова**, д-р психол. наук, проф. **В. М. Чорнобровкін**, д-р психол. наук, проф. **В. А. Чорнобровкіна**, д-р психол. наук, проф. **Н. Ф. Шевченко**, д-р психології **І. Кокіна** (Латвія), проф. **Ф. Крамер** (США), проф. **Н. Кемертелідзе** (Грузія), канд. психол. наук, доц. **О. О. Байєр** (відп. секр.).

УДК 159.944.4

Д. В. Анпілова¹, О. І. Донець²

¹Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

²Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

ЗАДОВОЛЕННЯ АКТУАЛЬНИХ ПОТРЕБ ЯК ФАКТОР ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДО СТРЕСУ В СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ У ПЕРІОД СЕСІЇ

Анотація. Розглянуто проблему адаптації студентів до стресу в період сесії. Представлено результати дослідження рівня стресу у студентів психологічних спеціальностей під час сесії. Установлено зв'язок між задоволенням актуальних потреб та рівнем нервово-психічного напруження у студентів-психологів у період сесії. Визначено, що задоволення потреби в безпеці та соціальних потреб – найпродуктивніші механізми зниження рівня стресу. Доведено вплив екзаменаційного стресу на виникнення депресії у студентів-психологів.

Ключові слова: стрес, адаптація, потреби, депресія, сесія, студенти-психологи.

Аннотация. Изложены результаты исследования уровня стресса у студентов-психологов во время сессии. Исследована связь удовлетворения актуальных потребностей с уровнем нервно-психического напряжения у студентов-психологов во время сессии. Установлено, что удовлетворение социальных потребностей и потребности в безопасности способствует лучшей адаптации к экзаменационным стрессам.

Ключевые слова: стресс, адаптация, потребности, депрессия, сессия, студенты-психологи.

Актуальність дослідження особливих психологічних станів у студентської молоді пов'язана з тим, що посилена інтенсифікація навчання на тлі складних соціально-економічних змін призводить до збільшення кількості випадків виникнення різного роду нервово-психічних порушень, психосоматичних захворювань, деструктивної поведінки та ін. Один із таких станів – академічний стрес, який супроводжує навчальну діяльність студента на різних етапах протягом всього періоду вишівської підготовки до майбутньої професійної діяльності. Значні розумові, емоційні, інформаційні, фізичні навантаження зумовлюють стан високого нервово-психічного напруження через необхідність адаптації до різних аспектів навчального процесу. Тому наразі зростає потреба в розробці нових програм психологічної адаптації студентів у стресових для них ситуаціях, для розробки та вдосконалення яких варто враховувати як зовнішні, так і внутрішні, глибинні детермінанти ефективного приспосовування до складних умов навчання.

Постановка проблеми. Період отримання професійної та вищої освіти є один із найбільш стресових у житті людини (Hales, 2009). Найстресогенніші фактори навчальної діяльності, безумовно, – екзамени, заліки, захисти курсових і дипломних проектів (Ringelisen, 2008; Bland et al., 2012; Conner, Pope & Galloway, 2010). Період сесії для більшості студентів сповнений стресами різного характеру: фізіологічного (недосипання, головні болі, нервово-психічне напруження, виснаження темпом підготовки та ін.); інформаційного (надмірна завантаженість інформацією з різних навчальних дисциплін, яку необхідно однаково добре засвоїти, щоб отримати задовільну оцінку), емоційного та соціального (прискорене переживання часу, невдоволення собою порівняно з більш успішними одногрупниками, тиск із боку викладачів, страх не впоратись із завданням, почуття провини через невинуваті очікування інших щодо своєї академічної успішності та ін.).

У разі неефективної адаптації до фізичних та психічних навантажень у екзаменаційний період студент може відчувати різноманітні наслідки пережитих стресів: головний біль; дратівливість; проблеми з травленням, печію; постійна втома, пригніченості, перевантаження; порушення режиму сну, безсоння; зниження імуні-

нітету; збільшення апетиту або його втрату; шкірні алергійні реакції; загострення хронічних захворювань; зниження продуктивності життєдіяльності в цілому та ін. (Kovrov & Vejn, 2004).

Саме тому вважаємо, що вивчення факторів, які дозволять уникнути стресів під час сесії або принаймні мінімізувати їх вплив, актуальне та перспективне.

Навчальні або академічні стреси у старшокласників та студентів досліджували S. Agarwal, L. Cheng, L. Cohen, G. D. Marshall, Q. Wei, P. Wong, Б. Ананьєв, Д. Андрєєва, В. Бодров, О. Бондаренко, О. Варес, Н. Горст і В. Горст, І. Єсауленко, Л. Китаєв-Смик, Л. Ковальова, М. Коврова, Б. Коган, І. Коровайко, Н. Наєнко, Н. Пейсахов, М. Плеханова, В. Пономаренко, М. Расулова, Ю. Сосновікова, О. Фаустов, Є. Федорова, В. Шарай, Ю. Щербатих та ін.

В їх роботах розкрито питання структури навчального стресу та характеристики його елементів, динаміки розвитку навчального стресу від вступу до вишу до моменту випуску, гендерних відмінностей у проявах навчального стресу, описано фактори, які викликають навчальний стрес, його діагностичні показники, психопрофілактичні засоби попередження навчального стресу, особливості розробки та впровадження корекційних та тренінгових програм подолання навчального стресу та його наслідків, досліджено безпосередньо екзаменаційний стрес.

Однак відзначимо, що і донині недостають вивчені стратегії оволодіння саме навчальним стресом, критерії розпізнавання та диференціювання студентами почуття тривоги перед важливою навчальною подією від стану академічного стресу, засоби продуктивної самопомочі, до яких вдаються для подолання стресових станів.

Стресом називають неспецифічну реакцію організму на вплив (фізичний або психологічний), що порушує його гомеостаз, а також відповідний стан нервової системи організму або організму в цілому (Selye, 1978).

Стрес – природна реакція людини на ситуацію загрози, небезпеки, дискомфорту. Його призначення – мобілізувати всі ресурси організму для подолання перешкод, вирішення проблем, виконання важливих завдань і в результаті забезпечити успішну адаптацію до умов середовища. Стресові реакції допомагають людині бути збіраною, сконцентрованою, проявляти підвищену активність, дозволяють задіяти всі інтелектуальні, емоційні та вольові ресурси (еустрес). Їх можна розглядати як один із інструментів адаптації. Якщо ситуація, що зумовила стрес, досить тривала або виключно значуща для суб'єкта, то внутрішній опір стає надмірним, адаптаційні ресурси виснажуються й організм і психіка починають виявляти ознаки функціональних розладів (дистрес), вкрай небезпечних і деструктивних.

Особливе місце в аналізі формування, розвитку та засобів подолання стресу займають питання адаптаційних ресурсів людини, головне завдання яких – пристосувати людину до надмірних навантажень або загрозливих ситуацій.

Під адаптаційними ресурсами розуміють ряд соціально-психологічних та індивідуальних характеристик, що визначають ступінь адаптованості особистості в конкретних соціальних умовах. Це найбільш значущі для процесу адаптації властивості особистості, які забезпечують ефективне пристосування до умов середовища. У психології до адаптаційних ресурсів організму відносять анатомо-фізіологічні властивості особистості (Н. Василювський, С. Кінєлев, Н. Маркіян та ін.); нервово-психічну стійкість, самооцінку, особливості побудови контакту з оточуючими, моральну нормативність, рівень групової ідентифікації (А. Маклаков, А. Кисліцина, І. Корольова); автономність (М. Ростовцева); рефлексію, емпатію, саморегуляцію (С. Пакуліна); емоційність особистості як сукупність адаптаційних емоційних реакцій на шкідливі для організму фізіологічні та психологічні зрушення (Г. Ковров, С. Палатов, М. Лебедєв) та ін.

Таким чином, стрес являє собою різновид пристосувальної фізіологічної та психічної діяльності людини до постійно змінюваних умов довкілля задля збере-

ження фізіологічного та психічного гомеостазу (Sidorova, 2014). Однак надмірний стрес (дистрес) перешкоджає соціальному функціонуванню та продуктивній діяльності людини. Виникає він у період адаптації до значної зміни в житті або важливої життєвої події та може класифікуватися не як адаптаційний ресурс, а як ознака дезадаптації.

Небезпека стресових станів полягає в тому, що вони утворюють механізм замкненого кола: з одного боку, стресові реакції мають активізувати адаптаційні ресурси особистості для подолання складної життєвої ситуації, з іншого, самі зміни як у фізіологічній, так і в психологічній організації людини, зумовлені стресом, потребують пошуку механізмів та засобів перебудови звичного режиму функціонування, тобто адаптації до стресового стану (Vodopjanova and Starchenkova, 2008). Таким чином, людині необхідно майже водночас адаптуватися як до проблемної ситуації, яку викликав стрес, так і до змін, спровокованих стресовим станом організму та психіки.

Серед інших значущих стресогенних подій традиційно називають навчальні або академічні стреси. Стан стресу студента можна визначити як емоційне збудження та супутні йому зміни в усіх сферах життєдіяльності. Істотно впливають на продуктивність життєдіяльності студентів такі навчальні стреси: знайомство з новим викладачем та його вимогами; проблеми зі складанням поточної документації для деканату, адміністрації; зміни в розкладі; невдоволення отриманою оцінкою і под. (Kovaljova, 2010). Водночас і стрес пристосування до навчання у виші, і стрес екзаменаційних сесій – одні з найтипівіших студентських стресів. Під екзаменаційним стресом зазвичай розуміють емоційне, розумове та фізіологічне напруження людини, яка складає іспит(и).

За результатами досліджень стійкості студентів до стресів в експериментальних доробках О. В. Бондаренко (Bondarenko, 2010) виявлено схильність 90% першокурсників до стресів, які спричиняють суттєвий негативний вплив на їх життєдіяльність. Для 31% опитаних третьокурсників вплив стресових подій в навчанні неабиякий, тоді як для 78% опитаних п'ятикурсників характерний нормальний рівень стресу, який відповідає мірі напруженого життя активного студента.

До загальних причин стресу у студентів протягом усього навчального процесу, в період сесії зокрема, на думу вчених, належать невідповідність адаптивних генетичних програм сучасним умовам, когнітивний дисонанс, умови життя або навчання, ірраціональні установки та переконання, порушення комунікації з викладачами, одногрупниками, адміністрацією вишу, академічну прокрастинацію, несформованість навичок поведінки з часом (Shherbatykh, 2008; Verger et al., 2009). Серед суб'єктивних причин стресового стану як результату навчальної діяльності самі студенти називають велике навчальне навантаження, суворість викладачів, життя далеко від батьків, сімейні конфлікти, надмірно серйозне ставлення до навчання, сором'язливість і замкненість, проблеми в особистому житті та ін. (Shherbatykh, 2008; Suldo et al., 2009).

За результатами вивчення поведінки студентів у період сесії провідна причина виникнення стресу під час сесії – відсутність у студента системної роботи протягом семестру, невпевненість у собі та надмірна критичність (Sidorova, 2014).

Основні ознаки стресового стану у студентів під час екзаменаційних тижнів – зміна поведінки (підвищена дратівливість і неадекватні реакції), зниження активності, постійна зневіра, втрата контролю над ситуацією, небажані реакції організму (прискорене серцебиття, розлад шлунку, пітливість, лихоманка та висипи на шкірі) (Velichkovskaya, 2013; Zunhammer et al., 2013; Šimić & Manenica, 2012).

Серед стратегій поведінки особистості у стресовому стані можна виокремити: ті, що зумовлюють підвищення активності, спрямованої на продовження діяльності; ті, які сприяють досягненню стабільності психічного стану завдяки зменшенню активності; ті, що дозволяють досягнути бажаної ефективності без

додаткових зусиль шляхом перепланування та кращої організації праці (Bodrov, 2000; Shaunessy & Suldo, 2010).

Повна зосередженість на проблемі, що постала перед людиною, відсторонення від інших видів діяльності дійсно сприяють вирішенню проблемної ситуації, проте у деяких випадках підвищена хаотична активність, зумовлена надмірною фіксацією на актуальній проблемі, унеможливорює планування майбутнього і, як наслідок, не дозволяє індивіду всебічно осмислити ситуацію, внести корективи у існуючий план дій та підвищити самоефективність.

Зниження активності може проявлятися в обережності, нерішучості, перечікуванні: відмові від прийняття рішення, активних дій «тут і зараз» для вирішення нагальних проблем або взагалі заперечення наявності проблемної ситуації. Інший спосіб реалізації цього стратегічного напрямку – відсторонення від проблеми шляхом психологічного відволікання: занурення у фантазії, розваги, шопінг, соціальні мережі. Зменшення напруження також можна досягти за допомогою занять спортом, танцями, іншими фізичними навантаженнями або мистецтвом (Kumar & Bhukar, 2013).

У самостійних спробах подолання стресу через зменшення напруження молоді люди можуть вдаватися до шкідливих для здоров'я (вживання алкоголю, тютюну, наркотичних речовин, медичних препаратів стимулюючої або розслаблюючої дії) або потенційно шкідливих (незахищені сексуальні контакти, їзда з перевищенням швидкості, переїдання тощо) засобів (Economos, Hildebrandt & Hyatt, 2008).

Перепланування діяльності пов'язане з внутрішніми ресурсами «Я» особистості, яка намагається змінити погляд на стресову ситуацію, її можливі наслідки, переоцінити власні переживання, що дозволяє внести корективи у стратегію подолання проблеми.

Водночас, намагаючись впоратися зі стресом, людина здебільшого спирається не лише на власні ресурси, а й шукає різноманітної підтримки у найближчого оточення. Вияви активної соціальної підтримки – безпосередня допомога, поради, співпереживання та співчутливе ставлення. Обговорення своїх почуттів, реакції на них, конструювання власної версії подій, варіативної для кожного зі слухачів, сприяють відстороненню людини від емоційного переживання чи хоча б зменшенню його інтенсивності (Spangler et al., 2002). Зниження емоційного напруження можливе також і шляхом переносу негативних емоцій на інших людей та на самого себе (аутоагресія).

Аналіз засобів контролю та регуляції нервово-психічного напруження зумовлює необхідність визначення факторів, які впливають на вибір тієї чи іншої стратегії подолання стресу особистістю. На нашу думку, безпосередній вплив як на вибір стратегії подолання стресу, так і на стресостійкість особистості мають потреби.

Потреби – основне джерело активності особистості. Виникнення потреб призводить до порушення рівноваги системи «організм-середовище». Потреби, відбиваючись у сприйнятті суб'єкта, регулюють механізми поведінки, стимулюють його пошукову активність (П. Анохін, О. Леонтьєв), що власне і є процесом адаптації. Задоволення потреб різного рівня є основна мета діяльності людини.

Варіативність способів реалізації потреб, у свою чергу, пов'язують із рівнем їх усвідомленості. Неусвідомлена потреба постає як потяг до чогось неконкретного, що й унеможливорює її задоволення – людина не здатна обрати ефективну стратегію, прогнозувати її результат, оскільки кінцева мета поза зоною її свідомості. Спроба задовольнити неусвідомлену потребу, таким чином, може призвести до деструктивної поведінки, яка порушує плин адаптації.

Отже, максимально можливе задоволення актуальних потреб – важливий критерій ефективності адаптаційного процесу. Психічну адаптацію можна ви-

значити як процес установлення оптимальної відповідності особистості в ході її діяльності навколишньому середовищу; цей процес дозволяє індивідууму задовольняти актуальні потреби та реалізовувати пов'язані з ними значимі цілі, забезпечуючи водночас максимальну відповідність діяльності людини, її поведінки, вимогам середовища.

Мета роботи – дослідити особливості потреб, задоволення яких сприяє психологічній адаптації до стресу в період сесії; визначити вплив незадоволених актуальних потреб в стані нервово-психічного напруження під час сесії на виникнення симптомів депресії у студентів-психологів.

Гіпотези дослідження:

1) задоволення соціальних потреб та потреби в безпеці дозволяє знизити рівень екзаменаційного стресу;

2) задоволення потреб більш високого рівня за ієрархією А. Маслоу є менш значущим адаптаційним ресурсом в умовах нервово-психічного навантаження під час сесії;

3) високий рівень стресу у студентів під час сесії може бути причиною розвитку депресії.

Матеріал і методи. *Досліджувані.* Проведено емпіричне дослідження (опитування) 70 осіб – 48 жінок та 22 чоловіки віком від 18 до 21 року, студентів 2-го та 3-го курсів соціально-політичного напрямку підготовки (спеціальність «Психологія») під час зимової сесії 2014 р.

Матеріали дослідження:

1) *методика «Шкала психологічного стресу» (PSM–25) Лемура–Тесьє–Філліона* (переклад та адаптація Н. Водоп'янової). Методика призначена для вимірювання феноменологічної структури переживання стресу, за якою виявляють стресові відчуття за соматичними, поведінковими й емоційними показниками. Перевага даної методики: за допомогою неї не визначають непрямі показники стресу на кшталт тривожності, фрустрації, агресивності, імпульсивності, а діагностують стан власне нервово-психічного напруження як ознаки безпосередньо стресу.

2) *метод рангової оцінки.* Складено перелік понять різних потреб. Усього 30 понять, які відображають різні рівні структури потреб людини. Респондентам запропоновано проранжувати цей список у порядку спадання, щоб з'ясувати, задоволення яких, на їх думку, зможе поліпшити фізичний та психологічний стан в період сесії в першу чергу, а можливість задоволення яких взагалі не чинить ніякого впливу. Серед цих понять-потреб були названі, наприклад, «матеріальна незалежність», «підтримка близьких», «хороше здоров'я», «розуміння з боку оточуючих», «визнання успіхів», «свобода вибору», «фізична витривалість», «сон та відпочинок», «сміливість відмовитися від виконання зобов'язання», «можливість допомагати іншим людям», «оздоровчі процедури» та ін.

3) *методика «Шкала депресії А. Бека» (Beck Depression Inventory).* У багатьох експериментальних дослідженнях (Yorgason, Lonville, & Zitzman, 2008; ACHA, 2011; Shih & Eberhart, 2008; Waghachavare et al., 2010; Christensson et al., 2011) підтверджено факт, що стан тривалого нервово-психічного напруження, стресу може призводити до появи ознак депресії. Застосовуючи методику А. Бека, ми вирішили дослідити ступінь впливу екзаменаційного стресу під час сесії на опитаних, щоб скласти загальне уявлення про інтенсивність наслідків даного явища для організму та психіки студента. Перевага «Шкали депресії»: аналіз за п'ятьма рівнями – від відсутності депресивних симптомів до важкої депресії (клінічний варіант).

Процедура. Під час зимової сесії 2014 р. проведено групове анонімне дослідження студентів-психологів. Перед початком тестування за обраними методиками респондентів сповістили про мету опитування. Випробовуваним було запропоновано вказати на бланках відповідей свої статі, вік та спеціальність. До кожної методики надано інструкції з детальними поясненнями.

Для статистичної обробки даних застосовано кількісні та якісні методи: вирахування процентного співвідношення, r -коефіцієнт кореляції Спірмена, інтерпретація отриманих даних.

Результати та їх обговорення. У ході емпіричного дослідження отримано такі дані: за методикою «Шкала психологічного стресу (PSM-25)» Лемура–Тесє–Філіліона на момент опитування 7% студентів мали ознаки високого рівня стресу, 29% – середнього і 64% – низького.

За результатами визначено, що студенти спеціальності «Психологія» здебільшого ефективно пристосувались до сесійних навантажень та доцільно застосовували свій адаптаційний потенціал. Вважаємо, що це значною мірою пов'язано з тим, що на час опитування студентів 2-х та 3-х курсів, кінець навчального року, вони вже знали такі поняття, як «емоційна саморегуляція», «тайм-менеджмент», «самотивація», «сміслові запам'ятовування», та деякі методи самоорганізації діяльності могли використовувати в процесі підготовки до заліків, екзаменів та ін.

Проаналізувавши рангові оцінки важливості різних потреб, задоволення яких в уявленні студентів пов'язане з поліпшенням їх стану в сесійний період, маємо такі відповіді: на першій позиції в списках ранжування є «любовні стосунки з представником протилежної статі» (середня оцінка – 18 балів), що за ієрархією потреб А. Маслоу відповідає рівню потреб у взаєминах і любові (третій рівень – «соціальні потреби») (Maslow, 1954). Такі дані пов'язуємо з тим, що в юнацькому віці, представниками якого є наші опитані, досить важливо мати сталі любовні стосунки, оскільки з партнером можна довірливо та афіліативно поспілкуватись на теми, які хвилюють, обговорити поточні проблеми та труднощі, які виникають у процесі підготовки та здачі заліків, іспитів, навчальних проектів та ін. Тому саме в любовних взаєминах наші респонденти вбачають провідний ресурс адаптації до сесійного стресу.

Друге місце займає потреба в «грошах» (середній бал – 21), що, на наш погляд, передбачувано в ситуації сесії. Наявність грошей відображає такий рівень потреб, як потреба в безпеці, оскільки гроші можуть забезпечити почуття захищеності через можливість використання різного роду товарів та послуг, які можуть полегшити процес здачі екзаменів (наприклад, замовлення на платній основі курсових, контрольних робіт, навчальних проектів та ін.).

Остання серед трійки найбільш важливих для задоволення в сесійний період потреб – «потреба в подорожах» (середня оцінка – 23 бали). Дана потреба може відповідати як рівню безпеки в ієрархії потреб А. Маслоу («подорож» як можливість поїхати, фізично відсторонитись від необхідності складати сесію), так і рівню пізнавальних потреб (дослідницький, пізнавальний аспект відвідування нових місць та країн). Це можна інтерпретувати як вказівку на те, що подорожувати студентам значно цікавіше, ніж готуватись до контрольних точок сесійного періоду.

На нижчих позиціях в списку рангових оцінок студенти розмістили такі потреби: здоров'я (24,2 бала); матеріальна незалежність та творча самореалізація (25 балів); спілкування з родиною, підтримка близьких, свобода вибору та нові яскраві враження (26 балів); дружнє спілкування, сон та відпочинок (28 балів).

Таким чином, аналіз рангових оцінок дозволяє зробити висновок, що найважливіший адаптаційний ресурс для студентів в період сесії є задоволення потреб рівня безпеки, соціального рівня і меншою мірою – фізіологічного, пізнавального та рівня самовираження.

Таке розподілення, на нашу думку, вказує на пошук зовнішніх адаптаційних ресурсів пристосування до екзаменаційного стресу (крім потреби в здоров'ї як опори на власні фізичні можливості). Це, в свою чергу, несе ризик зниження здібності до адаптації через можливість зникнення або виснаження цих зовнішніх ресурсів (наприклад, сварка з коханою людиною, нестача грошей, відсутність

можливості спілкування з близькими, членами родини, друзями та ін.) і може призвести до зростання нервово-психічного напруження, що супроводжує сесію.

Найнижча позиція у ранговому списку потреб, задоволення яких є адаптаційним ресурсом до умов екзаменаційного періоду, – потреби у славі та визнанні. На думку наших респондентів, ці потреби найменш ефективні для поліпшення їх психологічного та фізичного стану в період сесії (четвертий рівень за А. Маслоу – потреби в повазі та шануванні) – 43 бали. Ми пов'язуємо такий результат з тим, що під час сесії на екзаменах студенти постійно відчують на собі увагу викладачів та одногрупників, фактично вони є об'єктами оцінки, що може дуже виснажувати, особливо якщо під час роботи протягом семестру студент волів не брати активну участь на заняттях та не був у групі найбільш помітних своїми навчальними досягненнями студентів. Слава та визнання людини завжди сполучені з тим, що вона потрапляє у фокус уваги інших. Тому закономірно, що «слава та визнання» стають не адаптаційним інструментом, а навпаки фактором, який виснажує та дратує, особливо у випадку наявності надмірних очікувань у найближчого оточення та прагнення до їх виправдання у самого студента.

Потреби ж у «зовнішній привабливості» й «красивому дорогому одязі, взутті та аксесуарах» (по 40 балів), на нашу думку, на низьких позиціях через те, що сама ситуація сесії змушує сконцентруватися на підготовці до контрольних оціночних точок, а не на зовнішності чи предметах гардеробу. Тому наші опитані й не вважають, що ці зовнішні атрибути якось допоможуть їм пристосуватись до навчальних навантажень під час сесії чи успішно здати майбутні заліки й іспити.

Студенти-психологи не розглядають як важливу для адаптації потребу в «допомозі іншим» (39 балів). Вважаємо, що така позиція призводить до втрати цінності взаємодопомоги, підтримки, співпраці, сприяння один одному в побуті та справах, що може бути сильним адаптаційним ресурсом, який наші респонденти свідомо не сприймають. А втім відзначимо, що це може бути природною реакцією, спрямованою на збереження власних ресурсів, якщо особистість перебуває у стані високого нервово-психічного напруження, вона в першу чергу буде скеровувати зусилля на оволодіння складною ситуацією, в якій опинилась сама, а вже потім – на допомогу іншим.

За наступною методикою, шкалою депресії Бека, були отримані такі результати: 14% осіб продемонстрували ознаки помірного рівня депресії, а 9% – депресії середньої важкості. В інших респондентів виявлено відсутність депресії, суб-депресію та помірну депресію. У жодного студента на момент проведення дослідження не було діагностовано важкої депресії.

На основі кореляційного аналізу даних, отриманих за методикою «Шкала психологічного стресу (PSM-25)» та методикою «Шкала депресії Бека» доведено наявність позитивного зв'язку між цими двома показниками ($r=0,616$; $p\leq 0,01$). З огляду на це можемо стверджувати, що стан високого нервово-психічного напруження під час сесійного періоду може призводити до виникнення ознак депресії: пригніченого настрою; відсутності радості та задоволення, а також сил та мотивації для реалізації діяльності; труднощів концентрації на чомусь, крім переживання провини, власної нікчемності; сонливість удень та ін.

Розглянемо більш детально результати кореляційного аналізу за методом Спірмена. Так, стрес у студентів негативно корелює з підтримкою близьких людей ($r=-0,341$; $p\leq 0,01$). Це свідчить про те, що виявлення своєї потреби в теплому, довірливому, приязному спілкуванні, а також можливість її реалізації є важливий адаптаційний ресурс до інформаційного, емоційного та фізичного навантаження під час сесії.

Зворотна кореляція була отримана і для виявленого зв'язку між потребою в фізичній витривалості та стресом ($r=-0,451$; $p\leq 0,01$). Такий показник в умовах екзаменаційного стресу ми вважаємо вираженням бажання студентів спиратись

на базовий адаптаційний рівень (нервово-психічну стійкість), оскільки їх фізичні сили в цей час на межі: недосипання, вимушена необхідність бути переважно більшість часу сконцентрованим, відсутність можливості розслабитись та відпочити, інформаційна завантаженість та ін.

Також із рівнем стресу негативно пов'язана потреба допомагати іншим ($r=0,304$; $p \leq 0,05$). Це підтверджує наше положення про те, що взаємодопомога, прагнення підтримати інших, яким у цей період можливо ще важче – цінний адаптаційний ресурс, звернення до якого може знизити рівень стресу.

Щодо кореляції актуальних потреб, задоволення яких сприяє адаптації до стресу в період сесії, у студентів психологів із депресивністю були виявлені певні зв'язки. Стан депресії прямо корелює з потребою в матеріальній незалежності ($r=0,386$; $p \leq 0,01$). Це дозволяє нам зробити висновок, що стан депресії, який виникає під час сесії, наші респонденти пов'язують із своїм залежним матеріальним становищем, а оскільки більшість студентів забезпечують батьки або вони живуть за рахунок стипендії, то, вочевидь, відчувають нестачу коштів для реалізації своїх потреб, полегшення свого становища, що призводить до стану пригніченості та безвиході. На нашу думку, така тенденція негативна, бо виявляє опору лише на матеріальний (зовнішній) ресурс, зміщуючи фокус уваги студентів із власних здібностей та інших внутрішніх ресурсів на мінливі чинники середовища.

Також із показником депресії пов'язана потреба в нових яскравих враженнях ($r=0,469$; $p \leq 0,01$). Такий результат передбачуваний, оскільки студенти-психологи на момент діагностики вже знали, що зміна буденності є один із інструментів подолання важкого емоційного стану через відволікання від побутових проблем, монотонної діяльності й отримання нових позитивних вражень.

Висновки. Екзаменаційна сесія – важка стресогенна ситуація, яка вимагає від студентів мобілізації внутрішніх і зовнішніх ресурсів як задля опанування самої ситуації, так і пристосування до зрушень в організмі та психіці, зумовлених екзаменаційним стресом.

Ефективну адаптацію до цих зовнішніх та внутрішніх обставин забезпечує адаптаційний потенціал особистості студента на фізіологічному, психічному, соціальному рівнях, для яких характерні конкретні інструменти адаптації. Кожен із цих рівнів так чи інакше пов'язаний із актуалізацією різних потреб, задоволення яких допомагає відновити гомеостаз «організм-середовище».

На основі дослідження рівня стресу та реалізації потреб студентів-психологів у період сесії виявлено, що здебільшого студенти-психологи адаптовані до навантажень супутніх сесії.

До найважливіших потреб, задоволення яких для досліджуваних є ресурсом адаптації до екзаменаційного стресу, належать: потреби соціального рівня (любовні стосунки; спілкування з родиною; підтримка близьких; дружнє спілкування), у безпеці (гроші; матеріальна незалежність; свобода вибору). На нижчих позиціях були фізіологічні потреби (сон та відпочинок) та потреби самореалізації (творча самореалізація). Найменш важливі, на думку студентів, потреби в визнанні, в тому числі на основі зовнішніх параметрів (слава та визнання; приваблива зовнішність; красивий дорогий одяг, взуття та аксесуари). Такі дані підтверджують загальну теорію потреб, за якою в загрозовій ситуації (для студентів – сесія) особистість в першу чергу прагне відновити безпечну взаємодію з середовищем, в тому числі й через звертання до соціальної підтримки, а тому природньо, що потреби більш високого рівня не актуальні для задоволення. Також підтверджено тезу про зв'язок екзаменаційного стресу з виникненням депресії.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в розробці системи психопрофілактичних заходів подолання екзаменаційного стресу в період сесії, заснованих на ідеї розвитку в студентів конструктивних навичок задоволення актуальних потреб.

Бібліографічні посилання

- American College Health Association (2011), *American College Health Association National College Health Assessment II: Reference Group executive summary Spring 2011*, American College Health Association, Hanover.
- Bland, H. W., Melton, B. F., Welle, P., and Bigham, L. (2012), "Stress tolerance: new challenges for millennial college students", *College Student Journal*, Vol. 46 (2), p. 362–375.
- Bodrov, V. A. (2004), *Cognitive stress [Informacionnyj stress]*, Per-Se, Moscow.
- Bondarenko E. V. (2010), "A comparative study of the level of exam stress of students from different courses" ["Sravnitel'noe issledovanie urovnja jekzamenacionnogo stressa u studentov raznyh kursov"]. (12 April 2014), available at: <http://www.ncfu.ru/uploads/doc/bondarenko.pdf>.
- Christensson, A., Vaez, M., Dickman, P., and Runeson, B. (2011), "Self-reported depression in first-year nursing students in relation to socio-demographic and educational factors: a nationwide cross-sectional study in Sweden", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, Vol. 46 (4), p. 299–310.
- Conner, J., Pope, D. and Galloway, M. (2010), "Success with Less Stress", *Educational Leadership*, Vol. 67 (4), p. 54–57.
- Economos, C. D., Hildebrandt, M. L. and Hyatt, R. R. (2008), "College freshman stress and weight change: Differences by gender", *American Journal of Health Behavior*, Vol. 32 (1), p. 16–25.
- Hales, D. (2009), *An Invitation to Health*, 13th ed., Wadsworth / Cengage Learning, Belmont, CA.
- Kovaljova, L. M. (2010), "Research the features of medical student's mental stress during basic professional studies" ["Issledovanie osobennostej projavlenija stressovyh sostojanij studentov medicinskih kolledzhej v period ih professional'noj podgotovki"], *VisnikSevNTU – Bulletin of Sevastopol National Technical University*, Vol. 104, p. 103–106.
- Kovrov, G. V. and Vejn, A. M. (2004), *Human stress and sleep [Stress i son u cheloveka]*, Neuromedia, Moscow.
- Kumar, S. and Bhukar, J. P. (2013), "Stress level and coping strategies of college students", *Journal of Physical Education and Sports Management*, Vol. 4 (1), p. 5–11.
- Maslow, A. (1954), *Motivation and personality*, Harper, NY.
- Ringeisen, T. (2008), *Emotions and coping during exams*, Waxmann Verlag, GmbH.
- Rosa, M. C., Preethi, C. (2012), "Academic Stress and Emotional Maturity among Higher Secondary School Students of Working and Non Working Mothers", *International Journal of Basic and Advanced Research*, Vol. 1 (3), p. 40–43.
- Selye, H. (1974), *Stress without Distress*, Lippincott, New York.
- Shaunessy, E. and Suldo, S. M. (2010), "Strategies Used by Intellectually Gifted Students to Cope With Stress During Their Participation in a High School International Baccalaureate Program", *Gifted Child Quarterly*, Vol. 54 (2), p. 127–137.
- Shherbatyh J. V. (2008), *Psychology of stress [Psihologija stressa]*, Eksmo, Moscow.
- Shih, J. H. and Eberhart, N. K. (2008), "Understanding the impact of prior depression on stress generation: Examining the role of current depressive symptoms and interpersonal behaviors", *British Journal of Psychology*, Vol. 99, p. 413–426.
- Sidorova, Y. (2014), "Social work and psychological aid students during the session" ["Social'naja rabota i psihologicheskaja pomoshh' studentam v period sessii"], *Materialy IV Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy internet konferencii studentov i aspirantov "Jenergija nauki" – Proceedings of the 4th International research and practical Internet-conference for students and PhD students "Energy of Science"*, Khanty-Mansiysk, p. 479–482.
- Šimić, N., and Manenica, I. (2012), "Exam experience and some reactions to exam stress", *Human Physiology*, Vol. 38 No.1, p. 67–72.
- Spangler, G., Pekrun, R., Kramer, K. and Hofmann, H. (2002), "Students' Emotions, Physiological Reactions, and Coping in Academic Exams Anxiety", *Stress & Coping: An International Journal*, Vol. 15, Issue 4, p. 413–432.
- Suldo, S. M., Shaunessy, S. E., Thalji, A., Michalowski, J. and Shaffer, E. (2009), Sources of stress for students in high school college preparatory and general education programs: Group differences and associations with adjustment, *Adolescence*, Vol. 44 (176), p. 925–948.

- Velichkovskaya, S. B. (2013), "Stress syndrome symptoms in second higher education" ["Ocenka pojavlenij stressa u slushatelej vtorogo vysshego obrazovaniya"], *Vestnik Moscovskogo Hosudarstvennogo ligvisticheskogo universiteta – Bulletin of Moscow State Linguistic University*, Issue 7 (667), Psychology, p. 70–81.
- Verger, P., Combes, J. B., Kovess-Masfety, V., Choquet, M., Guagliardo, V., Rouillon, F., and Peretti-Wattel, P. (2009), "Psychological distress in first year university students: socioeconomic and academic stressors, mastery and social support in young men and women", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, Vol. 44 (8), p. 643–665.
- Vodopjanova, N. E. and Starchenkova, E. S. (2008), *Primary care of burnout [Sindrom vygoraniya: diagnostika i profilaktika]*, 2 ed., Piter, St. Petersburg.
- Waghachavare, V. B., Chavan, V. M., Dhumale, G. B. and Gore, A. D. (2013), "A cross-sectional study of stress among junior college students in a rural area of Sangli district of Maharashtra", *Innovative Journal of Medical and Health Science*, No 3 : 6 November – December 2013, p. 294–297.
- Yorgason, J. B., Linville, D. and Zitzman, B. (2008), "Mental health among college students: Do those who need services know about them?", *Journal of American College Health*, Vol. 57 (2), p. 173–181.
- Zunhammer, M., Eberle, H., Eichhammer, P., and Busch, V. (2013), "Somatic symptoms evoked by exam stress in university students: the role of alexithymia, neuroticism, anxiety and depression". (15 April 2014), available at: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3867544>.

Надійшла до редколегії 10.04.2015

УДК 159.98: 61

О. І. Богучарова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОСТІ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ У СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Анотація. Проаналізовано емоційний інтелект як чинник ефективності прийняття управлінських рішень і як надійний предиктор ефективності організаційних змін. З огляду на отримані результати зроблено висновок про те, що в умовах змін для емоційно обдарованих лідерів-керівників характерні високі показники емоційного інтелекту й ефективна лідерська діяльність (ефективні управлінські рішення), а змінам, здійснюваним під їх керівництвом, – риси раціоналізації включення особистого потенціалу, динамічності входження у фазу змін і виходу з неї за умов прямої кореляції з середньовисокими показниками задоволення працею співробітників державного управління. Виявлено новий підхід до оцінки інновацій в організаціях державного управління, заснований на суб'єктивних показниках – ефективності прийняття рішень та задоволення працею співробітників державного управління.

Ключові слова: емоційний інтелект, ефективне прийняття управлінських рішень, суб'єктивні показники організаційних змін, задоволення працею державних службовців, керівники-менеджери державного управління.

Аннотация. В статье анализируются эмоциональный интеллект как фактор эффективности принятия управленческих решений и как надежный предиктор успешности организационных изменений. Полученные результаты позволяют сделать вывод о том, что в условиях изменений эмоционально одаренные лидеры-руководители характеризуются высокими показателями эмоционального интеллекта и эффективной лидерской деятельностью (принятие эффективных управленческих решений), а изменениям, осуществляемым под их руководством, присущи черты рационализации включения личностного потенциала, динамичности вхождения в фазу изменений и выхода из нее при прямой корреляции с средневисокими

показателями удовлетворенности трудом сотрудников государственной службы. Исследование открывает новый подход к оценке инноваций в организациях государственного управления, основанных на субъективных показателях – эффективности принятия решений и удовлетворенности трудом сотрудников организаций.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, эффективное принятие управленческих решений, субъективные показатели организационных изменений, удовлетворенность трудом, государственные служащие, руководители-менеджеры государственного управления.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть сформовано новітні психологічні концепції розвитку організацій та успішного лідерства в аспекті прийняття ефективних рішень менеджерами, емоційні та соціальні здібності яких при цьому – центральні компоненти, у тому числі за умов проведення організаційних змін. Особливої ваги набувають ті концептуалізації, в яких наголошують на дослідженні розвитку організацій, профільних у своїй промисловій галузі та які курирують галузеві підприємства на регіональному рівні в системі державної служби (Andreeva, 2012; Bazarov, 2012; Karamushka, 2013; Sidorenkov & Koval, 2010; Rikel, 2012; Zankovskiy, 2011). Також слід згадати про розширення проблемного поля лідерства останнім часом за рахунок переосмислення загальнопсихологічних підходів до психологічного розуміння раціональності людини в світлі проблематики емоційного інтелекту (EI, або EQ), актуального для розуміння передумов лідерства, управління та керівництва в організаціях. За даними низки досліджень (Côté & Miners, 2006ж; Goleman, Boyatzis & McKee, 2013; Lipatov, 2010) частина IQ в діловому успіху складає лише 20%, а EQ – усі 80%. Деякі автори навіть стверджують, що, зокрема, в бізнесі коефіцієнт EQ має значно вищу прогностичну цінність, ніж коефіцієнт IQ. З огляду на це перспективним стає розгляд того спектра здібностей і рис особистості, який стосується внутрішніх суб'єктивних критеріїв ефективності розвитку організації та успішності організаційних змін, особливо з погляду успішності лідерської діяльності та задоволення працею співробітників організацій.

У Луганській обласній адміністрації, департаменті важкого машинобудування та вугільної промисловості, (об'єкт нашого аналізу) на момент проведення дослідження впроваджували нову форму звітності з новою системою оподаткування. Такі реформи зумовлені установкою на обов'язкове опанування нових комп'ютерних програм, а також змінами в структурі підрозділів – одну частину співробітників переводили на посади, пов'язані зі складанням звітів, другу – з узагальненням даних за цими звітами, а третя, як і раніше, мала курирувати відповідні регіональні виробництва, підпорядковані департаменту, складати звіти і, частково узагальнивши результати, отримані на місцях, самостійно подавати їх на остаточне зведення в департаменті. Спочатку це стосувалося показників окремих підприємств (нова програма оптимізації процесу звітності), потім – форм оподаткування (для оптимізації процесу обліку кількості та вартості «отриманого» прибутку).

Наше **завдання** полягало у вивченні успішності процесу організаційних змін за його суб'єктивними характеристиками. Тобто менеджери з різним рівнем показників EI змушені були приймати (ефективні / неефективні) рішення у разі появи труднощів у діяльності співробітників. Також успішність менеджерів і ефективність ПУР (прийняття управлінських рішень) установлювали через опосередкований показник – задоволення працею співробітників організацій.

Отже, **мета даного дослідження** – визначити ефективність прийняття рішень представниками середньої ланки управлінського складу в системі держслужби на прикладі Луганської обласної державної адміністрації, департаменту промисловості.

Дослідження проводили до подій АТО в Луганську, в департаменті промисловості (відділ важкого машинобудування та відділ вуглевидобувної промисло-

вості) протягом січня – березня 2014 року, обробку та інтерпретацію здійснено у квітні того ж року з наданням отриманих результатів у вищезазначений департамент Луганської обласної державної адміністрації.

Огляд останніх публікацій. ЕІ за П. Соловейєм (Mikhaylova, 1996) і Дж. Маїєром (Sergienko & Vetrova, 2009) трактують як здатність переробляти інформацію, що міститься в емоціях: визначати значення емоцій, їх зв'язки, використовувати емоційну інформацію як основу для мислення й ухвалення рішень. Складники цього явища можна назвати чинниками позитивно легкої міжособистісної взаємодії. У ряді теоретичних та емпіричних досліджень високий рівень ЕІ пов'язують із більшою задоволеністю роботою, зі здібністю будувати продуктивні відносини з колективом та можливістю формувати сприятливий робочий клімат (Osin & Leontiev, 2008). Також виявлено зв'язок ЕІ керівників з міжособистісною чуйністю, готовністю до змін та ефективними стилями вирішення конфліктів, задоволеністю працівниками колективу та спілкуванням з ними, з відданістю кар'єрі та ін. В умовах невизначеності перспектив організаційних змін емоційна стійкість, соціальна чуйність, допомога у самовдосконаленні та багато інших елементів, об'єднаних в один фактор, можуть стати визначними в ситуації прийняття управлінських рішень.

У західних дослідженнях (Law, Wong & Song, 2004; Lipatov, 2010) встановлено зв'язок між рівнем ЕІ та оцінкою успішністю виконання інноваційного завдання керівником, а також прийняттям ним ефективних управлінських рішень (ЕПУР). Крім того, у працях російських дослідників доведено зв'язок ЕІ з результативними та процесуальними характеристиками управлінської діяльності, зокрема з рівнем ефективності управлінської діяльності на підставі аналізу стильових уподобань керівника (Kagrov & Petrovskaya, 2006). Так, виявлено, що ЕІ мінімізує ймовірність вибору попускального стилю як найменш ефективного, забезпечуючи при цьому вибір оптимального управлінського стилю. Також відмічено залежність вибору, але вже когнітивного стилю ПУР від типу проблеми. Наприклад, коли компроміс між сторонами досягнуто й рішення погоджено, то згода виконувати рішення стає більш важливою, ніж його якість. У цих випадках прийнятним стилем стає консенсус (групове ПУР із застосуванням ідей та інформації усіх членів групи). У іншому дослідженні підтверджено зв'язок високих показників ЕІ керівників організацій із ефективністю управління (Yegorov, 2006). Недарма ряд технік та методів ПУР вимагають від особистості певних якостей та навичок: уміння врегулювати конфлікти та здатність до командної співпраці.

Подібні дані побудовані на певних теоретичних моделях, які потребують належної емпіричної перевірки. Існує декілька моделей в сфері концептуалізації ПУР, які по-новому трактують раціональність людини, оскільки ПУР відбувається за нестачі інформації стосовно ситуації, всіх можливих альтернатив її вирішення та неможливості передбачити їх наслідки. Зокрема, йдеться про модель «обмеженої раціональності», або «поведінкову» модель, згідно з якою в складних ситуаціях прийняття рішення лідер діє в рамках «обмеженої раціональності» (Р. Саймон), а також про «кластерну модель», що моделює процеси ухвалення рішень у ситуації невизначеності (О. С. Ліфшиц, А. Страусс).

Одним із ключових понять, сформованих Г. Саймоном (Nosenko & Arshava, 2009) у межах його моделі, стало поняття «досягнення задоволеності». Оскільки досягти «повної раціональності» неможливо, особливо за умови мінливості організаційних процесів, менеджери бажають, щоб їх «невпевненість» у правильності рішення, «страхи» та «побоювання» стосовно прийняття найкращого рішення виявилися набагато нижчими за намагання досягти оптимального рішення. Саме такий стан (момент прийняття рішення) Г. Саймон характеризував як «досягнення задоволеності». Можна припустити, що у цьому випадку, ЕІ стає одним із вирішальних чинників ефективного процесу ПУР. Подібна і ситуація невизначенос-

ті – ефективні рішення спрямовані саме на зниження ризиків невизначенності, де важливими стають емоційно виважені рішення.

Отже, висунута нами робоча гіпотеза набула теоретичного підтвердження у спеціалізованій літературі. Це дає нам підстави шукати емпіричне доведення залежності ефективності ПУР від ЕІ управління.

Можливий психологічний механізм впливу рівня сформованості ЕІ як об'єктивного чинника на ПУР менеджерів та опосередковано на показники успішності організаційних змін, зокрема суб'єктивні, через задоволення працею співробітників.

Методи. Для проведення дослідження було побудовано стратегію із застосуванням такого діагностичного інструментарію. Тест для діагностики ЕІ – MSCEIT V2.0, у якому ЕІ представлений як інтелектуальна здібність, тому цей тест нагадує традиційні тести IQ (використовували модифіковану версію, адаптовану для російської вибірки). Проте обмеженість такого підходу до концептуалізації даного феномену саме як форми інтелекту, наявність лише помірних кореляційних зв'язків між емоційним і когнітивним інтелектом, відсутність об'єктивних критеріїв його виміру, суб'єктивність і культурна забарвленість сучасного інструментального виміру ЕІ методом максимальних оцінок зумовили подальшу розробку діагностичного інструментарію ЕІ.

В опитувальнику «ЕмІн» Д. В. Люсіна (Lyusin, 2006) обґрунтовано доцільність розгляду ЕІ як інтегральної динамічної властивості особистісної ідентичності, що впливає на успішність, у тому числі успішність прийняття рішень людиною, та виділено внутрішньоособистісні та міжособистісні компоненти ЕІ (BEI, MEI). У «Методиці дослідження соціального інтелекту» Дж. Гілфорда і М. Саллівена в адаптації Є. С. Михайлової соціальний інтелект (СІ) автор методики Дж. Гілфорд розглядав як систему інтелектуальних здібностей, незалежних від загального фактора інтелекту та пов'язаних насамперед із пізнанням поведінкової інформації (Karpov & Petrovskaya, 2006). Методика дослідження самовідношення (МДВ) С. Р. Пантелєєва, В. В. Століна, яка включає 9 субшкал, взаємодоповнювальних одна одну, незалежних, проте в обробці. За обраною 8-ю субшкалою «Внутрішня конфліктність», зміст пунктів якої пов'язаний із наявністю сумнівів, незгоди із собою, оцінюють тенденцію до надмірної рефлексії, що зрештою можна інтерпретувати як вираз відчуття конфліктності власного «Я», що звичайно супроводжується тривожним станом, незадоволеністю даною ситуацією, неможливістю ефективного ПУР, низьким ЕІ. Ці переживання часто пов'язані із зовнішнім локусом контролю. Звідси прагнення змінювати не себе, а своє оточення, вияв чого в поведінці – зовнішня конфліктність у трудовому колективі. Високі показники за 8-ю шкалою (більше 6 стенів з 10) фіксують наявність достатньо гострої внутрішньої конфліктності.

Вимірювальна процедура включала тест на СІ Дж. Гілфорда, що складається із 4 субтестів («історії з завершенням», «групи експресій», «вербальна експресія», «історії з доповненням») (адаптація Є. С. Михайлова); тест Н. Холла на ЕІ «ЕмІн», який містить 5 субшкал (емоційна обізнаність, керування своїми емоціями, самомотивація, розпізнавання емоцій інших людей) та запропонований для виявлення здатності розуміти ставлення особистості, репрезентоване в емоціях і керуванні емоційною сферою на основі прийнятих рішень; MSCEIT V2.0, за яким ЕІ являє собою інтелектуальну здатність; опитувальник «ЕмІн» Д. В. Люсіна; 16 PF Кеттелла (фактор Q2 самостійність–залежність від групи, фактор Q3 самоконтроль–індиферентність); методика дослідження самовідношення (МДВ) С. Р. Пантелєєва, В. В. Століна, зокрема 8-ма шкала, за якою вимірюють внутрішню конфліктність; методика діагностики ступеня готовності до ризику Шуберта; експертна оцінка незалежним експертом діяльності менеджерів щодо їх здатності приймати ефективні рішення; опитувальник компонентів задоволення тру-

дом (як суб'єктивний критерій – СЗТ) Т. Ю. Іванової та колегами, який містить 5 субшкал (задоволення заробітною платнею, задоволення умовами та організацією праці, задоволення керівництвом, задоволення колективом, задоволення процесом і змістом праці та своїми досягненнями); методи статистичної обробки даних (статистичний опис отриманих результатів, критерій нормальності Колмогорова–Смирнова, кореляційний аналіз, множинний регресійний аналіз).

Процедура дослідження. У ході роботи було визначено триетапну стратегію проведення дослідження: 1) діагностичну, 2) проведення впливу ($EI = EПУР = СЗТ$) в умовах змін, 3) пост діагностичну; обрано методичний дослідницький інструментарій: розробка конструкта «ефективність ПУР» (ЕПУР).

Було сформовано вибірку менеджерів середньої ланки, керівників з різною освітньою спеціалізацією, які працювали у одному департаменті з двома відділами, функціями яких у тому числі були проведення інноваційних змін, прийняття управлінських рішень, демонстрація можливостей нових програм оподаткування.

Кількісний склад вибірки – 32 особи менеджерів держслужбовців та 51 особа співробітників-держслужбовців. З метою забезпечення однорідності вибірки враховані такі стратифікаційні змінні, як стать і вік, рівень освіти. За статтю учасників дослідження майже порівну – 15 чоловіків, 17 жінок серед менеджерів та 30/21 відповідно серед співробітників. За віком учасників можна поділити на три групи: від 25 до 30 років (10/16 осіб), від 31 до 40 (12 /25 осіб), від 41 до 57 (10/10 осіб).

Викладення основного матеріалу. Процес ПУР складається не тільки з вибору кращого варіанта, але й з пошуку альтернатив, встановлення критеріїв оцінки, вибору способу оцінки альтернатив та ін. На процеси ПУР впливає безліч різноманітних чинників. Важливі при цьому особистісні якості менеджера, багато з яких виступають як компоненти моделі EI та входять до поняття EI.

У результаті проведеного дослідження ми отримали масив даних, який має 3 шкали стратифікаційних змінних, 8 шкал методик та дані експертної оцінки. Отримані показники узагальнили на підставі ряду процедур математичного аналізу. Відповідно до показників критерію нормальності Колмогорова–Смирнова, дані відповідають нормальному розподілу.

На основі кореляційного аналізу шкал EI можемо констатувати наявність сильного позитивного зв'язку між різними шкалами EI. Такі коефіцієнти свідчать про валідність та надійність отриманих результатів. Єдиний показник, який випав із загальної картини інтеркореляції – шкала MSCEIT V2.0, а пізніше й показники CI. Найімовірніше, це пов'язано із ненадійністю відповідей менеджерів, зумовлено ситуацією змін та можливими кадровими перестановками, які проводили в ході дослідження.

Кореляційний аналіз показників шкал, за якими визначають ефективність ПУР, було вирішено провести для підтвердження наявності зв'язку між шкалами. Рівень статистичної значимості достатньо показово підтвердив наявність сильного позитивного зв'язку між усіма змінними. Отже, підібрані шкали дійсно мають спільний аспект. Теоретично можемо говорити про *показник ефективності ПУР*. У зв'язку з цим постала необхідність виведення *нового конструкта* – ефективне ПУР (ЕПУР).

Практично цей конструкт введений шляхом трансформації таких шкал:

- самостійність/залежність від групи (фактор Q2 16 PF Кеттелла);
- самоконтроль/індиферентність (фактор Q3 16 PF Кеттелла);
- 8-ма шкала, за якою вимірюють внутрішню конфліктність МИС С. Р. Пантелєєва, В. В. Століна;
- схильність до ризику за методикою Шуберта;
- експертна оцінка – середній показник ефективності, який визначає незалежний експерт.

Трансформацію здійснювали шляхом підсумовування показників за зазначеними шкалами. У результаті отримали нестандартизовану шкалу ЕПУР (ефективність ПУР).

Наступним етапом став кореляційний аналіз отриманих показників цієї шкали з показниками ЕІ. Результати цього аналізу безпосередньо пов'язані з підтвердженням поставленої нами на початку роботи гіпотези про те, що рівень ЕІ позитивно впливає на процеси ПУР, що також суттєво залежить від позиції референтності менеджерів, які приймають рішення. Тобто одержані показники мали продемонструвати наявність прямого позитивного зв'язку між даними трансформованої шкали ЕПУР, шкалами ЕІ та позицією референтності (див. табл. 1).

Таблиця 1

Коефіцієнти кореляції між результатами менеджерів за ЕПУР та показниками ЕІ

Показник ЕІ	MSCEIT V2.0	CI	EmIn	Emlnt
Показники критерію г-Пірсона	0,360(*)	0,634(**)	0,854(**)	0,815(**)
Рівень значущості	0,03	0,0001	0,0001	0,0001
N	32	32	32	32

* $p < 0,05$; ** $p < 0,001$.

Отже, ЕПУР позитивно та сильно корелює з показниками ЕІ, про що свідчать значущі результати рівня значущості p та високі коефіцієнти кореляції. Можемо стверджувати, що за наявності високого рівня ЕІ управлінця збільшується вірогідність прийняття ним ЕПУР.

Регресійна статистика для взаємозв'язку ЕІ менеджерів та ПУР представлена на основі множинного регресійного аналізу (див. табл. 2).

Таблиця 2

Значення коефіцієнтів множинної кореляції та множинної детермінації для отриманих моделей

Модель	R	R-квадрат	Скорегований R квадрат	Стандартна похибка оцінки
1	0,888(a)	0,789	0,762	13,27002
2	0,888(b)	0,789	0,769	13,06341
3	0,884(b ₁)	0,782	0,769	13,05840

a – предиктори: (константа) ЕІ;

b – залежна змінна: ПУР;

b₁ – залежна змінна: ЕПУР.

Згідно з показником критерію F-Фішера та його рівня значущості для отриманих моделей множинного регресійного аналізу маємо відповідно для моделі 1 – $F=28,938$, для моделі 2 – $F=39,811$, для моделі 3 – $F= 59,274$, усі за $p = <0,0001$ (див. табл. 3).

Таблиця 3

Критерій F-Фішера та його рівень значущості для отриманих моделей множинного регресійного аналізу

Моделі та параметри, що їх описують		Сума квадратів	df	Середнє квадратичне відхилення	F	Рівень значущості
1	Регресія	20383,409	4	5095,852	28,938	,0001 (a)
	Залишок	5458,897	31	176,093		
	Сума	25842,306	35			

Закінчення табл. 3

Моделі та параметри, що їх описують		Сума квадратів	df	Середнє квадрати- чне відхилення	F	Рівень значущості
2	Регресія	20381,423	3	6793,808	39,811	,0001 (b)
	Залишок	5460,882	32	170,653		
	Сума	25842,306	35			
3	Регресія	20215,084	2	10107,542	59,274	,0001 (b1)
	Залишок	5627,221	33	170,522		
	Сума	25842,306	35			

a – предиктори: (константа) EI;

b – залежна змінна: ПУР;

b₁ – залежна змінна: ЕПУР.

Ці дві таблиці містять найзагальніші результати множинного регресійного аналізу для двох моделей (Model): 1 – вихідна модель з усіма змінними; 2 – перехідна модель; 3 – остаточна модель із виключенням змінних MSCEIT V2.0 і CI. Коефіцієнт множинної кореляції (КМК) ($R=0,884$) для остаточної моделі статистично достовірний, тому модель множинної регресії може бути змістовно інтерпретована.

Коефіцієнт множинної детермінації (КМД) ($R^2 = 0,782$) достатньо великий, регресійна модель пояснює більше 88 % дисперсії залежної змінної ЕПУР. Отже, отримані дані відповідають результатам передбачення, тому можуть бути взяті до уваги.

Проаналізуємо наступні дані (див. табл. 4). Табличні дані містять величини нестандартизованих (B) та стандартизованих (Beta) коефіцієнтів регресії, а також критерій t-Стюдента та p-рівні, які виявилися на рівні значущості, принаймні в одній моделі, що дозволяє визначити статистичну значимість усіх даних.

У результативній моделі (2) для передбачення залишаються дві змінні, оскільки змінні MSCEIT V2.0 та CI (внутрішньо інтелектуальний особистісний та соціальний інтелект як комунікативний – шкали методики CI і MSCEIT V2.0) вилучені. Виникає інтерес аналізу причин вилучення цих змінних із моделі. За даними множинного регресійного аналізу дані змінні мають слабкий рівень значимості. У зв'язку з тим що було збережено оцінки залежної змінної, до таблиці вихідних даних уведено нову змінну PRE_1 (оцінка залежної змінної), яку визначили за зазначеною формулою для всіх 32 суб'єктів та яка може слугувати для передбачення змінної ЕПУР у інших менеджерів.

Таблиця 4

Стандартизований коефіцієнт Beta – показник внеску кожної зі змінних у регресійну модель ЕПУР

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Рівень значущості
		B	Стандартна похибка	Beta		
1	Константа	51,867	13,749		3,773	0,001
	MSCEIT V2.0	-1,207	1,301	-,096	-0,928	0,361
	CI	-,161	1,514	-0,014	-0,106	0,916
	EmIn	1,514	0,376	0,590	4,024	0,000
	EmoInt	0,635	0,237	0,403	2,677	0,012
2	Константа	51,232	12,186		4,204	0,000
	MSCEIT V2.0	-1,149	1,164	-0,092	-,987	0,331
	EmIn	1,500	0,346	0,584	4,339	0,000
	EmoInt	0,624	0,211	0,396	2,953	0,006

Закінчення табл. 4

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Рівень значущості
		B	Стандартна похибка	Beta		
3	Константа	46,749	11,304		4,135	0,000
	EmIn	1,436	,339	0,559	4,231	0,000
	EmoInt	0,589	0,208	0,374	2,828	0,008

* $p < 0,05$; ** $p < 0,001$.

У третій остаточній моделі, сформованій на основі множинного регресійного аналізу залишено показники за методикою діагностики ЕІ Д. В. Люсіна та шкалу діагностики ЕІ Н. Холла. Саме ці методики дають значущі результати під час прогнозування ЕПУР.

Отже, з огляду на кореляційний аналіз індексів трансформованої шкали з показниками ЕІ вважаємо, що ЕПУР позитивно та сильно корелює з показниками ЕІ. Це підтверджено значущими результатами r -рівня та високими коефіцієнтами кореляції. За наявності високого рівня ЕІ менеджера-управлінця зростає вірогідність прийняття ним ефективного управлінського рішення в умовах організаційних змін. Організаційні зміни, крім ЕПУР, ґрунтуються й на інших внутрішніх показниках, зокрема суб'єктивному задоволенні співробітників працею.

Досліджено потенційний вплив ЕІ на успішність введення інновацій не лише через прийняття ЕПУР, а й через показники задоволення працівників умовами своєї роботи за методикою Т. Ю. Іванової.

Особливе значення має другий етап дослідження, на якому співробітники опановували нові програми та керівники робочих груп приймали рішення щодо розподілу завдань.

За результатами другого етапу нашого дослідження можна стверджувати, що ефективність реалізації змін у контрольній і експериментальній групах неоднакова хоч би за одним критерієм – загальної задоволеності та задоволеності умовами й організацією праці. За статистичним порівнянням рівня задоволеності працею співробітників контрольної та експериментальної групи виявлено істотні відмінності між кожною експериментальною і відповідною їй контрольною групою (рис. 2). За критерієм Манна-Уїтні відмінності між чотирма групами першого відділу департаменту (важкого машинобудування) дорівнюють $U=(0,01)=56$; $U=(0,05)=75$; $U=(0,01)=76$; $U=(0,05)=84$; чотирма групами другого відділу департаменту – вугільної промисловості – $U=(0,01)=46$; $U=(0,05)=59$; $U=(0,01)=64$; $U=(0,05)=75$.

Тому можна стверджувати, що в обох відділах рівень задоволеності змінами та діяльністю в цілому був вищий у співробітників експериментальної групи. Крім того, визначено істотні розбіжності між групами з різним рівнем незалежної змінної (рис. 1–2).

Параметри задоволеності для кожної робочої групи відділу департаменту: 1) задоволеність заробітною платою; 2) умовами й організацією праці; 3) задоволеність керівництвом; 4) задоволеність колективом.

Нульовий рівень задоволеності за параметром «задоволеність умовами й організацією праці» пояснюють тим, що більшість співробітників змушені були постійно перебувати у відрядженнях на підвідомчих підприємствах. Це викликало невдоволеність, про що йшлося в приватних бесідах, однак під час опитування більшість відмовилися відповідати на групу питань щодо цього напрямку їх діяльності. Введення нової системи звітів було призначено для зняття цього навантаження відрядної системи зі співробітників відділів.

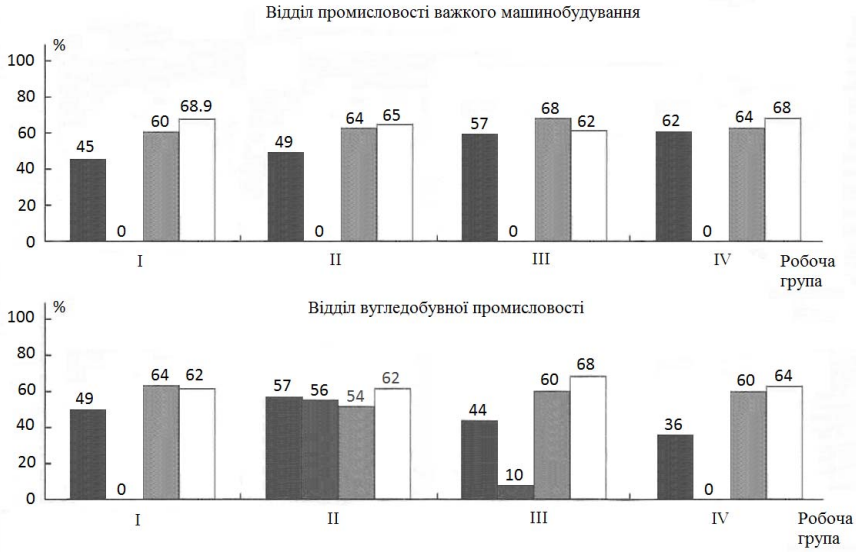

Рис. 1. Загальна задоволеність працею співробітників держдепартаменту за всіма робочими групами трудом до організаційних змін й впливу з боку керівників-менеджерів (ЕПУР):

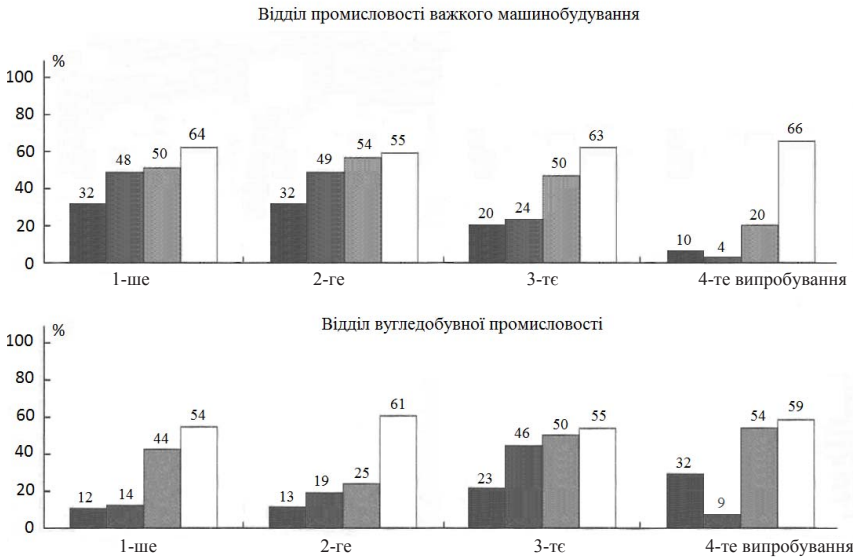
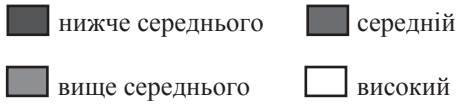
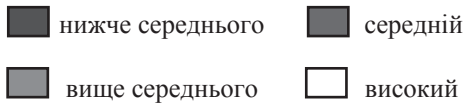

Рис. 2. Задоволеність за одним із параметрів, умовами й організацією праці впродовж емпіричного дослідження до та після організаційних змін і впливу керівників-менеджерів (ЕПУР) кожної з 4 робочих груп, де контрольна група завжди має нижчий показник:

Так, у контрольних групах виявлено статистичні відмінності між задоволеності співробітників умовами й організацією праці та задоволеності керівництвом (на рівні $p \leq 0,01$ за обома шкалами), тоді як у всіх експериментальних групах ці відмінності статистичне незначущі. Припускаємо, що значна зміна рівня даного феномену в контрольних групах та різке зростання відмінностей цих рівнів контрольних та відповідних їм експериментальних груп пов'язані з впливом на загальний рівень ЕІ внутрішньоособистісного та міжособистісного ЕІ.

1-ше випробування діагностичне; 2-ге – під час впливу як початок навчання та як прийняття управлінських рішень; 3-тє – відразу після впливу; 4-те – після двох тижнів.

Для першої шкали в обох відділах III група контрольна; для шкали 2 у відділі важкого машинобудування I група – контрольна; у вуглевидобувному відділі – II група контрольна.

Числовий ряд контрольної групи першої діаграми: 32; 32; 20; 4 – відділ важкого машинобудування; числовий ряд контрольної групи другої діаграми: 12; 13; 23; 9 – відділ вуглевидобувної промисловості.

Таблиця 5

**Загальна кореляція суб'єктивної задоволеності працею співробітників
держдепартаменту за рівнями (високий, середній, низький)
із окремими показниками до та після організаційних змін
і впливу з боку керівників-менеджерів (ЕПУР)**

Назви змінних	Рівні суб'єктивної задоволеності працею						Загальний показ- ник задоволеності до / після	
	низький до / після		середній до / після		високий до / після			
Задоволеність заробітною платою	0,102	0,119	0,181*	0,217*	0,251**	0,341**	0,299**	0,301
Забезпеченість обладнанням (умови й організація праці)	0,206*	0,278*	0,145	0,157*	0,227**	0,297**	0,234**	0,298**
Задоволеність керівництвом	0,336*	0,301*	0,145	0,153	0,257**	0,310**	0,284**	0,288**
Задоволеність колективом	0,136	0,176	0,159	0,179	0,170	0,181	0,149	0,180
Необхідність додаткових навчальних групових занять	0,021	0,022	0,098	0,125	0,038	0,040	0,042	0,092
Кількість звітів за місяць	0,036	0,077	0,059	0,084	0,070	0,076	0,049	0,074

* $p < 0,05$; ** $p < 0,001$.

Дані таблиці демонструють загальну тенденцію зростання більшості показників коефіцієнтів кореляцій після впливу, а також за окремими виключеннями – чим вищий рівень СЗТ, тим вища щільність зв'язку.

Висновки. На основі множинного регресійного аналізу визначено ступінь зв'язку «залежної» змінної (ЕПУР) та сукупності «незалежних» змінних, а також статистичну значимість цього взаємозв'язку; показник – коефіцієнт множинної кореляції (0,884); значення внеску кожної окремої «незалежної» змінної до оцінки «залежної» змінної, показники – регресійний коефіцієнт r , їх статистичну значимість за критерієм t-Стюдента. У третій остаточній моделі, сформований на основі множинного регресійного аналізу, залишено показники за методикою діагностики ЕІ Д. В. Люсіна та шкалу діагностики ЕІ Н. Холла. Результати саме цих

методик значущі під час прогнозування ЕПУР керівників середньої ланки державної служби, які курують галузеві регіональні підприємства важкого машинобудування та вугільної промисловості. Крім того, доведено, що ефективність реалізації змін у контрольній і експериментальній групах неоднакова хоч би за одним критерієм – загальної задоволеності та задоволеності умовами і організацією праці. У процесі статистичного порівняння рівня задоволеності співробітників контрольної та експериментальної груп виявлено істотні відмінності між ними, що підтверджує опосередкований вплив емоційно обдарованих керівників груп на рівень задоволеності праці співробітників-державних службовців.

Отже, поняття ЕІ – нове, тому багато питань ще нез'ясовано. Проте є підстави розглядати ЕІ як надзвичайно важливу інтегральну динамічну, організаційно контекстуалізовану характеристику особистості менеджера, яка розкривається через його (її) здібності розуміти емоції, узагальнювати їх зміст, виокремлювати емоційний підтекст у міжособистісних стосунках, регулювати емоції таким чином, щоб сприяти за допомогою позитивних емоцій успішній організаційній інноваційній діяльності. Тому можна стверджувати, що, незважаючи на існування певної неузгодженості у підходах до концептуалізації феномену, індивіди з високим рівнем ЕІ потенційно можуть бути визначені як такі, психологічних ресурсів яких достатньо для того, щоб діяти конструктивно, приймаючи ефективні управлінські рішення в аспекті регулювання діяльності підлеглих в умовах інновацій.

Оскільки емпірично було доведено, що рівень ЕІ позитивно впливає на ЕПУР менеджерів в умовах інновацій, отримані результати можуть бути використані у командотворенні, де ЕІ є визначальним чинником ефективності процесу діяльності групи; у розробці тренінгових програм для управлінців, а також під час визначення тезаурусу успішної діяльності організації, зокрема в розрізненні понять ЕПУР і успішність вирішення головних завдань особистістю менеджерів в умовах інноваційних змін. Тобто ми маємо змогу ідентифікувати механізми впливу ЕІ на успішність, у тому числі організаційних змін у діяльності установ. Крім того, вкажемо на визначення «сфери впливу» ЕІ в управлінській діяльності, де лідер як керівник має постійно коректувати програму діяльності організації.

Бібліографічні посилання

- Andreeva, I. N. (2012), The ABC of emotional intelligence [Azbuka emotsionalnogo intellekta], BHV-Peterburg, Saint Petersburg.
- Bazarov, T. Y. (2012), "Social psychology of instability in organizational reality" ["Sotsialnaya psikhologiya nestabilnosti v organizatsionnoi realnosti"], *Psychology in Russia: its actual state – Psikhologiya v Rossii: sovremennoye sosnoyanie*, Vol. 5, p. 271–288.
- Côté, S. & Miners, C. T. H. (2006), "Emotional intelligence, cognitive intelligence, and job performance", *Administrative Science Quarterly*, No. 51, p. 1–28.
- Goleman, D., Boyatzis, R. & McKee A. (2013), *Primal leadership: unleashing the power of emotional intelligence*, Harvard Business Review Press, New York.
- Karamushka, L. M. (2013), Psychological basis of organizational development [Psikhologichni zasady organizatsiynoho rozvytku], Imeks-LTD, Kirovograd.
- Karpov, A. V. & Petrovskaya, A. S. (2006), "The problems of emotional intelligence in the paradigm of the modern meta-cognitivism" ["Problemy emotsionalnogo intellekta v paradigme sovremennogo meta-kognitivizma"], *Vestnik integrativnoy psikhologii – The Bulletin of Integrative Psychology*, No. 4, p. 42–47.
- Lipatov, S. A. (2010), "Modern research of organizational identification in the foreign psychology" ["Sovremennyye issledovaniya organizatsionnoi identifikatsii v zarubezhnoi psikhologii"], *Natsionalnyi psikhologicheskii zhurnal – The National Psychological Journal*, No. 1 (3), p. 70–75.
- Law, K. S., Wong, C. S. & Song, L. J. (2004), "The construct and criterion validity of emotional intelligence and its potential utility for management studies", *Journal of Applied Psychology*, No. 89 (3), p. 483–496.

- Lyusin, D. V. (2006), "A new technique for measuring emotional intelligence: ЕМІН questionnaire" ["Novaya metodika izmereniya emotsionalnogo intellekta: oprosnik EmIn"], *Psychological diagnostics – Psikhologicheskaya diagnostika*, No. 4, p. 3–22.
- Mikhaylova, E. S. (1996), "A technique to research social intelligence (adaptation of J. P. Guilford and M. O'Sullivan's test): manual" ["Metodika issledovaniya sotsialnogo intellekta (adaptatsiya testa Dzh. Gilforda i M. Sallivena: rukovodstvo po ispolzovaniyu)"], Adis, Saint Petersburg.
- Nosenko, E. L. & Arshava, I. F. (2009), "The ways of approaching the subject of a psychological research to its object (on the example of learning a personality's activeness)" ["Shlyakhy nablyzhennya predmetu psykholoichnogo dosliszhennya do yogo objekta (na prykladi vyvchennya aktyvnosti osobystosti)"] in Maksymenko, S. D. (Ed.), *Actual problems of psychology: a collection of scientific works [Aktualni problemy psykhologii: zbirnyk naukovykh prats]*, The publishing house of Zhytomyr Ivan Franko state university, Zhymomyr.
- Osin, Y. N. & Leontiev, D. A. (2008), "Approbation of the two scales of express estimation of subjective well-being in Russian" ["Approbatsiya russkoyazychnykh versiy dvukh shkal ekspres-otsenki subyektivnogo blagopoluchiya"], *Materialy III Vserossiyskogo kongressa – The works of the 3rd All-Russian psychological congress*, Institute of Sociology of the Russian Academy of Sciences, Moscow, available at: <http://publications.hse.ru/en/chapters/78753840>.
- Petrides, K. V. (2010), "Trait emotional intelligence theory", *Industrial and Organizational Psychology: Perspectives on Science and Practice*, No. 3, p. 136–139.
- Rikel, A. M. (2012), "Some aspects of social-psychological problems of success" ["Nekotoryye aspekty sotsialno-psikhologicheskoy problematiki uspekha"], *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya Psikhologiya – The Bulletin of the Moscow University. Psychology Series*, No. 1, p. 41–48.
- Sergienko E. A. & Vetrova I. I. (2009), "Emotional intelligence: Russian-language adaptation of The Mayer – Salovey – Caruso Emotional Intelligence Test, Version 2.0" ["Russkoyazychnaya adaptatsiya testa Meyera – Seloveya – Karuzo (MSCEIT V2.0)"], *Psikhologicheskkiye issledovaniya – Psychological researches*, No. 6 (8), available at: <http://psystudy.ru/index.php/num/2009n6-8/243-sergienko-vetrova8.html#e3>.
- Sidorenkov, A. V. & Koval, E. S. (2010), "Social and psychological adaptation of employees and small groups efficiency" ["Sotsialno-psikhologicheskaya adaptatsiya rabotnikov i effektivnost malykh grup"], *Rossiyskiy psikhologicheskii zhurnal – Russian Psychological Journal*, Vol. 10 No. 3, p. 29–36.
- Yegorov, I. A. (2006), "The problem of the manager's responsibilities as the key factor of the phenomenon of leadership when managing an organization" ["Problema funktsionalnykh obyazannostey rukovoditelya kak klyuchevoi factor fenomena liderstva pri rukovodstve organizatsiyey"], *Vestnik Hosudarstvennoho Instituta Upravleniya – The Bulletin of the State Institute of Management*, p. 28–36.
- Zankovskiy, A. N. (2011), *Psychology of leadership: from behavioral model to cultural and value paradigm*, The Publishing House of the Institute of science development problems of the Russian Academy of Sciences, Moscow.

Надійшла до редколегії 05.06.2015

УДК 159.922.8:159.923.2

А. О. Буханець, О. О. Байєр

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗВ'ЯЗОК СУВЕРЕННОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОСТОРУ З РІВНЕМ ЕГОЇЗМУ ТА ЗАХИСНИМИ МЕХАНІЗМАМИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Анотація. Розглянуто та обґрунтовано питання порушення психологічного простору юнаків і впливу даного явища на вибір захисних механізмів. Описано результати емпіричного дослідження, за якими визначено, що юнаки із порушеною суве-

ренністю психологічного простору здебільшого обирають заміщення, проекцію та гіперкомпенсацію як засоби психологічного захисту. Також з'ясовано, що юнаки, суверенність речей яких порушували, мають високий рівень егоїзму.

Ключові слова: суверенність психологічного простору, захисні механізми, егоїзм, юнацький вік.

Аннотация. Рассматриваются результаты исследования взаимосвязи суверенности психологического пространства юношей и выбором ими психологических защитных механизмов. Описаны результаты эмпирического исследования, показывающие значимо более частое использование замещения, проекции, гиперкомпенсации как механизмов психологической защиты юношей с депривированным переживанием психологического пространства. Также доказано, что юноши с депривированными границами суверенности вещей имеют высокий уровень эгоизма.

Ключевые слова: психологическое пространство, защитные механизмы, эгоизм, юношеский возраст.

Постановка проблеми. У психологічному аспекті для дорослої людини внутрішня зона безпеки – це можливість бути аутентичною, розслабитися, не наслідувати нав'язливі стереотипи, не боятися зовнішніх оцінок (Gottheila, Coreya & Paredesa, 1968). Та чимало людей навіть наодинці з собою не відчують себе у безпеці, а натомість – напруженість і тривогу, настороженість, не кажучи вже про те, щоб хоч на час відкинути стереотипи, оскільки вони є міцними орієнтирами, захистом від страху перед невідомим і новим (Nartova-Bochaver, 2008).

Особистий психологічний простір дозволяє людині відокремитися, відмежуватися від світу предметів, соціальних і психологічних зв'язків як фону, середовища її життєдіяльності. Залежно від сприйняття навколишнього світу як чужого або спорідненого, діяльність людини може набувати агресивного чи кооперативного забарвлення (Edneya, Walkeva & Jordan, 1976; Eliot, 2012; Pedersen, 1973). Межі простору визначають ставлення до малого та великого соціуму – родини та друзів, соціальної групи, етносу, людства. Сприйняття соціуму як свого сприяє вияву конструктивних тенденцій, які «проводять людину через прозорі для неї соціальні межі» (завдяки чому, як зазначав Е. Еріксон, формується «широка ідентичність», почуття спільності з багатьма людьми) (Erikson, 1997; Nartova-Bochaver, 2008; Conte & Plutchik, 1994).

Мета даної роботи – розглянути специфіку переживання особами юнацького віку психологічного простору особистості. Предметом даного дослідження стали особливості порушення психологічного простору особистості в юнацькому віці та його зв'язки з вибором стратегій психологічного захисту і відповідним рівнем юнацького егоїзму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. С. К. Нартова-Бочавер, основоположник вивчення даної категорії у вітчизняній науці, трактує *психологічний простір* особистості як комплекс суттєвих фізичних, соціальних та психологічних явищ, які переживає особистість як власні (Nartova-Bochaver, 2008).

Розвиток психологічного простору має такі послідовні етапи: тілесність виникає в дитинстві, особиста територія та речі – протягом раннього та дошкільного дитинства, тимчасові звички – у дошкільному та молодшому шкільному віці. Соціальні зв'язки починають формуватися в дошкільному віці, смаки та цінності – тоді ж, але стають регуляторами поведінки в підлітковому віці (Nartova-Bochaver, 2002a).

Дж. Таунсенд у своїй роботі описував психологічну межу як лінію, яка розмежовує границі власності та показує, де закінчується приватність однієї людини та починається приватність іншої. Навіть дитина має знати свої межі, тобто те, за що вона відповідає, та те, чого вона робити не повинна. Якщо в дитинстві у людини не сформувалося уявлення про межі своєї життєдіяльності (за що вона

несе відповідальність) та межі інших (за що вони несуть відповідальність), у неї не розвинеться уміння володіти собою, без якого вона не зможе жити щасливо (Townsend, 2012). Нечітке уявлення про допустимі межі призведе до того, що така людина почне вимагати повного підкорення собі інших і зовсім не буде контролювати себе (Tulup'yeva, 2006).

С. К. Нартова-Бочавер умовно виділяє *шість показників психологічного простору особистості*, які відображають фізичні (територіальні та темпоральні), соціальні та духовні аспекти людського буття: фізичне тіло, територія, особисті речі, звички, друзі та смаки. Психологічний простір розвивається в онтогенезі під час появи нових вимірів і перенесення своїх границь у рамки вже існуючих показників (Nartova-Bochaver, 2002).

Дж. та Б. Уайнхолди описують психологічні границі як структуру, яка не дозволяє людям втручатися в простір один одного (Weinhold & Weinhold, 2008). Як межа, яка розділяє сусідні ділянки, психологічні границі диференціюють «ваше» та «моє». Люди вчаться створювати свої межі, спілкуючись із тими людьми, у яких є власні межі. У сім'ях із визначеними межами діти чітко розрізняють моє / не моє. Дослідники виділяють такі види психологічних границь.

Фізичні границі – можливість володіти власним тілом та майном. Вони визначають, наскільки в фізичному плані люди можуть буди близькими один з одним, сприяють формуванню відповідальності за власний організм. Люди, позбавлені меж, намагаються створювати «броню», захищаючи свої тіла від потенційного вторгнення в їх особистий простір, а саме вдаються до постійних заходів захисту (нарошують великі м'язи, страждають від ожиріння).

Емоційні границі відображають ставлення людей відносно один до одного на рівні відчуттів. Правильні емоційні кордони встановлюють відмінність між власними почуттями та почуттями інших.

Ментальні границі визначають те, як люди сприймають світ. Вони дозволяють зрозуміти наші цінності, переконання, думки, бажання та потреби так, щоб ми могли відокремити наші погляди та відчуття від поглядів та відчуттів інших людей.

Духовні границі дають змогу відчути вищі, більш довершені людські аспекти, допомагають розвинути стійкість духовного об'єкта та любити себе безумовно. Порушення духовних меж часто сприймають як навіювання страху та залякування (Weinhold & Weinhold, 2008).

З'ясуємо, як між собою пов'язані суверенність психологічного простору та рівень егоїзму людини. Вони визначають, наскільки близько в фізичному плані до нас можуть наблизитись інші люди.

Серед психологів проблему егоїзму розглядали Е. Фром, З. Фройд, К. Муздибаєв та ін. У вітчизняній психології феномен егоїзму описують лише через негативні характеристики: надмірну індивідуалістичну орієнтацію, зневажання інтересів, почуттів, гідності інших людей, схильність до агресивних форм поведінки, конфліктність, деструктивність. Егоїзм має сильну та слабку форми. Сильна форма прояву егоїзму – прагнення людини задовольняти лише власні бажання, навіть якщо вона допомагає кому-небудь в основі її мотивації лежить задоволення якої-небудь своєї потреби. Слабка форма егоїзму – поєднання прагнення особистості задовольняти власні інтереси та допомагати іншим людям реалізовувати їх бажання (Mudzybayev, 1992).

Егоїстична спрямованість дитячої самосвідомості зміцнюється передусім, якщо батьки весь уклад сімейного життя орієнтують на потреби та комфорт своєї дитини (Mudzybayev, 1992). Прагнучи подарунками викликати її радість чи ласку та увагу до себе, батьки та родичі іноді змагаються у своїй щедрості. Помилкове також прагнення звільнити дитину від будь-якого фізичного навантаження, від самообслуговування, участі у праці. Це призводить до формування життєвої по-

зиції утримання. Ці ж наслідки спричиняє і звичка батьків демонстративно віддавати дитині все найсмачніше, першій подавати за столом їжу і т. д. Однак і протилежне – холодне, байдуже ставлення, приниження дитини породжує емоційну тупість, бездушність до інших, агресивну готовність відстоювати навіть незначний власний інтерес (Bondareva, 2008).

Перейдемо до аналізу зв'язку суверенності психологічного простору з механізмами психологічного захисту. Термін «захисні механізми» увів у науковий обіг З. Фрейд. Усі захисні механізми мають дві загальні характеристики: 1) діють на несвідомому рівні і тому є засобами самообману; 2) спотворюють, заперечують чи фальсифікують сприйняття реальності, щоб зробити тривогу менш загрозливою для індивідуума. Учені неодноразово наголошували, що звичний для особистості у стабільних умовах захист в напружених життєвих ситуаціях має здатність закріплюватися, набуваючи форми фіксованих засобів психологічного захисту (Freud, 1992).

Юнацький вік – період зростання сили «Я», його здатності проявити та зберегти свою індивідуальність. У цей час «Я» випробовує свою силу через протистояння іншим людям. Юнаки формують чіткі межі свого психологічного простору, захищають їх від небезпеки руйнівного впливу іншого. Посилюється потреба не тільки в соціальній, а й у просторовій територіальній автономії, недоторканності свого особистого простору (Abramova, 2000).

Юнак залишається легковразливим – погляд, слово іншої людини можуть негативно вплинути на його настрій і самосприйняття. Лише до кінця юнацького віку молода людина починає реально оволодівати захисними механізмами, які не тільки дозволяють їй зовні захищати себе від стороннього вторгнення, але і загартовують її внутрішньо (Erikson, 1997).

За даними деяких психологічних досліджень в юнацькому віці переважають такі психологічні захисні механізми, як заперечення, регресія, проєкція, витіснення (Mukhina, 2014; Romanova, 1996). Розкриємо їх зміст детальніше.

Заперечення. Для юнаків та дівчат із активним запереченням характерна демонстративна поведінка, жвавість, рухливість, легкість у встановленні контактів. Вони часто вдаються до брехні, авантюризму, артистизму. Такі юнаки схильні до афективних переживань, вони лабільні, оптимістичні, відрізняються багатством і яскравістю емоційних проявів, легко ставляться до життя, отримують задоволення від вечірок, видовищних заходів, роботи, подорожей. Такі представники юнацького віку рішучі, сміливі, мають потяг до гострих відчуттів, здатні легко оволодіти собою у нестандартних ситуаціях і швидко забувати про невдачі, не роблячи необхідних висновків, несхильні до страхів (Hranovskaya, 2006).

Витіснення. Для таких юнаків характерні песимістичне ставлення до майбутнього, занижена самооцінка, а також низька контактність, небагатослівність під час розмови, навіть мовчазність. Вони мають низький рівень співчуття та співпереживання, виявляють слабкий інтерес до суспільних норм і не завжди докладають зусиль для їх виконання. Вони не люблять підтримувати багато контактів і працювати разом з іншими. Володіють низькою загальною інтернальністю у сфері міжособистісних стосунків і здоров'я (Freud, 1992).

Регресія. Юнаки та дівчата з активною регресією мають низький рівень загальної інтернальності та інтернальності досягнень. Таким юнакам і дівчатам не вистачає енергії, вони можуть відчувати себе безпорадними, втомленими та нездатними впоратися з життєвими труднощами. Вони покладаються на долю, удачу або допомогу інших людей (Hranovskaya, 2006).

Проєкція. Похмурість, гнів, схильність до конфліктів, в яких самі виступають активною, провокуючою стороною, – основні характеристики таких юнаків. Вони мають низький рівень контактності у спілкуванні, сповільненість вербальних і невербальних реакцій, зваженість вчинків; сильно реагують на будь-який прояв по-

рушення порядку; їм властива підозрілість, дратівливість, практичність, орієнтування на зовнішню реальність, додержання загальноприйнятих норм, проникливість, розумний підхід до подій і людей, деяка обмеженість і зайва уважність до дрібниць. Такий вид захисту найчастіше активізується за умов наявності проблем у ставленні до себе (Tulup'yeva, 2006).

Заміщення. Цим юнакам подобається домінувати, контролювати, критикувати людей. Можуть бути заздрісними, підозрювати інших. Їх інтереси звернені на самих себе, вони зазвичай обережні у своїх вчинках, мають поганий самоконтроль, звичайно, не можуть організувати себе для виконання якої-небудь справи. У них знижена інтернальність у сфері міжособистісних стосунків, вони схильні вважати свої стосунки результатом дії партнерів спілкування (Hranovska, 2006).

Гіперкомпенсація. Такі юнаки мають конкретне мислення; вони здебільшого сором'язливі, невпевнені в своїх силах, відчувають власну неповноцінність, володіють низьким самоконтролем (Hranovska, 2006).

Виклад основного матеріалу дослідження. На основі теоретичного аналізу наукових джерел сформульовано гіпотезу про зв'язок особливостей переживання юнаком психологічного простору з рівнем егоїзму та тим, які саме захисні психологічні механізми він застосовує.

Передбачалось, що дезадаптивні особистості, межі психологічного простору яких розширені або звужені, використовують захисні механізми частіше, ніж адаптивні. Таким чином, людина ніби «закриває очі» на вторгнення до її особистої території або розширення своїх меж, коли вона сама зазіхає на чийсь територію. Припускаємо також, що чим більше людина переживає відсутність психологічних кордонів, тим вищий у неї рівень егоїзму, оскільки рівень егоїзму – це спосіб відстоювання своєї приватності. І навпаки, низький рівень егоїзму поєднаний із нездатністю відстоювати свою приватність.

За основу аналізу взято дослідження С. К. Нартової-Бочавер, яка дає посилання на зв'язок між ступенем переживання психологічного простору та захисними механізмами, які при цьому використовують (Nartova-Bochaver, 2008). Також цінні роботи К. Муздибаєва, спираючись на які ми сформулювали гіпотезу про взаємозалежність егоїзму від рівня переживання психологічного простору (Mudzybayev, 1992).

У емпіричному дослідженні брали участь 30 осіб юнацького віку, з яких 15 дівчат і 15 хлопців віком від 18 до 24 років. Для досягнення поставленої мети й перевірки висунутих гіпотез були застосовані такі методи: 1) *теоретичного* аналізу, що дозволило з'ясувати основні характеристики порушення психологічного простору та форму їх вияву у юнаків; 2) *емпіричні*, а саме психодіагностичні опитувальники – «Суверенність психологічного простору» (Nartova-Bochaver, 2002b), «Індекс життєвого стилю» (Conte & Plutchik, 1994), «Шкала диспозиційного егоїзму» (Mudzybayev, 1992), та *математико-статистичні* (встановлення розбіжностей за допомогою коефіцієнта ϕ^* -Фішера); 3) *інтерпретаційні* під час якісного аналізу, опису та інтерпретації отриманих результатів.

Для того щоб встановити наявність розбіжностей між групами юнаків з різним відчуттям психологічного простору, ми розділили нашу вибірку на 2 категорії: до першої належать юнаки, які мали здорові границі суверенності психологічного простору, а до другої – ті, у яких ці границі порушені, тобто вони не відчувають автономності та самостійності власної особистості. До другої підгрупи увійшли як юнаки з ригідними психологічними границями (тобто занадто відособлені від навколишнього світу), так і з розмитими (тобто ті, хто легко допускає втручання до свого світу з боку іншої людини). Обидва варіанти – вияви психологічно нездорового відчуття суб'єктивного психологічного простору.

Таблиця 1

Розбіжності між досліджуваними із здоровими та порушеними границями психологічного простору за механізмами психологічного захисту за критерієм ϕ^* -Фішера

Шкала суверенності психологічного простору	Механізми психологічного захисту		
	заміщення	проекція	гіперкомпенсація
Суверенність речей	$\phi^*=2,11$ за $p<0,01$	$\phi^*=0,449$	$\phi^*=1,6$ за $p<0,05$
Суверенність звичок	$\phi^*=0,2$	$\phi^*=1,62$ за $p<0,05$	$\phi^*=0,342$
Суверенність зв'язку	$\phi^*=0$	$\phi^*=0,239$	$\phi^*=1,89$ за $p<0,03$

Отже, існують відмінності між юнаками зі здоровими та порушеними границями суверенності звичок за проекцією (табл. 1). Для групи юнаків із визначеними границями суверенності звичок $x_{ср}$ за проекцією дорівнює 45, а для групи з порушеними границями – 52. Наші результати відповідають даним Т. В. Тулуп'євої (Tulup'yeva, 2006): дослідниця стверджувала, що юнаки, які обирають захисний механізм проекції, дуже обережні, акуратні, полюбляють порядок. Найчастіше такий вид захисту застосовують за умов наявності проблем у ставленні до себе, тому будь-які зміни у їх життєдіяльності можуть негативно позначитися на ній. Інших статистично значущих показників між юнаками зі здоровими та порушеними границями суверенності звичок за іншими психологічними механізмами не виявлено. Це може бути пов'язано з тим, що переживання суверенності звичок не актуальне для юнацького віку.

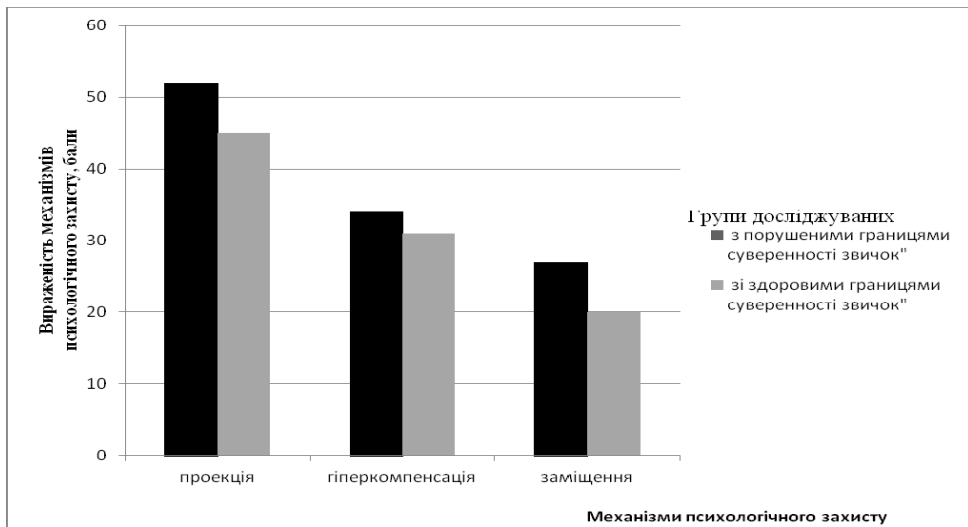

Рис. 1. Зіставлення груп досліджуваних із різним відчуттям суверенності звичок за механізмами психологічного захисту

Також суттєва різниця між юнаками зі здоровими або порушеними границями суверенності речей за заміщенням (див. табл. 1). Для групи юнаків із здоровим відчуттям суверенності речей $x_{ср}$ за заміщенням становить 17, а для групи з порушеними границями – 30 (див. рис. 2). Як зазначала Р. М. Грановська (Granovskaya, 2006), юнаки, які вдаються до захисного механізму заміщення, досить імпульсивні, вимогливі до інших. Можливо, такі юнаки переносять свою агресію з більш сильного об'єкта, джерела гніву, ініціатора порушення меж суверенності речей, на більш слабкий об'єкт або на самого себе.

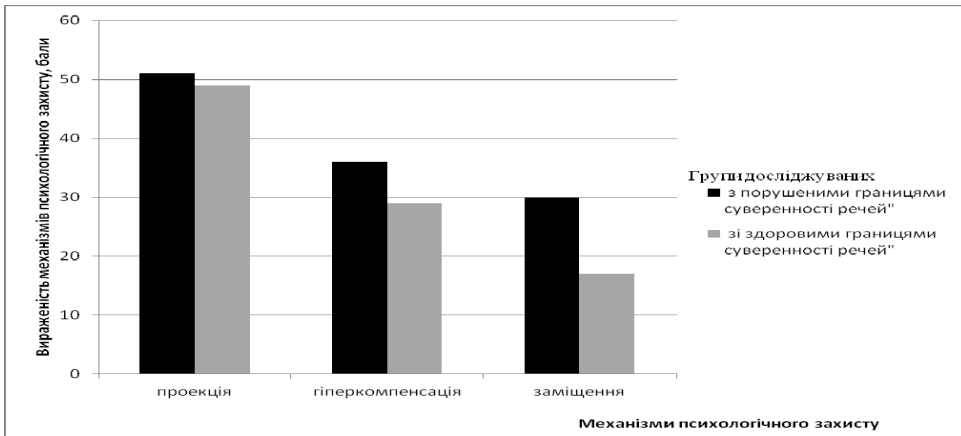

Рис. 2. Зіставлення груп досліджуваних із різним відчуттям суверенності речей за механізмами психологічного захисту

Виявлено значні відмінності між юнаками зі здоровими або порушеними границями суверенності речей за гіперкомпенсацією (див. табл. 1). Так, для групи юнаків зі здоровим відчуттям суверенності речей хср за гіперкомпенсацією дорівнює 29, а для групи з порушеними границями – 36 (див. рис. 2). На думку Р. М. Грановської (Нравовская, 2006), юнаки, які застосовують цей вид захисту, вирішують свої проблеми за рахунок домінування над іншими. Можливо, ці юнаки у зв'язку зі своєю реальною чи надуманою неповноцінністю розширюють територію за рахунок «поглинання» території інших людей, привласнення їх особистих речей. Оскільки інших статистично значущих показників між юнаками зі здоровими та порушеними границями суверенності звичок за психологічними механізмами не виявлено, можемо припустити, що на результати вплинула мала чисельність вибірки, що визначає перспективи подальшого дослідження.

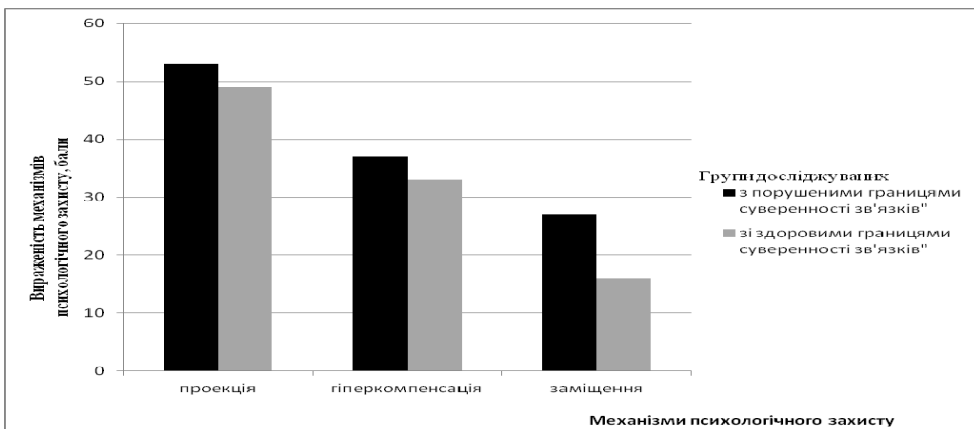

Рис. 3. Зіставлення груп досліджуваних із різним відчуттям суверенності зв'язків за механізмами психологічного захисту

Найвні значущі відмінності між юнаками зі здоровими або порушеними границями суверенності зв'язків за гіперкомпенсацією. Хср юнаків зі здоровими границями за суверенністю зв'язків за гіперкомпенсацією – 33, а у юнаків з порушеними границями – 38. С. К. Нартова-Бочавер (Nartova-Bochaver, 2002b) зазначає, що депривованість зв'язків – наслідок контролю над соціальним життям людини. Припускаємо, що юнаки з порушеними границями вирішують проблему встановлення соціальних зв'язків не за рахунок бажання налагоджувати дружні стосун-

ки, а, навпаки, домінування над іншими шляхом наказів та підпорядкування собі. Інші статистично важливі показники між юнаками зі здоровими та порушеними границями суверенності зв'язків за психологічними механізмами відсутні. Насамперед це може бути пов'язано з тим, що переживання суверенності зв'язків більш актуальне для підліткового віку, і це також визначає перспективи для подальшого дослідження, а саме вивчення вікової специфіки особливостей переживання психологічного простору.

Наступним кроком нашого дослідження було визначення розбіжностей між юнаками з різним відчуттям психологічного простору за рівнем притаманного їм егоїзму (за шкалою диспозиційного егоїзму К. Муздибасва).

Таблиця 2

Розбіжності між юнаками із здоровими та порушеними границями психологічного простору за рівнем егоїзму (за критерієм ϕ^* -Фішера)

Шкала психологічного простору	Рівень егоїзму
Суверенність речей	$\phi^*=1,72$ за $p<0,04$
Суверенність звичок	$\phi^*=0,33$
Суверенність зв'язків	$\phi^*=0,37$

Відмінності між юнаками з різним відчуттям суверенності речей за рівнем егоїзму значущі (див. табл. 2). Для групи юнаків з низьким рівнем егоїзму $x_{ср}$ дорівнює 36 за відчуттям суверенності речей, а для групи з високим рівнем – 40. С. К. Нартова-Бочавер (Nartova-Bochaver, 2002b) вважає, що людині, межі якої не порушені, не доводилося надто проявляти своє «єго», щоб відновити почуття власної автономії. Інакше кажучи, чим більше юнак переживає зазіхання на свої особисті речі, тим вищий рівень його егоїзму, тим сильніше він буде відстоювати свої межі, і навпаки, чим більше він відчуває безпеку своїх речей, тим нижчий рівень його егоїзму і менша потреба «кричати» про недоторканість своїх речей. У юнацькому віці найактуальніші переживання суверенності території та речей, тому інші значущі показники у юнаків з високим та низьким рівнем егоїзму та порушеними границями суверенності відсутні.

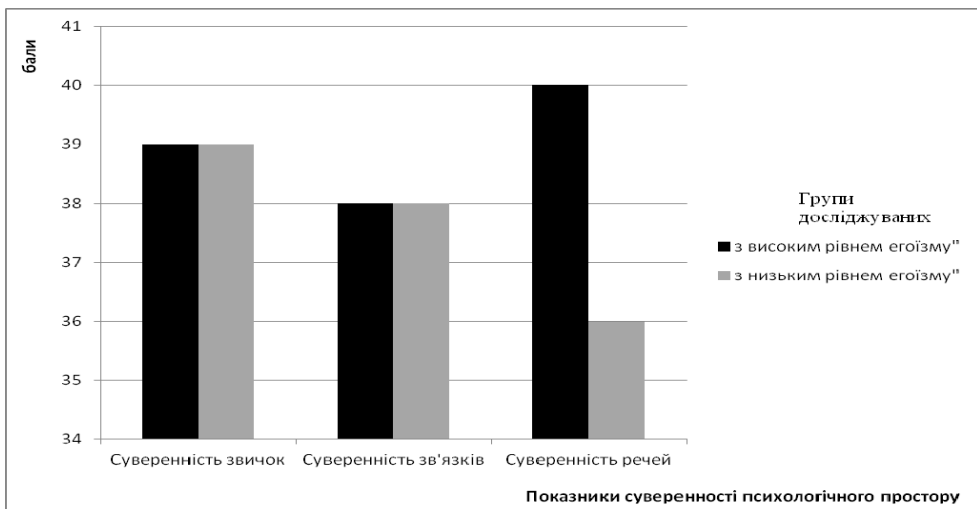

Рис. 4. Зіставлення груп досліджуваних із різними рівнями егоїзму за відчуттям психологічного простору

Висновки. Виходячи з отриманих емпіричних даних, можна стверджувати, що у юнаків із порушеною суверенністю психологічного простору найуживані-

ші механізми психологічного захисту – заміщення, проекція та гіперкомпенсація. Також зауважимо, що для юнаків з депривованими границями відчуття особистих речей характерні розбіжності за рівнем егоїзму. Водночас було встановлено відсутність значущих розбіжностей між групами юнаків із різним відчуттям психологічного простору за витісненням, регресією, запереченням, компенсацією та раціоналізацією, що визначає подальші перспективи дослідження обраної проблематики.

Результатами дослідження можна послуговуватись у психологічному консультуванні юнаків для пояснення причин частого звернення до механізмів психологічного захисту та їх вірогідного зв'язку з порушенням психологічного простору. Дані можуть бути також корисними в практиці психокорекції.

Бібліографічні посилання

- Conte, H. R. & Plutchik, R. (1994), *Ego Defenses: Theory and Measurement*, Wiley, Hoboken.
- Abramova, G. S. (2000), *Developmental Psychology [Vozrastnaya psichologiya]*, Akademicheskii proekt, Moscow.
- Bondareva, O. V. (2008), “Specifics of self-centered personality formation” [“Osobennosti formirovaniya egoisticheskoi napravlenosti lichnosti”], in *Psychological and Pedagogic Assistance in Educational Institutions for forming a personality during inter-generational period of the youth in Russian Federation [Psikhologo-pedagogicheskoye soprovozhdeniye v obrazovatelnykh uchrezhdeniyakh Rossiyskoy Federatsii formirovaniya cheloveka kak lichnosti na etape mezhpokolencheskogo perekhoda]*, Moscow Institute of Psychology and Sociology Institute, p. 157–159.
- Edneya, J. J., Walkera, C. A. & Jordan, N. L. (1976), “Is There Reactance in Personal Space?”, *The Journal of Social Psychology*, Vol. 100 No. 2, p. 207–217.
- Eliot, J. (2012), *Models of Psychological Space: Psychometric, Developmental, and Experimental Approaches*, Springer Science & Business Media, New York.
- Erikson, E. H. (1997), *Identity: Youth and Crisis*, W. W. Norton & Company, New York.
- Freud, A. (1992), *The Ego and the Mechanisms of Defense*, Karnac Books, London.
- Gottheila, E., Coreya, J. & Paredesa, A. (1968), “Psychological and Physical Dimensions of Personal Space”, *The Journal of Psychology: Interdisciplinary & Applied*, Vol. 69 No. 1, p. 7–9.
- Hranovskaya, I. M. (2006), *Children’s Psychological Defense [Psikhologicheskaya zaschita u detei]*, Rech, Moscow.
- Mudzybayev, K. (1992), “The Anatomy of Selfishness” [“Anatomiya egoizma”], *Sotsiologicheskiye issledovaniya – Sociological Research*, No. 11, p. 94–97.
- Mukhina, V. S. (2014), “The manifestation of defense mechanisms in adolescence and youth” [“Proyavleniye zaschitnikh mekhanizmov v podrostkovom i yunosheskom vozraste”], *Mezhdunarodnyi zhurnal eksperimentalnogo obrazovaniya – The International Journal of Experimental Education*, No. 6, p. 92–93.
- Nartova-Bochaver, S. K. (2002a), “The phenomenon of “personal space” of a subject and its heuristic possibilities” [“Ponyatiye ‘psikhologicheskoye prostranstvo lichnosti’ i yego evristicheskiye vozmozhnosti”], *Psikhologicheskaya nauka i obrazovaniye – The Psychological Science and Education*, No. 1, p. 35–42.
- Nartova-Bochaver, S. K. (2002b), “The Questionnaire ‘The sovereignty of a personal space’ – a new method of a personality diagnostics” [“Oprosnik ‘Souverennost’ psikhologicheskogo prostranstva’ – novyi metod diagnostiki lichnosti”], *Psikhologicheskii zhurnal – The Psychological Journal*, No. 5, p. 77–89.
- Nartova-Bochaver, S. K. (2008), *A Sovereign Person: Psychological Research of a Subject and His Being [Chelovek suverennyi: psikhologicheskoye issledovaniye subyekta i yego bytiye]*, Piter, Saint-Petersburg.
- Pedersen, D. M. (1973), “Developmental Trends in Personal Space”, *The Journal of Psychology: Interdisciplinary & Applied*, Vol. 83 No. 1, p. 3–9.
- Romanova, Y. S. (1996), *Psychological defense mechanisms: genesis, functioning, diagnostics [Mekhanizmy psikhologicheskoy zaschity: genezis, funktsionirovaniye, diagnostika]*, Talant, Mytisch.

- Townsend, J. (2012), *Beyond Boundaries Participant's Guide: Learning to Trust Again in Relationships*, Zondervan, Miami.
- Tulup'yeva, T. V. (2006), Psychological defense and personality in the youth [Psikhologicheskaya zaschita i osobennosti lichnosti v yunosheskom vozraste], *Trudy SPIIRAN – The proceedings of Saint-Petersburg Institute for Informatics and Automation of Russian Academy of Science*, No. 3 Vol. 2, p. 224–243.
- Weinhold, B. K. & Weinhold, J. B. (2008), *Breaking Free of the Co-dependency Trap*, New World Library, Novato.

Надійшла до редколегії 15.04.2015

УДК 159.923

Д. С. Волков, С. В. Ноздрін

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОБРОБКИ ІНФОРМАЦІЇ У СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Анотація. Проаналізовано сучасний стан вищої освіти в Україні. Досліджено індивідуально-психологічні особливості обробки інформації студентами вищих навчальних закладів. Визначено взаємозв'язки між особливостями обробки інформації, рівнем стресостійкості та соціальною адаптації, показниками мотивації на досягнення успіху. Встановлено прямі взаємозв'язки між показниками нейротизму та соціальною дезадаптацією, абстрактно-довільним типом засвоєння інформації; екстраверсії та абстрактно-последовним типом засвоєння інформації, рівнем стресостійкості та соціальною адаптації. Зворотні кореляційні зв'язки виявлено між показниками нейротизму та конкретно-последовним типом засвоєння інформації; між показниками екстраверсії та абстрактно-довільним типом засвоєння інформації. З огляду на результати дослідження можемо стверджувати про важливість діагностування показників темпераменту для визначення таких індивідуально-психологічних особливостей, як показники стресостійкості та соціальної адаптації, мотивації на досягнення успіху, тип засвоєння інформації, важливих для успішного навчання у вищій школі.

Ключові слова: студент, ВНЗ, темперамент, обробка інформації, адаптивність, стресостійкість, навантаження.

Аннотация. Проведен краткий анализ современного состояния высшего образования в Украине. Исследованы индивидуально-психологические особенности обработки информации студентами высшей школы. Результаты исследования показали взаимосвязь между особенностями обработки информации, уровнем стрессоустойчивости и социальной адаптации, показателями мотивации на достижение успеха. Установлены прямые взаимосвязи между показателями нейротизма и социальной дезадаптацией, абстрактно-произвольным типом усвоения информации; экстраверсии и абстрактно-последовательным типом усвоения информации, уровнем стрессоустойчивости и социальной адаптации. Обратные корреляционные связи определены между показателями нейротизма и конкретно-последовательным типом усвоения информации; между показателями экстраверсии и абстрактно-произвольным типом усвоения информации. Полученные результаты исследования дают возможность утверждать о необходимости диагностирования показателей темперамента для определения таких индивидуально-психологических особенностей, как показатели стрессоустойчивости и социальной адаптации, мотивации на достижение успеха, тип усвоения информации, которые являются важными для успешного обучения в высшей школе.

Ключевые слова: студент, вуз, темперамент, обработка информации, адаптивность, стрессоустойчивость, нагрузки.

Розбудова системи освіти, її докорінне реформування – основа створення інтелектуального, культурного та духовного потенціалу українського народу, виходу вітчизняної науки, техніки та культури на світовий рівень, національного відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні (Boyko, 1999; Dmitriev, 2002).

Протягом останніх років система вищої освіти України перебувала у стані, що не задовольняв повністю вимог, які постають в умовах розбудови державності, культурного та духовного відродження українського народу. Вияв цього передусім – невідповідність рівня освіти запитам особистості, суспільним потребам та світовим досягненням людства; знищення соціального престижу освіченості й інтелектуальної діяльності; спотворення цілей і функцій освіти; бюрократизація всіх ланок освітньої системи (Boyko, 1999; Kondratova, 1999; Liakhov, Vchitel, 2001). Намагаючись подолати негативні тенденції освітньої сфери, Україна вибрала європейський шлях розвитку. Це означає, що прагнення нашої держави до європейської інтеграції суттєво впливають на всі сфери життєдіяльності, зокрема і на вищу освіту. Наразі чітко окреслено орієнтири на входження України до освітнього та наукового простору Європи та всього світу, активно здійснюють модернізацію освітньої системи у контексті європейських та світових вимог, наполегливо працюють над приєднанням до Болонського процесу (Minka, Ohromiy, Nozdrin, 2011).

Проаналізувавши Болонську декларацію, можемо стверджувати, що мета освіти – усебічний розвиток людини, її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних і патріотичних якостей; формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору; збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу; підвищення освітнього рівня молоді; підготовку кваліфікованих фахівців (Joint Declaration of European Ministers of Education, 1999). Вища освіта спрямована на забезпечення фундаментальної наукової, загальнокультурної, практичної підготовки фахівців, які мають визначати темпи та рівень науково-технічного, економічного та соціально-культурного прогресу, формування інтелектуального потенціалу нації та всесторонній розвиток особистості як найвищої цінності суспільства.

У зв'язку з вищевказаним треба зауважити, що навчання у вищому закладі освіти для сучасної молоді людини – це один із найважливіших періодів її життєдіяльності, особистісного розвитку та становлення як фахівця з вищою освітою.

Пошук шляхів успішної адаптації до змінених соціальних умов та нового формату навчальної діяльності є нагальною проблемою для кожного абітурієнта (Mamayev, Degtyarev, Dobryk, 1996). За час навчання в університеті у житті студентів відбуваються значні зміни як психологічного, так і соціального плану, зокрема якісний стрибок від позиції школяра до соціально-психологічної позиції майбутнього фахівця з вищою освітою (Plotnikova, 2001; Ohromiy, Nozdrin, 2012). Тому вважаємо, що спроможність адаптуватися до нових умов навчання, долати труднощі, віднайти своє місце у новому колективі та життєвому просторі – вирішальні чинники вдалого розвитку кожного студента.

Спираючись на дослідження таких вчених, як Б. Г. Ананьєв, П. Я. Гальперін, С. Л. Рубінштейн та ін., зауважимо, що для успішної діяльності, зокрема адаптації до умов навчального процесу вищої школи, розвитку професійної цілеспрямованості й особистісних рис студентів, важливі такі індивідуально-психологічні особливості: показники роботи нервової системи, психічні процеси та стани, темпераментно-характерологічні показники, рівень стресостійкості та мотивації тощо (Makarenko, Voronovskiy & Panchenko, 1991; Mamayev, Degtyarev & Dobryk, 1996).

Багато науковців (Є. П. Ільїн, І. П. Павлов, Ж. Піаже, Б. М. Теплов та ін.) вивчали особливості роботи вищої нервової діяльності у різних сферах життєдіяль-

ності (Egorov, 2007; Ilyin, 2011; Ohromiy & Kasuga, 2014). Можемо стверджувати про наявність прямого взаємозв'язку між роботою нервової системи та успішністю у певній діяльності. Чим швидше проходять нервові процеси у корі головного мозку, тим легше людина може переключатись на різні види діяльності, тим кращі її адаптаційні можливості до стресів та здатність до швидкого інтелектуального розвитку.

Також під час організації навчальної та трудової діяльності важливу роль, як зазначає І. П. Павлов, відіграє темперамент (Pavlov, 1952). Відповідно темперамент відображає рівень та швидкість виконання людиною певного виду діяльності, завдань або засвоєння матеріалу (Klimov, 2010; Strelau, 1998). Кожен із типів темпераменту має свої як позитивні, так і негативні ознаки (Strelau, 1998). Темперамент як прояв властивостей нервової системи відображається у діяльності і є прямим показником активності вищих нервових процесів людини (Akimov, 2012; Egorov, 2007). Звідси випливає, що особливості роботи нервової системи зумовлюють якість та специфіку роботи психічних процесів та станів, і, зокрема, таких психологічних особливостей особистості, як адаптаційні можливості, рівень стресостійкості, успішність в оволодінні навичками, особливості формування мотиваційної структури тощо.

В окремих психологічних дослідженнях розглядають питання адаптації молоді до навчання у вищих навчальних закладах (Kondratova, 1999; Mamayev, Degtyarev & Dobryk, 1996). Увага дослідників в основному зосереджена на вивченні різноманітних факторів, у тому числі й особистісних властивостей, які зумовлюють процес адаптації або дезадаптації першокурсників (Plotnikova, 2001).

Як влучно зауважував Г. Сельє, стресори є всюди у нашому житті. Багато стресорів ми не помічаємо свідомо, але вони так чи інакше впливають на наш фізичний і психічний стан (Selye, 1975). Тому ми можемо припустити, що і період навчання у вищому навчальному закладі можна розглядати як стресогенний фактор.

Потреба в самоактуалізації, самореалізації та індивідуальному розвитку (самовдосконаленні) означає активне формування своїх здібностей та їх подальше удосконалення. Вона пов'язана з мотивацією досягнення та потребою у визнанні та соціальній адаптації як члена академічної або професійної групи, як члена суспільства загалом. Проблема самоактуалізації студентської молоді має важливе соціальне значення, тому що є детермінантою не тільки особистісного розвитку та самореалізації студента, але й соціальної результативності та професіоналізму особистості (Mamayev, Degtyarev & Dobryk, 1996).

Постановка проблеми. Перехід до Болонської системи навчання автоматично викликав ряд змін у системі навчального процесу вищих навчальних закладів. Змінено критерії оцінювання знань студентів та обсяг навчальних навантажень, до яких студенти мають звикнути. Період адаптації студентів, пов'язаний зі зламом колишніх шкільних стереотипів, спочатку може спричинити низький рівень успішності та труднощі у соціальних відносинах. Студентам доводиться виконувати завдання, до яких вони недостатньо підготовлені. Тому не всі студенти можуть швидко адаптуватись до нових умов навчання у вищій школі та іноді залишають стіни вищого навчального закладу (Ohromiy, Tokmakova & Nozdrin et al., 2012).

Деякі дослідники (Н. А. Березовін, В. П. Казміренко, Т. І. Рєзнік) відмічають, що факт вступу до університету породжує надію на повноцінне та цікаве життя, зміцнює віру молоді людини у власні сили та здібності. Проте інколи можливе і швидке розчарування: виникає питання про правильність обрання навчального закладу, професії, спеціальності (Berezovin, 2009; Kazmirenko, 2004; Reznik, 2002). Наприкінці третього курсу студенти здебільшого професійно самовизначаються, однак навіть значна частина випускників не пов'язують своє професійне

майбутнє з отриманою спеціальністю у вищому навчальному закладі. У зв'язку з цим гостро постає проблема профорієнтації та профвідбору (Reznik, 2002).

З огляду на результати аналізу сучасного стану фізичного розвитку молоді у вищих навчальних закладах відзначимо тенденцію до дефіциту рухової активності молоді, яка складає 60–80% необхідного рівня для балансу нормального здоров'я та фізичного стану, наявність смертельних випадків на заняттях із фізичної культури, через підвищені вимоги до фізичних можливостей студентів, які студенти не завжди можуть виконати (Kovalenko, Kornatsky, 2011; Ohromiy, Kasuga, 2012; Ohromiy, Lagunov, Kes et al., 2012).

Проаналізувавши наукові джерела, вважаємо недостатнім вивчення індивідуально-психологічних особливостей студентів вищих навчальних закладів із Болонською системою навчання. Відповідно вплив індивідуально-психологічних якостей студентів на успішність у навчанні за кредитно-модульною системою організації навчального процесу не досліджено повною мірою.

Мета даної статті полягає у теоретичному аналізі та висвітленні результатів емпіричного дослідження індивідуально-психологічних особливостей обробки інформації студентами вищих навчальних закладів із кредитно-модульною системою навчання.

Методи дослідження. Для визначення особливостей обробки інформації студентами вищих навчальних закладів застосовано методи теоретичного аналізу багатодетермінованості та взаємовпливу різних індивідуально-психологічних особливостей, що дозволили розкрити особливості прояву темпераменту, стресостійкості та соціальної адаптації, мотивації на досягнення успіху та типу інформаційного засвоєння: для перевірки гіпотез дослідження – емпіричні методи, зокрема метододику визначення типу темпераменту Г. Айзенка (модернізована Я. С. Янцуром); метододику визначення стресостійкості та соціальної адаптації Г. Холмса та Р. Раге; метододику діагностики на досягнення успіху Т. Елерса; метододику визначення типу засвоєння інформації. Отримано валідні та репрезентативні результати щодо типу темпераменту, рівня стресостійкості та соціальної адаптації, рівня мотивації на досягнення успіху, типу засвоєння інформації.

За допомогою організаційних методів проведено порівняльний аналіз різних факторів для визначення взаємозв'язків, що вивчаються.

Вибірку емпіричного дослідження становлять 80 досліджуваних, студентів другого курсу віком 17–18 років факультету психології вищого навчального закладу, із них 24 хлопців та 56 дівчат. Тестування за методиками проводили в груповій формі перед початком занять у навчальній аудиторії.

Аналіз та обробка результатів. Обробку результатів дослідження здійснено математико-статистичними методами, визначення кореляції – методом рангової кореляції Спірмена; узагальнення результатів – інтерпретаційними методами (класифікація й узагальнення інтерпретаційних даних).

Результати дослідження.

1. Результати дослідження темпераменту за методикою Г. Айзенка (модернізована Я. С. Янцуром). Встановлено, що у 35% (28 осіб) переважав холеричний тип темпераменту, у 30% (24 особи) – меланхолічний тип, у 22,5% (18 осіб) – флегматичний і у 12,5% респондентів (10 осіб) – сангвіністичний відповідно.

Показник емоційної неврівноваженості мали 70% досліджуваних (56 осіб), емоційної врівноваженості – 30% респондентів (24 особи), високий показник екстраверсії – 56,25% (45 осіб), низький – 43,75% досліджуваних (35 осіб).

З огляду на результати застосованої методики зазначимо, що досліджувані можуть бути неуважними, запальними, швидкими, рухливими, мати високу збудливість та низьке гальмування нервових процесів, імпульсивними та тривожни-

ми. Такі результати зумовлені професійними, віковими та гендерними характеристиками досліджуваних.

2. *Результати дослідження стресостійкості та соціальної адаптації Г. Холмса та Р. Раге.*

Високі показники стресостійкості та соціальної адаптації мали 57,5% (46 осіб), порогові показники – 25% (20 осіб) та 17,5% респондентів (14 осіб) – низькі показники відповідно.

За даною методикою визначено, що серед досліджуваних переважає висока стресостійкість і соціальна адаптація, що підтверджує відсутність великої кількості стресогенних факторів, які можуть впливати на фізичне та психічне здоров'я.

3. *Результати дослідження мотивації на досягнення успіху за методикою Т. Елерса.*

Дуже високі показники мали 28,75% (23 особи), помірно високі показники – 36,25% (29 осіб), середні показники – 23,75% (19 осіб) та низькі – 11,25% (9 осіб) відповідно.

На основі цієї методики встановлено, що у респондентів переважають дуже та помірно високі показники мотивації на досягнення успіху, тому вони мають і правильну мотиваційну спрямованість, і прагнуть досягти успіху і високих результатів у будь-якій діяльності.

4. *Результати дослідження типу засвоєння інформації.*

Конкретно-довільний тип засвоєння інформації мали 40% (32 особи), абстрактно-довільний – 26,25% (21 особа), конкретно-послідовний тип мали 23,75% досліджуваних (19 осіб) і абстрактно-послідовний тип – 10% (8 осіб).

Серед досліджуваних відмічено тенденцію до наглядного або візуального запам'ятовування. Це означає, що їм краще отримувати інформацію у вигляді моделей, графіків, рисунків, ніж диктувати або розповідати матеріал.

Кореляційний зв'язок типу темпераменту із рівнем стресостійкості та соціальної адаптації, рівнем мотивації на досягнення успіху, типом засвоєння інформації наведено у таблиці.

Узагальнивши отриману емпіричну інформацію за всіма проведеними методами, виділено основні шкали, за якими можливий взаємозв'язок. Це можна довести за допомогою математико-статистичного методу та методу рангової кореляції Спірмена.

Кореляції індивідуально-психологічних особливостей

Показник	Нейротизм	Екстраверсія
Стресостійкість та соціальна адаптація	0,311*	0,329**
Мотивація на досягнення успіху	0,188	0,114*
Конкретно-довільний тип	0,198	-0,056
Абстрактно-довільний тип	0,41**	-0,491**
Конкретно-послідовний тип	-0,272*	0,196
Абстрактно-послідовний тип	-0,145	0,274*

N=80; * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

Отже, проаналізувавши результати дослідження, виявлено певні кореляційні зв'язки між деякими індивідуально-психологічними особливостями особистості. Зокрема підтверджено пряму кореляцію між показниками нейротизму та стресостійкості та соціальної адаптації (де $r=0,311$ за $p \leq 0,05$) та показниками нейротизму та абстрактно-довільним типом засвоєння інформації (де $r=0,41$ за $p \leq 0,01$).

Установлено прямі кореляційні зв'язки між показниками екстраверсії та стресостійкістю та соціальною адаптацією (де $r=0,329$, зв'язок значущий за $p \leq 0,01$), та між показниками екстраверсії та абстрактно-послідовним типом засвоєння інформації (де $r=0,274$ за $p \leq 0,05$).

Доведено зворотні кореляційні зв'язки між показниками нейротизму та конкретно-послідовним типом засвоєння інформації (де $r = -0,272$ за $p \leq 0,05$), та між показниками екстраверсії та абстрактно-довільного типу засвоєння інформації (де $r = -0,491$ за $p \leq 0,05$) відповідно.

Інтерпретація результатів дослідження. У ході емпіричного дослідження визначено, що у досліджуваних переважають холеричний (35%) та меланхолічний (30%) типи темпераменту, відповідно переважна частина респондентів мають високі показники нейротизму.

За типом інформаційного засвоєння у досліджуваних переважає конкретно-довільний тип засвоєння інформації (40%); за рівнем стресостійкості та соціальної адаптації для більшості досліджуваних характерна висока стресостійкість та соціальна адаптація (57,5%). За показниками мотивації на досягнення успіху досліджувані (28,75%) мали дуже високі та помірно високі (36,25%) показники мотивації на досягнення успіху.

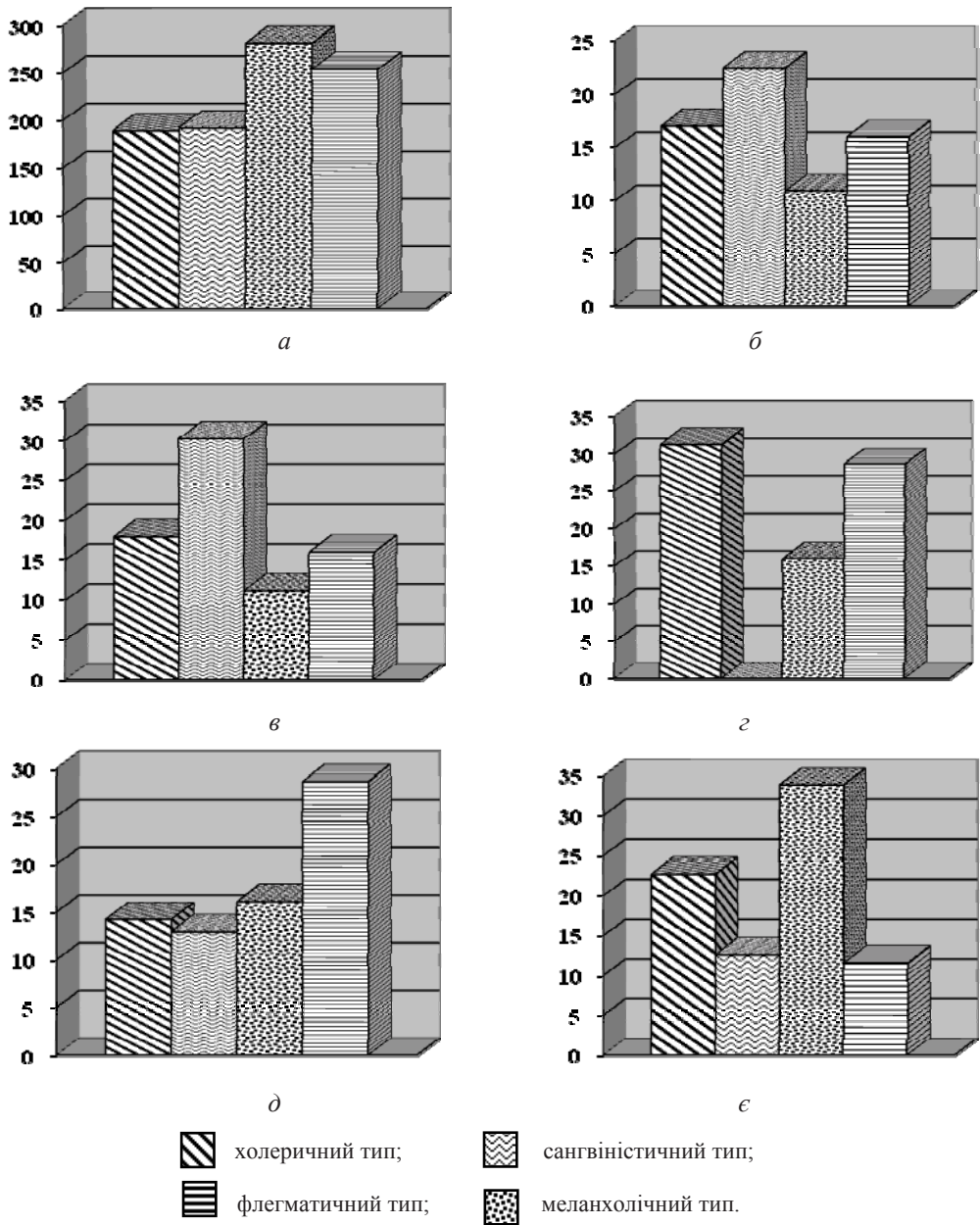
Досліджувані з високим рівнем стресостійкості та соціальної адаптації мали холеричний та сангвіністичний (екстравертовані) типи темпераменту. А досліджувані із низькими показниками – меланхолічний та флегматичний (інтровертовані) типи відповідно (рис. 1). Це може бути зумовлено роботою нервової системи, процесами збудження та гальмування, вищою стресостійкістю та адаптивністю.

За мотивацією на досягнення успіху високі показники переважно в осіб із сангвіністичним типом темпераменту. Відповідно низькі показники мали досліджувані з флегматичним та меланхолічним типами. Можна стверджувати, що особи з сангвіністичним типом темпераменту більше прагнуть досягати успіху, мають значно вищі результати у діяльності та володіють сильною мотивацією на досягнення успіху. Трохи менший показник мотивації на досягнення успіху у представників холеричного типу темпераменту порівняно з досліджуваними із сангвіністичним типом. Такі показники у холериків можуть бути причиною нестійкої уваги, частой зміни видів діяльності та неможливості довго витримувати її темп.

Для досліджуваних із переважанням холеричного типу темпераменту властиві високі показники стресостійкості та соціальної адаптації (середній бал $189 \pm 39,1$), високі показники мотивації на досягнення успіху (середній бал $17,1 \pm 2,3$) та переважання абстрактно-довільного типу засвоєння інформації (середній бал $31,3 \pm 8,2$). Зокрема, наявний низький середній бал за показниками абстрактно-послідовного (18 ± 4 балів), конкретно-послідовного ($14,2 \pm 2,8$ балів) та конкретно-довільного ($22,7 \pm 5,5$ балів) типів засвоєння інформації. Ці показники можуть бути зумовлені переважанням збудження у роботі нервових процесів та здатності до швидкого переключення з одного виду діяльності на інший.

Для досліджуваних з домінуючим сангвіністичним типом темпераменту характерні високі показники стресостійкості та соціальної адаптації (середній бал $192 \pm 52,4$), високі показники мотивації на досягнення успіху (середній бал $22,5 \pm 5,1$) та переважання абстрактно-послідовного типу засвоєння інформації (середній бал $33,5 \pm 4,9$). Відповідно у даної групи досліджуваних відмічено низький середній бал за показниками конкретно-послідовного ($12,9 \pm 2,2$ бали) та конкретно-довільного ($17,63,4$ бали) типів засвоєння інформації. Такі показники зумовлені великими резервними можливостями нервової системи та здатністю довго витримувати темп роботи у певній діяльності.

У осіб із більш вираженим меланхолічним типом темпераменту відзначено порогові показники стресостійкості та соціальної адаптації (середній бал $281 \pm 32,1$), середній показник мотивації на досягнення успіху (середній бал $11 \pm 4,1$) та переважання конкретно-довільного типу засвоєння інформації (середній бал $33,8 \pm 9,5$). Такі дані відображають перевагу гальмування у роботі нервових процесів, загальну чутливість та вразливість.

a – стресостійкість та соціальна адаптація; *б* – мотивація на досягнення успіху;
в – абстрактно-послідовний тип; *г* – абстрактно-довільний тип; *д* – конкретно-послідовний;
є – конкретно-довільний тип

Рис. 1. Психологічні особливості засвоєння інформації у представників різних типів темпераменту

У досліджуваних з домінуванням флегматичного типу темпераменту виявлено порогові показники стресостійкості та соціальної адаптації (середній бал 254 ± 44), мотивації на досягнення успіху (середній бал $16,1 \pm 3,5$) та переважання конкретно-послідовного типу засвоєння інформації (середній бал $28,6 \pm 7,5$). Також наявні низькі показники абстрактно-послідовного (середній бал $17,2 \pm 2,6$), абстрактно-довільного (середній бал $16,5 \pm 4,9$) та конкретно-довільного ($11,6 \pm 3,3$) типів засвоєння інформації. Ці показники спричинені слабкістю нервових процесів та неможливістю нервової системи довго утримувати темп навантаження.

Студенти з абстрактно-довільним типом здебільшого мали холеричний тип темпераменту. Для них характерна здатність до абстрагування, неструктурована форма діяльності та перевага візуального сприймання інформації. У досліджуваних із абстрактно-послідовним типом засвоєння інформації переважав сангвіністичний тип темпераменту, їм властива більш виражена здатність до послідовного, логічного та аналітичного мислення. Конкретно-довільному типу засвоєння інформації переважно відповідав меланхолічний тип темпераменту респондентів. Це може бути зумовлено неухважністю, непостійністю та інтуїтивністю засвоєння інформації у меланхоліків. У досліджуваних із конкретно-послідовним типом домінував флегматичний тип темпераменту. Флегматики здатні краще засвоювати конкретну інформацію, схильні до наглядності у навчанні та конкретизації у мисленні та спілкуванні. Таким чином, для емоційно стійких типів темпераменту характерні абстрактно-послідовний та конкретно-послідовний типи засвоєння інформації, а для емоційно нестійких типів темпераменту – абстрактно-довільний та конкретно-довільний типи відповідно.

Також виявлено деякі тенденції між стресостійкістю та соціальною адаптацією, мотивацією на досягнення успіху та типом засвоєння інформації (див. рис. 2). Досліджувані з високими показниками стресостійкості та соціальної адаптації відповідно здебільшого мали абстрактно-послідовний тип засвоєння інформації, а особи з низькими показниками – конкретно-послідовний тип. Більшість студентів із високими показниками мотивації на досягнення успіху мали абстрактно-послідовний тип засвоєння інформації, у досліджуваних із низькими показниками переважав конкретно-послідовний тип. Можна стверджувати, що абстрактно-послідовний тип засвоєння інформації допомагає краще долати стресові ситуації, адаптуватися до зміни у середовищі, відповідно формувати чітку мотивацію на досягнення успіху. Люди з конкретно-послідовним типом засвоєння інформації гірше адаптуються до нових умов.

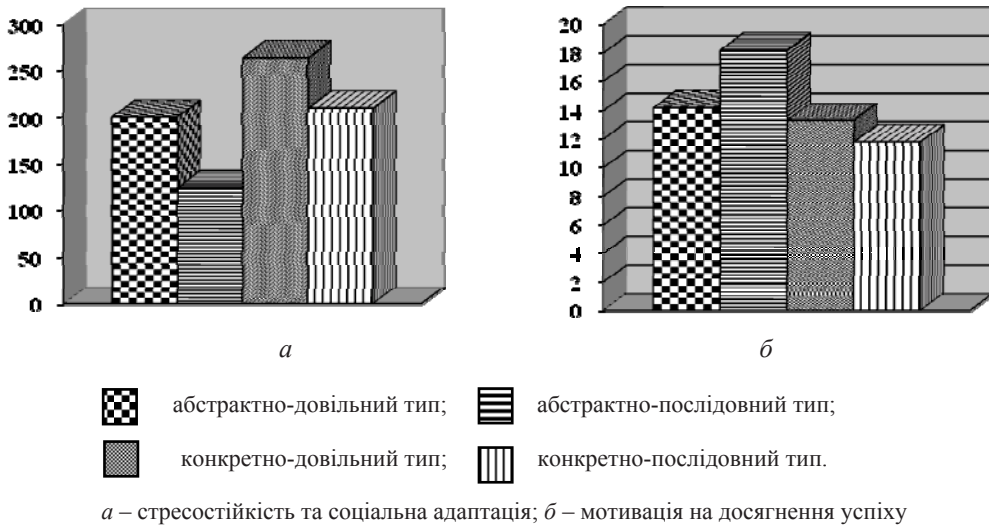

Рис. 2. Значення рівня толерантності залежно від типу засвоєння інформації

У результаті кореляційного аналізу з'ясовано наявність позитивних кореляційних зв'язків між показниками нейротизму та нестійкістю до стресостійкості та соціальної дезадаптації, а також абстрактно-довільним типом засвоєння інформації. Це може зумовлювати підвищену збудливість, витривалість нервових процесів та здатність до швидкого переключення з одного виду діяльності на інший, а також нестабільність нервових процесів.

Визначено, що кореляційні зв'язки між показниками екстраверсії і рівнем стресостійкості та соціальної адаптації, абстрактно-послідовним типом засвоєння інформації прямі. Це може вказувати на те, що аналітичний та логічний аналіз інформації дозволяє краще адаптуватися до стресових факторів та вирішенню труднощів.

На основі аналізу кореляційних зв'язків також виявлено зворотні зв'язки між показниками нейротизму та конкретно-послідовним типом засвоєння інформації, між показниками екстраверсії та абстрактно-довільним типом засвоєння інформації.

Також існують певні тенденції щодо зв'язків між показниками нейротизму та конкретно-довільним, абстрактно-довільним типами засвоєння інформації; показниками екстраверсії та конкретно-послідовним типом засвоєння інформації. Ці взаємозв'язки можуть бути зумовлені особливостями роботи нервової системи та функціонування психічних процесів і потребують подальшого більш глибокого та всебічного дослідження.

Висновки. Юність – найнасиченіший подіями етап у житті людини. На період юності припадають студентські роки, які відіграють важливу роль у становленні людини як розвинутої зрілої особистості та майбутнього фахівця з вищою освітою. Відповідно цей віковий період потребує особливої уваги і від самої молоді людини, і від тих, хто її оточує (батьки, викладачі, колеги та ін.).

1. Вивчивши теоретико-методологічні матеріали наукових надбань, зазначимо, що сучасний стан освіти, зокрема вищої, перехідний та не завжди відповідає вимогам та потребам суспільства. Але впровадження в навчальний процес вищої школи Болонської системи дозволило наблизитися вищій освіті України до міжнародної співпраці. Крім розширення освітнього простору, Болонська система освіти висуває певні вимоги до навчання та надає можливості отримати згідну освіту. Студенти мають успішно оволодівати знаннями та відповідати вимогам сучасної освіти, тому дослідження факторів, що впливають на успішність у навчанні, актуальне та перспективне. Враховуючи індивідуально-психологічні особливості студентів, із метою кращої організації навчального процесу професорсько-викладацький склад зможе допомогти студентам успішно адаптуватися до навчальної діяльності вищої школи та впевнено здобувати професійні знання, уміння та навички.

2. Проведені дослідження дозволили підтвердити гіпотези та відповісти на окремі питання. Визначено певні індивідуально-психологічні особливості досліджуваних, зокрема взаємозв'язки між особливостями обробки інформації, рівнем стресостійкості та соціальної адаптації, показниками мотивації на досягнення успіху. Встановлено прямі взаємозв'язки між показниками нейротизму та екстраверсією та соціальною дезадаптацією, абстрактно-довільним типом засвоєння інформації; екстраверсії та абстрактно-послідовним типом засвоєння інформації, рівнем стресостійкості та соціальної адаптації. Зворотні кореляційні зв'язки виявлено між показниками нейротизму та конкретно-послідовним типом засвоєння інформації; між показниками екстраверсії та абстрактно-довільним типом засвоєння інформації.

3. За результатами дослідження більшість досліджуваних студентів другого курсу успішно навчаються та здобувають професійні вміння. Але значна частина студентів має низькі показники деяких індивідуально-психологічних особливостей, що може позначитися на успішності навчання. Припускаємо, що такі студенти потребують додаткової уваги з боку викладачів та психологів для покращення показників навчання та адаптації у вищій школі.

Рекомендації. Враховуючи сучасний стан розвитку освіти в Україні, перехід на Болонський процес навчання та наявність випадків неуспішної адаптації до навчання студентів вищої школи, вважаємо доцільним діагностувати

індивідуально-психологічні особливості студентів перед початком та після завершення навчального семестру для підвищення рівня успішності навчання, покращення стану здоров'я та правильної адаптації студентів під час навчання у вищій школі.

Показники нейротизму та екстраверсії корелювали з більшою кількістю інших показників досліджуваних. Таким чином, припускаємо, що на основі діагностики показників темпераменту зможемо передбачити показники таких важливих для навчання у вищій школі індивідуально-психологічних особливостей, як стресостійкість та соціальна адаптація, мотивація на досягнення успіху, тип засвоєння інформації.

Також своєчасне визначення адаптивних можливостей студентів-першокурсників до навчального процесу дає можливість дозувати розумові та фізичні навантаження, розробляти програми навчання відповідно до можливостей нервової системи студентів для поліпшення й оптимізації засвоєння навчального матеріалу студентами протягом усього навчального періоду в вищій школі.

Отже, сучасні умови життя спонукають змінювати застарілі моделі навчальної діяльності у вищих навчальних закладах, переглядати методи діагностики стану здоров'я людини та створювати новітні методи та програми для покращення життя молодого покоління в Україні.

Бібліографічні посилання

- Akimov, M. (2012), "Value speed and accuracy of response choice with the basic properties of the nervous system" ["Spivvidnoshennya shvydkosti i tochnosti reaktsiy i vyboru z osnovnymy vlastyostyamy nervovoyi systemy"], *Novye issledovaniya v psikhologiyi y u vozrastnoy fizyolohyy – New research in psychology and age physiology*, Vol. 1, p. 102–114.
- Berezovin, N. (2009), "Adaptation of students to university life: psychological and pedagogical aspects" ["Adaptatsiya studentiv do zhyttyediyalnosti vuzu: psikhologo-pedahohichni aspekty"], *Izbrannyye nauchnyye trudy – Favourite scientific works*, MGU, Moscow.
- Boyko, I. (1999), "Psychological adaptation to new teenager learning conditions" ["Psikhologichna adaptatsiya pidlitka do novykh umov navchannya"], *Psikhologiya. Zbirnik naukovikh prats' – Psychology. Collection of science works*, Vol. 2, p. 92–96.
- Comadena M., Hunt S. & Simonds C. (2007), "The Effects of Teacher Clarity, Nonverbal Immediacy, and Caring on Student Motivation, Affective and Cognitive Learning", *Communication Research Reports*, Vol. 24, Issue 3, p. 241–248.
- Dmitriev, V. (2002), "The experience of screening social and psychological factors in adaptive activity of pedagogical universities students" ["Dosvid sotsialno-psikhologichnoho skryninhu faktoriv adaptivnoyi aktyvnosti studentiv pedahohichnoho VNZ"], *Visnik Chernigivs'koho derzhavnogo pedagogichnoho universitetu – Bulletin of Chernihiv State Pedagogical University*, Vol. 7 No. 24, p. 275–281.
- Egorov, V. (2007), *Psychology of individual differences* [Psikhologhiya indyvidualnykh vidminnostey], Prosvita, Moscow.
- Ilyin, E. (2011), *Psychology of creativity, creativity and talent* [Psikhologhiya tvorchosti, kreatyvnosti, obdarovanosti], Piter, Saint Petersburg.
- Joint Declaration of European Ministers of Education (1999), "European space for higher education" ["Spilna deklaratsiya ministriv osvity Yevropy "Yevropeyskyy prostir u sferi vyshchoyi osvity"], Bologna, European Union.
- Kazmirenko, V. (2004), "Research Program of psychosocial factors adaptation of the young man to study at university and future profession" ["Prohrama doslidzhenniyap sykhsotsialnykh chynnykiv adaptatsiyi molodoyi lyudyny do navchannya u VNZ ta maybutnoyi profesiyi"], *Praktychna psikhologhiya ta sotsialna robota – Practical Psychology and Social Work*, Vol. 6, p. 76–78.
- Klimov, A. (2010), "Personalization" ["Indyvidualnyy styl diyalnosti"], Science, Moscow.

- Kovalenko, V. & Kornatsky, V. (2011), Regional patterns of health of the people of Ukraine [Rehionalni osoblyvosti rivnya zdorov'ya narodu Ukrainy], Prosvita, Kyiv.
- Kondratova, N. (1999), "Problems of adapting university students: the content, form, psychological specificity" ["Problemy adaptatsiyi studentiv VNZ: zmist, formy, psykholohichna spetsyfika"], *Psykhologhiya – Psychology*, Vol. 26, p. 191–196.
- Leea, C., Chengb, C., Raia, S. & Depickerea, A. (2005), "What affect student cognitive style in the development of hypermedia learning system?", *Computers & Education*, Vol. 45 No. 1, p. 1–19.
- Liakhov, I., Vchitel, O. (2001), "Using systematic analysis of the process of adaptation of first-year students" ["Vykorystannya systemnoho analizu protsesu adaptatsiyi studentiv-pershokursnykiv"], *Ridna shkola – Mother School*, Vol. 1, p. 110–116.
- Makarenko, N., Voronovskyi, V. & Panchenko, V. (1991), "Interrelation of individual physiological properties with academic success in universities" ["Zv'yazok indyvidualnykh psykhofiziologichnykh vlastyvostry z uspishnistyu navchannya u VNZ"], *Psykhologichnyy zhurnal – Psychological Journal*, Vol. 8, p. 121–145.
- Mamaev, L., Degtyarev, L. & Dobryk, L. (1996), "Adaptation of Lyceum graduate students in conditions of high school" ["Adaptatsiya studentiv-vypusknikiv litseyu v umovakh vyshchoyi shkoly"], *Novi tekhnolohiyi navchannya – New learning technologies*, p. 249–253.
- Ohromiy, G. & Kasuga, O. (2014), "Criteria for determining the exercise tolerance", *Universitatea de Stat din Moldova – National Institute of Physical Education and Sport*, Chisinau, Moldova, Vol. 16, p. 82–90.
- Ohromiy, G. & Nozdrin, S. (2012), "Individual approaches to optimization of adaptive capabilities of students to the educational process in higher educational institutions" ["Indyvidual'nyye podkhody optimizatsii adaptatsionnykh vozmozhnostey studentov k uchebnomu protsesu v vysshikh uchebnykh zavedeniyakh"], *Materialy nauchno-prakticheskoy konferentsii "Psikhologicheskoye zdorov'ye i blagopoluchiye natsii: problemy, realii, perspektivy" – Psychological Health and well-being of the nation: the problem and perspectives, Donetsk, Ukraine, 2011 Nov 25-26*, p. 254–257.
- Pavlov, I. (1952), Complete Works in 6 volumes [Povne zibrannya tvoriv v 6 tomakh], Vol 3, Izdatel'stvo akademii nauk SSSR, Moscow.
- Plotnikova, A. (2001), "Importance of studying freshmen individual characteristics during didactic adaptation" ["Vazhlyvist vyvchennya indyvidualnykh osoblyvostey pershokursnykiv u period dydaktychnoyi adaptatsiyi"], *Ridna shkola – Mother School*, Vol. 10, p. 96.
- Reznik, T. (2002), "Psychological content of the difficulties in teaching first-year students" ["Psykhologichnyy zmist trudnoshchiv u navchanni studentiv-pershokursnykiv"], *Practical Psychology and Social Work – Praktychna psikhologiya i sotsial'na robota*, p. 185–202.
- Selye, H. (1975), "Confusion and controversy in the stress field", *Journal of Human Stress*, Vol. 1 No. 2, p. 37–44.
- Shawer, S., Gilmore, D. & Banks-Joseph, S. (2008), "Student Cognitive and Affective Development in the Context of Classroom-level Curriculum Development", *Journal of the Scholarship of Teaching and Learning*, Vol. 8 No. 1, p. 1–28.
- Smart, J. & Marshall, J. (2012), "Interactions Between Classroom Discourse, Teacher Questioning, and Student Cognitive Engagement in Middle School Science", *Journal of Science Teacher Education*, Vol. 24 No. 2, p. 249–267.
- Strelau, J. (1998), "Temperament: A psychological perspective", Plenum Press, New York.
- Tuovinen J. (2000), "Optimizing student cognitive load in computer education", *Proceedings of the Australasian conference on Computing education*, New York, NY, USA, p. 235–241.

Надійшла до редколегії 30.04.2015

УДК 159.955

О. В. Диса

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ

Анотація. Розглянуто особливості розвитку професійного мислення та застосовано суб'єктний підхід до пояснення цього процесу. Доведено, що на трудовому етапі професіогенезу відбувається процес смислоутворення, зумовлений зовнішніми та внутрішніми чинниками професійної діяльності. Основний психологічний механізм смислоутворення – внутрішній діалог, який впливає на розвиток свідомості та за певних умов може ставати внутрішньоособистісним утворенням.

Ключові слова: професійне мислення, суб'єктний підхід, смислоутворення, внутрішній діалог, внутрішнє мовлення, свідомість, внутрішні суперечності, проблемна ситуація.

Аннотация. Рассматриваются особенности развития профессионального мышления и используется субъективный подход к объяснению этого процесса. Показаны факторы, которые влияют на процесс смыслообразования на трудовом этапе профессиогенеза. Основным механизмом смыслообразования выступает внутренний диалог, который влияет на развитие профессионального мышления и сознания.

Ключевые слова: профессиональное мышление, субъективный подход, смыслообразование, внутренний диалог, внутренняя речь, проблемная ситуация, сознание, противоречия.

Якісна професійна підготовка фахівців – одне з головних завдань сучасного етапу перетворень у різних сферах професійної діяльності нашої держави (правовій, освітній, медичній та ін.). Сучасні вимоги до організації праці потребують від робітників розвиненого мислення, творчості, динамічності, здатності швидко приймати рішення та ін. У зв'язку з цим вивчення психологічних механізмів розвитку професійного мислення фахівців різних сфер діяльності стає найактуальнішим для сучасної психологічної науки. Якість професійної діяльності, рівень професіоналізму безсумнівно залежить від розвиненості професійного мислення. Це дозволяє фахівцю виконувати професійні завдання на високому рівні: швидко, точно, оригінально розв'язувати як стандартні, так і нестандартні задачі в певній предметній галузі.

Поняття «професійне мислення фахівця» з'явилося у категоріальному апараті психологічної науки ще у 19 столітті, проте дотепер невизначене, суперечливе. У процесі вивчення професійного мислення виникає чимало питань (Чи існує взагалі професійне мислення? Можливо, людина має набір певних здібностей, які дозволяють їй успішно діяти у будь-якій сфері діяльності? та ін.) Припускаємо інший варіант: будь-якому фаху можна навчитися, навіть якщо немає спеціальних здібностей; поступово, набуваючи знань та навичок, людина стає професіоналом. На наш погляд, дослідження психологічних механізмів розвитку професійного мислення зможе усунути певні протиріччя у поглядах на професійне мислення, поглибити та розширити межі психології мислення.

У науковій літературі з проблем формування та розвитку професійного мислення наявне неоднозначне розуміння цього психологічного феномену. Так, професійне мислення розглядають як:

- компетентне мислення, для якого характерне інтелектуальне вміння виконувати професійні завдання та поєднання мінімального ризику наслідків та прийняття оптимальних специфічно професійних рішень (Д. М. Кавтарадзе);
- тип орієнтування суб'єкта у предметі діяльності та її умовах, що, у свою чергу, і визначає характер задач, які розв'язують (П. Я. Гальперін);

- вищий рівень професійного розвитку мислення творчого характеру (Ю. М. Кулюткін);
- вид мислення, який оперує різноманітними евристичними як прийомами вирішення професійних творчих питань (О. К. Тихоміров);
- специфічно фахове мислення, що має практичну спрямованість, конкретність та конструктивність (Н. Пов'якель);
- сукупність інтелектуальних вмінь та особистісних властивостей, реалізація яких забезпечує успішну професійну діяльність, здатність особистості діяти і приймати ті чи інші рішення з певним часово-просторовим випередженням щодо очікуваних, майбутніх подій, які мають значення у справі (В. Є. Луньов);
- рефлексивна розумова діяльність щодо розв'язання професійних задач (В. П. Андронов) та ін.

Вивчивши наукову літературу з цього питання, зазначимо, що проблема розвитку та формування професійного мислення наразі одна з важливих у психології і потребує подальшої розробки. У зв'язку з цим **мета статті** полягає у визначенні психологічних механізмів розвитку професійного мислення та чинників, які впливають на активізацію розвитку мислення у професійному напрямі.

Найпродуктивнішим, на наш погляд, у дослідженні проблеми професійного мислення є акмеологічний підхід (А. А. Баталов, Д. Н. Завалішина, Є. О. Климов, Ю. К. Корнілов, А. К. Маркова та ін.), за яким професійне мислення тлумачать як структурний компонент професіоналізму. Професійне мислення пояснюють як систему, що розвивається у структурно-цілісне утворення та включає пізнавальний, операційний і особистісний компоненти. Системоутворювальним вважають операційний компонент (прийоми мислення – мисленнєвідії і операції), на основі якого відбувається перетворення в межах пізнавального компонента і формуються конкретні професійно значимі особливості мислення. Ступінь сформованості загальних мисленнєвих дій і операцій визначає рівень розвитку професійного мислення у будь-якій сфері діяльності.

Аналізуючи особливості формування професійно-творчого мислення майбутнього фахівця, Л. В. Засєкіна (Zasiekina, 2000) вказує на такі характеристики професійного мислення:

- 1) професійне мислення затосовують у різноманітних видах практичної діяльності і спрямовують на розв'язання специфічних задач за певних умов;
- 2) об'єкт пізнання професійного мислення – складна, багатоелементна система, до якої належить і сам суб'єкт мислення;
- 3) мета мислення фахівця-практика – досягти конкретних результатів у складних умовах. Саме тому вивчення об'єкта опосередковане цілями практичної реалізації;
- 4) професійному мисленню властиві цілемотиваційний, змістовий, функціонально-операційний аспекти. Особливості цих аспектів зумовлені специфікою понять, пов'язаних із певною сферою діяльності, операцій (аналіз, синтез, узагальнення), заснованих на досвіді та теоретичних знаннях, порівняннях із елементами оцінювання, розрахунку та комплексності практичних цілей;
- 5) професійне мислення має якісну своєрідність (спрямованість на реалізацію, оригінальність, гнучкість, оперативність, евристичність).

Незважаючи на суперечливі погляди вчених, професійне мислення на сьогодні розглядають як таке, що має специфічно фахові характеристики, пов'язані з особливостями професійної діяльності. Безумовно, мисленнєві процеси у різних фахівців проходять за одними й тими ж психологічними законами, однак для кожної професійної діяльності характерні специфічні мисленнєві операції.

У сучасній психологічній науці проблема вироблення єдиних методологічних підходів, за допомогою яких можна було б побудувати комплексне уявлення про професійне мислення, надзвичайно вагома. Аналіз останніх досліджень

та публікацій свідчить про актуальність вивчення професійного мислення, але ґрунтовні, безумовно значущі праці Л. Г. Дикої, Д. М. Завалишиної, Е. Ф. Зеєр, Є. О. Клімова, А. К. Маркової, Л. М. Мітіної та інших учених досі залишаються окремими розвідками, оскільки немає відповідної цілісної теорії. Від ступеня розробленості, структурованості та узагальненості теоретичних положень залежить надійність методик вивчення та розвитку професійного мислення.

Вирішення даної проблеми, на наш погляд, передбачає дослідження механізмів мисленнєвої діяльності особистості професіонала крізь призму суб'єктного підходу.

Методологічний зміст суб'єктного підходу полягає у визнанні людини активним суб'єктом різноманітних форм довільної людської активності. У контексті суб'єктного підходу стверджують, що не людина належить психічним структурам і процесам, а навпаки, психічні процеси і структури належать людині; не стимули середовища панують над людською активністю, а людська активність панує над середовищем. Цей підхід розкриває здатність людини до самодетермінації, самовизначення, саморозвитку.

Найважливіша методологічна база для психологічних досліджень суб'єкта – наукові роботи таких видатних учених, як С. Л. Рубинштейна, О. М. Леонтьєва, Б. Г. Ананьєва, Л. І. Божович, Л. С. Виготського, К. О. Абульханової-Славської, В. А. Семиченка, В. О. Татенка, Т. М. Титаренко та ін. Ці роботи містять загальнопсихологічні положення про сутність і розвиток особистості як суб'єкта активності та власної життєдіяльності.

Логічного розвитку суб'єктний підхід набуває в дослідженнях людини як суб'єкта пізнання, спілкування та предметної діяльності, а логічне завершення – у вивченні людини в ролі суб'єкта життєвого шляху. «Гуманістичне трактування людини як суб'єкта протистоїть розумінню його як пасивної істоти, відповідальної на зовнішні впливи (стимули) лише системою реакцій, що є «гвинтиком» державно-виробничої машини, елементом продуктивних сил, продуктом (тобто тільки об'єктом) розвитку суспільства» (Brushlynskiy, 1991, с. 4).

У контексті даного наукового підходу цікавим та науково значущим дослідженням для психології мислення є монографія сучасного російського вченого К. В. Карпинського «Людина як суб'єкт життя». У даній роботі проаналізовано методологічні та теоретичні аспекти психологічної концепції особистості як суб'єкта життя, розглянуто суб'єктну активність особистості, висвітлено її специфічні функції, особливості формування, детермінації та прояву.

Виділяючи кілька видів активності людини (біологічну, соціальну й особистісну), автор вказує на те, що особистісний рівень активності передбачає формування зв'язку у системі «особистість – життєвий світ». На такому рівні активність людини опосередкована смислами життєвого світу, які в ідеальній формі констатують особистісно-смыслову регуляцію активності. Якщо життєвий зміст предмета колективної діяльності зафіксований у громадському значенні, то життєвий зміст предмета індивідуальної діяльності з'являється в особливий «надчуттєвий» якості – особистісному зміслі (Karpinskij, 2002).

На думку К. В. Карпинського, життєві зв'язки належать саме особистості, а не біологічному або соціальному індивіду. Тому з позиції суб'єктного підходу професійна діяльність видається нам суто особистісною формою активності, що забезпечує реалізацію професійних домагань, потреб у самовдосконаленні, самозростанні, самореалізації та ін.

Розглядаючи особистість як суб'єкт професійної діяльності, вважаємо, що процес розвитку професійного мислення починається вже на дотрудовому етапі професіогенеза. Але на цій фазі зміст професійної діяльності у вигляді уявлення про професію як зіставлення власних інтересів суб'єкта із соціальною значущістю професії тільки формується. Виникає усвідомлене спонукання, мотив – об-

ґрунтоване рішення займатися тією чи іншою професійною діяльністю. Але одного мотиву замало, для активізації процесу розвитку професійного мислення необхідно постійно бути у професійному середовищі та виконувати професійні завдання.

Професійне мислення починає активно розвиватись на трудовому етапі. Вже на початку трудової діяльності на особистість впливає багато чинників, від яких залежить процес смислоутворення у професійній діяльності.

Проблеми утворення та трансформації особистісного смислу професійної діяльності висвітлені у наукових роботах С. С. Бабич, які, безсумнівно, стали важливим внеском у психологію професійного мислення. Деякі дані емпіричного дослідження авторки вважаємо цінними для пояснення механізмів розвитку професійного мислення.

На основі ранжування цінностей за методикою «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіч) авторка розподіляє 255 осіб досліджуваних фахівців на 3 групи:

1) група фахівців, які не змінили свою професію, мотивовані на подальше оволодіння нею повною мірою, тобто обрали змістовний шлях професійної самореалізації (поглиблення власних знань, підвищення рівня майстерності у професії);

2) група фахівців, які не змінили професію, але обрали формальний шлях професійної самореалізації (нехтування шляхом пізнання заради дій, що сприяють кар'єрному росту);

3) група фахівців, які обрали іншу професію (не знайшли шляхів самореалізації в своїй професії) (Babych, 2012).

Для діагностики психологічних особливостей, які породжують суперечності в межах смислової сфери фахівців, авторка застосувала низку методик, серед яких нас зацікавили результати методик «Тест смисложиттєвих орієнтацій» Д. О. Леонтьєва, «Методика вивчення професійної мотивації» І. Г. Кокуріної, «Рівень співвідношення «цінності» і «доступності» у різних життєвих сферах» О. Б. Фанталової.

Таблиця

Середні показники вираженості особливостей смислової сфери у досліджуваних групах фахівців (за Babych, 2012)

Особливості смислової сфери	Група 1	Група 2	Група 3
Смислоутворювальні мотиви (за методикою І. Кокуріної)			
Перетворювальний мотив	22,93	16,54	18,32
Комунікативний мотив	15,73	16,54	16,11
Утилітарно-прагматичний мотив	16,33	20,90	19,04
Кооперативний мотив	20,93	17,38	19,39
Конкурентний мотив	15,53	16,79	15,32
Мотив досягнення	17,40	20,15	20,43
Орієнтація на результат діяльності	61,53	54,95	54,43
Орієнтація на процес діяльності	46,53	52,21	46,39
Наявність внутрішніх конфліктів у смисловій сфері (за методикою Є. Фанталової)			
Інтегральний показник	22,4	31,6	39,6
Смисложиттєві орієнтації (за методикою Д. Леонтьєва)			
Загальний показник осмисленості життя	117,60	87,49	103,57

З огляду на результати діагностики досліджуваних припускаємо, що існує взаємозв'язок між наявністю суперечностей, смислоутворювальними мотивами та осмисленістю життя. Внутрішні суперечності у смисловій сфері особистості завжди породжують нові смисли, відносини, ідеї та ін. Поява якісно нового відносно до попередніх стадій професійної діяльності стає найважливішою ознакою розвитку, у результаті якого розширюється динамічна смислова система та фор-

муються позитивні професійні мотиви – перетворювальний, орієнтація на результати діяльності та ін. Наявність суперечностей і високий показник осмисленості життя водночас свідчать про активний розвиток професійного мислення у тих фахівців, які не змінили професію та бажають реалізуватися в ній.

Активний процес смислоутворення у професійній діяльності здійснюється на певних етапах професіоналізації, кожний із яких має свої особливості, умови та чинники. Серед психологічних чинників, від яких залежить процес смислоутворення на етапі трудової діяльності, можна виділити достатньо загальні, які значно впливають на перебудову мислення у професійному напрямку.

На першому місці за впливом на мислення є вирішення проблемних ситуацій. Ситуація стає проблемною, якщо в ній виявляються протиріччя й саме вона викликає процес мислення, спрямований на зняття протиріч. У будь-якій трудовій діяльності виникають проблемні ситуації, вирішення яких супроводжується накопиченням певних суперечностей – між особистісним смыслом та конкретними вчинками, між образом професії на попередньому етапі та її реальною дійсністю та ін. Такі протиріччя обумовлюють потенційну можливість трансформації особистісного смыслу професійної діяльності.

Важливий фактор розвитку мислення – опанування професійною лексикою. Інтеріоризація понять, визначень, термінів, включених у внутрішнє мовлення особистості, дозволяють у процесі мовленнєво-мисленнєвої діяльності створювати внутрішню вербальну систему та мислити професійними категоріями. Спеціальну фахову лексику використовують як операціональний складник мислення, оскільки тільки вона допомагає розуміти значення та специфічний смысл суперечностей, які виникають у професійній діяльності.

Наступним фактором розвитку професійного мислення є непосредна предметна, операціонально-технічна діяльність. У процесі предметної діяльності людина здобуває, з одного боку, фахові знання, уміння, навички, з іншого боку, результати власної діяльності впливають на внутрішні смыслові структури особистості.

Включення у соціальні та віртуальні (on-line) контакти професійного змісту також впливає на розвиток мислення. Професійне спілкування дозволяє особистості отримувати досвід від інших працівників та формувати уявлення про професійні стосунки. Відбувається розвиток професійної етики, що збагачує мислення новими смысловими значеннями та образами.

Таким чином, у процесі фахової діяльності під дією різноманітних факторів (внутрішніх і зовнішніх) особистість, опановуючи професійну лексику та виконуючи непосредну предметну діяльність, засвоює професійні поняття у прямих значеннях. Проте на основі проблемних ситуацій та накопиченого досвіду професійних стосунків поняття починають набувати нових смыслів. Виникає діалог між значенням і смыслом, який розгортається у внутрішньому плані діяльності. «Кожен фактор, заломлюючись через особистість як сукупність внутрішніх умов, наділяється певним змістом... Регуляторна сила цих факторів і умов непосредно залежить від того смыслу, який вони здобули в переломленні через особистість» (Karpinskij, 2002, с. 118). Особистість-суб'єкт власне і розуміємо як систему осмислення зовнішніх і внутрішніх факторів, умов професійної діяльності.

Значення і смысли, інтегровані у свідомості, утворюють внутрішній план діяльності, за рахунок якого в зовнішньому плані діяльність протікає як осмислена, усвідомлена і оснащена культурними знаряддями та інструментами (Karpinskij, 2002).

Механізмом смислоутворення та породження нових смыслових структур у внутрішньому плані діяльності виступає внутрішній діалог. Саме з діалогу між значенням і смыслом починається розвиток власне професійного мислення. Джерело виникнення внутрішнього діалогу – проблемна ситуація (суперечності у про-

фесійній діяльності), яка активізує мислення та відповідно зумовлює різні смислові позиції, які беруть участь у створенні внутрішніх смислових структур.

Теоретичний аналіз літератури з психології дозволяє сформулювати уявлення про внутрішній діалог як про феномен свідомості, самосвідомості, мислення та мови. Вітчизняних емпіричних досліджень внутрішнього діалогу (Vizgina, 1987; Kuchynskyi, 1988; Rossohin, 2000, D'jakonov, 2009) небагато, що пов'язано, на наш погляд, із труднощами чіткого розуміння цього феномену та розробки емпіричних і експериментальних методів його вивчення.

Дослідниця А. В. Візгіна внутрішній діалог розглядала як «реалізатор смислових процесів самосвідомості особистості» (Vizgina, 1987). Вона запропонувала таке визначення внутрішнього діалогу: внутрішній діалог – це «різного ступеня розгорнута мовна активність суб'єкта, спрямована на значимі для нього аспекти дійсності та власного «Я». Специфіка цієї активності зумовлена взаємодією принаймні двох різних поглядів, які розвиває один і той же суб'єкт» (Vizgina, 1987, с. 6). Авторка висунула гіпотези, що вводять внутрішній діалог у контекст самосвідомості особистості та життєдіяльності людини.

На думку О. Е. Самойлова, внутрішній діалог – це «динамічне втілення сутнісного протиріччя, що представляє сутність мислення як процесу» (Samojlov, 2007, с. 32). Внутрішній діалог передбачає зіткнення суперечливих смислових позицій інтрапсихічного плану, які є компонентами мислення, свідомості та самосвідомості. Внутрішній діалог виконує функцію процесуальної характеристики мислення суб'єкта діяльності (хоча результат його перебігу може бути не до кінця усвідомленим), його основне завдання – породження нового смислу, а домінуюча розумова операція – порівняння.

Для повного розуміння механізмів професійного мислення необхідно взяти до уваги значну роль внутрішнього мовлення у мисленнєвому процесі. Мисленнєва дія часто розгортається як зіткнення різних позицій і підходів, відображених і у внутрішньому мовленні. Перехід від думки до внутрішнього мовлення й від нього до мовлення зовнішнього, тобто повноцінного вербалізованого вираження думки, – процес не тільки не прямолінійний, а загалом такий, що не може бути описаний на площині. Перетворення особистісних смислів на значення робить процес переходу від думки до слова дуже складним, а часом непереборним для людини.

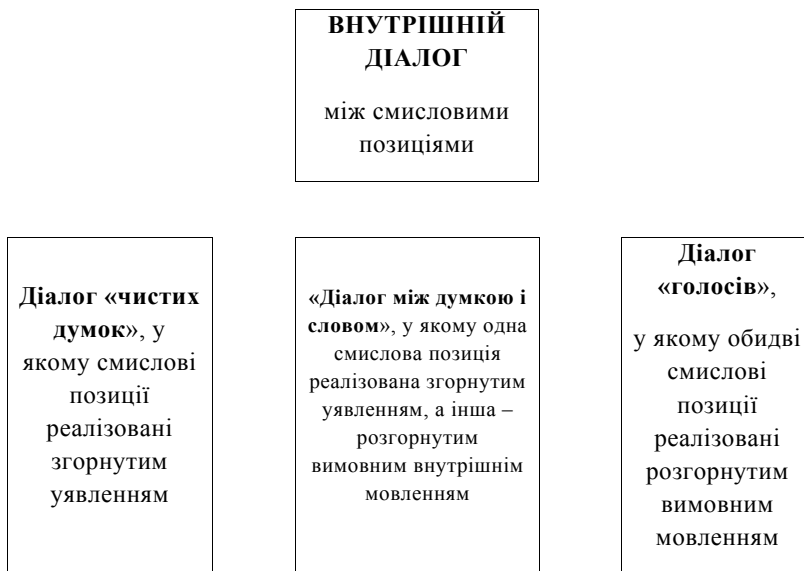
Ґрунтуючись на концепції Л. С. Виготського про фазову побудову мовленнєво-мисленнєвого процесу, центральним етапом якого є етап внутрішнього мовлення (внутрішнє програмування за О. О. Леонтьєвим), і беручи до уваги роботи О. Р. Лурія, Л. С. Цветкової і Т. В. Ахутіної про динамічну афазію, можна стверджувати про те, що внутрішнє мовлення бере активну участь у розгортанні мисленнєвих діалогів. Внутрішнє мовлення – своєрідний і дуже важливий психологічний механізм, за допомогою якого думка вербалізується та фіксується у свідомості людини, і основа для подальшого розгортання мислення.

Головна риса концепції Л. С. Виготського полягає в тому, що вона включає формування смислу в єдину схему мовного механізму, тобто ставить в основу всієї проблематики саме саму конфліктну межу – сферу переходу «немовного» у «мовне». Смислові синтаксис і семантика мають місце на етапі внутрішнього програмування (за О. О. Леонтьєвим), що співвідноситься з планом внутрішнього мовлення (за Л. С. Виготським). Причому саме синтаксичні операції Т. В. Ахутіна називає власне внутрішнім програмуванням. «Завдання внутрішньомовленнєвого етапу полягає в перетворенні результату попереднього етапу – мисленнєвого образу ситуації – на смислові структури висловлювання» (Ahutina, 1975, с. 128).

Отже, Т. В. Ахутіна вивчала проблему смислоутворення в процесі внутрішньомовленнєвого розгортання, визначаючи його як двосторонній: між говорінням і слуханням. Розмежувавши, розрізняючи фазу внутрішнього мовлення і семан-

тичну фазу (за Л. С. Виготським), вона висуває думку про існування «спеціальної роботи» для побудови первинної внутрішньомовленнєвої схеми.

У процесі смислоутворення можна побачити цілу низку таких внутрішніх діалогів. Г. М. Кучинський вважає, що внутрішній діалог може бути «діалогом чистих думок» (прихований діалог), де обидві смислові позиції реалізовані в уявному внутрішньому мовленні (Kuchinskij, 1988). Якщо породжена в цьому діалозі смислова позиція має значення для суб'єкта мислення, він включає її до подальшого діалогу («діалог між думкою та словом», оскільки друга смислова позиція реалізована розгорнутим вимовним внутрішнім мовленням). На відміну від прихованого діалогу, «діалог між думкою та словом» суб'єкт мислення частково усвідомлює та контролює. Далі смислова позиція включається у «діалог голосів», в якому обидві смислові позиції реалізовані вимовним внутрішнім мовленням.

Види внутрішнього діалогу

Ключова функція внутрішнього діалогу – за допомогою внутрішнього мовлення оцінити та відібрати корисну з погляду суб'єкта інформацію й утворити нові знання, нові смисли у вигляді нових професійних ідей, нових відношень чи життєвих установок, змінюючи при цьому подальший плин свідомості.

Внутрішній діалог розгортається, зокрема, за наявності значущої для суб'єкта професійної проблеми, яка не може бути вирішена наявними в ньому засобами. Це актуалізує усвідомлювані та неусвідомлювані змісти психіки, певним чином асоційовані з професійним завданням. Цей розумовий матеріал завдяки його специфіці (підвищена професійна значущість, емоційна насиченість) структурується та рефлексивно переробляється в ході внутрішнього діалогу.

Слід підкреслити, що, на відміну від дослідників конфліктних і проблемних внутрішніх діалогів (А. В. Візгіна, В. В. Столін, Г. М. Кучинський та ін.), А. В. Россохін та В. Л. Ізмагурова розглядають внутрішній діалог не як зіткнення протилежних смислових позицій внаслідок наявності складної проблеми, а як спосіб «вживання» та переробки суб'єктом емоційно насичених, особистісно та/або інтелектуально значущих змістів свідомості, які можуть бути і позитивно заряджені. При цьому автори вказують, що наявність сформованої мотивації та здатності до усвідомлення і переосмислення раніше засвоєного досвіду – необхід-

на умова розгортання позитивного внутрішнього діалогу, що сприяє виробленню індивідуальної життєвої позиції (Rossohin, Izmagurova, 2008).

Незважаючи на різні підходи до вивчення та розуміння внутрішнього діалогу, вчені однакові у тому, що внутрішній діалог є механізмом мисленнєвих процесів, а також функціонує у розвитку самосвідомості.

Поняття рефлексії тісно пов'язане з поняттям внутрішнього діалогу, оскільки рефлексія припускає здатність вербалізації, відбувається в інтрапсихічному плані та бере участь у проходженні процесів самосвідомості.

А. В. Россохін розглядає рефлексію як деякий наскрізний процес, що включає моменти самоспостереження, оцінки та внутрішньої роботи. Даний процес зумовлює всі існуючі факти усвідомлення і змінює свою структуру та функції залежно від змісту до світу, який рефлексується. Рефлексія може набувати форми внутрішнього діалогу, і навпаки, формальні характеристики внутрішнього діалогу можуть бути рефлексивними (Rossohin, 2008). Частково поняття внутрішнього діалогу та рефлексії перетинаються. Рефлексія включає все коло процесів, пов'язаних із усвідомленням змістів свого внутрішнього світу, подій зовнішнього світу і своїх взаємин із ним. Внутрішній діалог передбачає зіткнення суперечливих позицій інтрапсихічного плану, компонентів свідомості та самосвідомості.

Внутрішній діалог і рефлексія взаємопов'язані та паралельно включаються у процеси свідомості, хоча результат їх перебігу може бути не до кінця усвідомленим. У полі свідомості внутрішній діалог може бути представлений у вигляді взаємодіючих змістів свідомості та самосвідомості (смишлів, значень і уявлень), а рефлексія – як додатковий компонент якого-небудь змісту свідомості та певним чином взаємодіючий з ним.

Таким чином, внутрішній діалог – той психологічний механізм, на основі якого проходять процеси породження нових смишлів та переосмишлення, усвідомлення мотивів і зміни системи цінностей у професійній діяльності як найважливішій ознаці розвитку. Вдаючись до внутрішнього діалогу, особистість усвідомлює своє «Я-професійне» і, виконуючи таку функцію, внутрішній діалог перетворюється на внутрішньоособистісне утворення. Процеси смишлоутворення у внутрішньому плані діяльності дозволяють активізувати розвиток професійного мислення.

Внутрішній діалог і рефлексія – процесуальні характеристики свідомості суб'єкта професійної діяльності, тому подальші дослідження будуть спрямовані на розкриття питання щодо зв'язку рефлексії з прогнозуванням у процесі виконання складних професійних завдань.

Бібліографічні посилання

- Ahutina, T. V. (1975), *Neurolinguistic analysis of the dynamic aphasia (to the problem of the formation mechanisms of the grammar coherent narrations)* [Nejrolingvisticheskij analiz dinamicheskoy afazii (k voprosu o mehanizmah postroenija svjaznogo grammaticheskij oformlennogo vyskazyvanija)], Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, Moscow.
- Babich, S. S. (2012), *Psychological determinants analysis of the personal sense transformation in the professional activity* [Analiz psihologichnih determinant transformacii osobistisnogo smislu profesijnoj dijal'nosti], *Naukovij chasopis nacional'nogo pedagogichnogo universitetu imeni M. P. Dragomanova, Seria 12, Psihologichni nauki – Scientific periodical journal of Dragomanov National Pedagogical University, Series 12, Psychological Sciences*, Vol. 9 (63), p. 229–235.
- Brushlinskij, A. V. (1991), *The problem of subject in the psychological science (the first paper)* [Problema sub'ekta v psihologicheskoy nauke (stat'ja pervaja)], *Psihologicheskij zhurnal – Psychological Journal*, Vol. 12 No. 6, p. 3–11.

- Cheyne, J. A., & Tarulli D. (2005), *Dialogue, difference, and voice in the zone of proximal development*, in Daniels, H. (Ed.), *An introduction to Vygotsky*, Routledge, New York.
- Dahl, H. (1974), The measurement of meaning in psychoanalysis by computer analysis of verbal contexts, *Journal of the American Psychoanalytic Association*, Vol. 22, p. 37–57.
- D'jakonov, H. V. (2006), The psychology of dialogue. Theoretical and methodological research [Psikhologiya dialoga: teoretiko-metodologicheskoye issledovaniye], The Kirovohrad Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University, Kirovohrad.
- Ebersole, P., & De Vogler-Ebersole, K. (1985), Meaning in life of the eminent and the average, *Journal of Social Behavior and Personality*, No. 1, p. 83–94.
- Gura, T. E. (2010), Scientific approaches to the sense analysis of psychologist's professional thinking [Naukovi pidhody do analizu sutnosti profesijnogo myslennja psyholoha] (28 April, 2015). Available at: <http://vuzlib.com/content/view>.
- Kalina, N. F. (2000), Discourse analysis in psychotherapy [Analiz diskursa v psihoterapii], *Psikhologicheskij zhurnal – Psychological journal*, Vol. 21 No. 2, p. 100–107.
- Karpinskij, K. V. (2002), A human being as a subject of life (monograph), [Chelovek kak sub'ekt zhizni (monografija)], Grodno Yanka Kupala State University, Grodno.
- Kuchinskij, G. M. (1988), Psychology of internal discourse [Psihologija vnutrennego dialoga], Universitetskoe, Minsk.
- Leont'ev, D. A. (1999), Psychology of sense: nature, structure and dynamics of sense reality [Psihologija smysla: priroda, stroenie i dinamika smyslovoj real'nosti], Smysl, Moscow.
- Morin, A. (2003), Inner speech and conscious experience. Talking to ourselves is important, *Science and Consciousness Review*, Vol. 4, p. 1–5.
- Popielski, K. (1994), Noetyczny wymiar osobowosci, KUL, Lublin.
- Rossohin, A. V., & Izmagurova, V. L. (2000), *The empirical criteria of internal discourse actualization in oral speech* [Empiricheskie kriterii aktualizacii vnutrennego dialoga v ustnoj rechi], in Gabdreev, R. V. Psychology of creation [Psihologija sozidanija], Vol. 7 No. 2, p. 117–119.
- Rossohin, A.V., & Izmagurova, V. L. (2008), The internal dialogue and its connection with reflection [Vnutrennij dialog i ego svjaz' s refleksiej], *Voprosy psikhologii – Issues of psychology*, No. 4, p. 13–25.
- Samojlov, O. E. (2007), Psychology of paradox thinking or prognostic dialogue of theory with empirics [Psihologija paradoksal'nogo myshlenija ili prognosticheskij dialog teorii s jempiriej], Nauka i osvita, Dnipropetrovsk.
- Sokolova, E. T., & Burlakova, N. S. (1997), To the study of dialogue analysis method of case [K obosnovaniju metoda dialogicheskogo analiza sluchaja], *Voprosy psikhologii – Issues of psychology*, No. 2, p. 61–76.
- Vizgina, A. V. (2013), To the question of intradialogical approach to personality dynamics research [O vnutridialogicheskom podhode k issledovaniyu lichnostnoi dinamiki], *Idei Tikhomirova i Brushlinskogo i fundamentalnyie problemy psikhologii. Materialy Vserossiyskoy nauchnoi konferencii – Tikhomirov and Brushlinskiy's ideas and psychology fundamental problems. The materials of All-Russia Scientific Conference*, Moscow, p. 162–165.
- Zasekina, L. V. (2000), The peculiarities of professional and creative thinking formation of future foreign language. Ph. D. thesis [Osoblivosti formuvannja profesijno-tvorchogo myslennja majbutn'ogo fahivtcja inozemnoï movy: dis. ...kand. psih. nauk: 19.00.07], Lutsk.

Надійшла до редколегії 28.04.2015

УДК 159.9.072:316.37:159.9:35

О. С. Ковальчук¹, М. А. Салюк²

¹Національний технічний університет України «КПІ»

²Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІДЕРСТВА ТА СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ БІЗНЕС-ОРГАНІЗАЦІЯХ: РЕГРЕСІЙНИЙ АНАЛІЗ

Анотація. Викладено результати поетапного емпіричного дослідження уявлень українських керівників про лідерство та соціальну відповідальність. Наведено факторну структуру соціальної відповідальності організації. Для прогнозування прояву соціальної відповідальності українських організацій на основі оцінювання керівниками якостей ідеального лідера побудовано кореляційно-регресійну модель.

Ключові слова: лідерство, корпоративна соціальна відповідальність (КСВ), лідер, лідерські характеристики, регресійний аналіз.

Аннотация. Представлены результаты поэтапного эмпирического исследования представлений украинских руководителей о лидерстве и социальной ответственности. Рассматривается факторная структура социальной ответственности организации. Построена корреляционно-регрессионная модель для прогнозирования проявления социальной ответственности украинских организаций на основе оценки руководителями качеств идеального лидера.

Ключевые слова: лидерство, корпоративная социальная ответственность (КСО), лидер, лидерские качества характеристики, регрессионный анализ.

Постановка проблеми. За останнє десятиліття широкого резонансу набула проблема взаємозв'язку феномену лідерства та концепції соціальної відповідальності. Один зі світових орієнтирів для організацій – дотримання принципів корпоративної соціальної відповідальності, для якої характерна добровільність, інтегрованість у стратегію компанії, повага всіх заінтересованих сторін, а також позитивний внесок у процес стійкого розвитку. Саме лідери визначають напрям та політику діяльності організації, тому особливе значення мають моральність та спрямованість керівника. За даними наукових джерел з організаційної психології портрету соціально відповідального лідера притаманні такі риси, як надійність, лояльність, турбота про інших людей, хоробрість, прозорість, терплячість, комунікабельність, альтруїзм, високий рівень когнітивного розвитку та етичної поведінки (Carroll, 1991; Conger, 2003; Cornuel, 2010; Hebert, 2006; Jenkins, 2009; Kalshoven et al., 2011; Muchinsky, 1977; Stahl, 2005).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За міжнародним стандартом ISO 26000:10 корпоративна соціальна відповідальність (КСВ) – це відповідальність компанії за вплив своїх рішень та дій на суспільство, навколишнє середовище шляхом прозорості та етичної поведінки, яка сприяє сталому розвитку, у тому числі здоров'ю та добробуту суспільства, враховує очікування заінтересованих сторін, відповідає чинному законодавству та міжнародним нормам поведінки, інтегрована у діяльність компанії. У площині організаційної психології соціальну відповідальність розглядають як відповідальність організацій за свої рішення та дії, а також як відповідальне ставлення будь-якої компанії до свого продукту або послуги, до споживачів, працівників, партнерів, громади. Із 2010 року (офіційне прийняття керівництва з соціальної відповідальності) поширені роботи з дослідження сприйняття КСВ та лідерства з позиції заінтересованих осіб (стейкхолдерів) – індивідів або групи осіб, які зацікавлені у будь-яких рішеннях або діях організації (Basu, Palazzo, 2008; Blagov, 2011; Groves, LaRocca, 2011): споживачів (S. Saeidi et al., 2015; C. Maden et al., 2012), співробітників та керівників (Godos-Díez et al., 2011; Eun Mi Lee et al., 2013; María del Mar Alonso-Almeida, 2015), постачальників (Rainy X. A. Lu, Peter K. C. Lee, T. C. E. Cheng, 2012), гро-

мади (S. Luning, 2012; Torres A., 2012; P. Silva, 2014). Проаналізувавши зазначені феномени, Annebel H. B. De Hoogh та Deanne N. Den Hartog (2008) зазначають, що соціальна відповідальність лідера як загальна категорія має такі компоненти: етичні та правові стандарти поведінки, внутрішні зобов'язання, турботу про інших, аналіз наслідків своїх дій, а також самокритику. Спектр лідерських якостей доволі різноманітний і не обмежений вищезазначеними дескрипторами. **Мета** запропонованої роботи – визначити поняття лідера у концепції соціальної відповідальності, а також ідентифікувати, які якості, компетенції, знання та навички ідеального лідера впливають на сприйняття українськими керівниками соціальної відповідальності організації.

Основні результати дослідження. *Методологічну основу* дослідження складають *три етапи*: 1) розробка анкети дескрипторів лідерських характеристик; 2) адаптація шкали виміру соціальної відповідальності українських організацій; 3) визначення зв'язку між лідерськими якостями українських керівників та їх розумінням/сприйняттям соціальної відповідальності організації.

У дослідженні взяли участь топ-менеджери та менеджери середньої ланки українських компаній різних областей України (N=121; 57 чоловіків/64 жінки) віком від 25 до 75 років.

Мета *першого* етапу – дослідити уявлення про лідерство в Україні та виділити якості лідера, властиві українським керівникам методом дескриптивного дослідження Grounded Theory (Willing, 2008). Спочатку респондентів (різних професій із різних областей України) просили надати якомога більше характеристик ідеального лідера. На думку українців, найтипівіші риси лідера – відповідальність (обрано 39 разів), справедливість (36), досвідченість/компетентність (30), комунікабельність (26), цілеспрямованість (23); всього до списку увійшло 120 характеристик. Для анкети лідерських дескрипторів ми включили тільки обрані більше 5 разів характеристики (Galushko, Kovalchuk, 2012; Kovalchuk, Kasabova, 2012). Таким чином, створено анкету з 61 дескриптора лідерських характеристик, які керівники українських організацій оцінювали за 5-бальною шкалою Р. Лікерта.

На *другому* етапі для визначення розуміння керівниками феномену соціальної відповідальності розроблено шкалу виміру соціальної відповідальності організації «Social Responsibility Scale for Organization» (21 твердження). Основа методики – анкета PRESOR (Perceived role of ethics and social responsibility (Godos-Díez et al, 2011)). Отримані дані ми піддали процедурі факторного аналізу. Показники надійності тесту: коефіцієнт Cronbach's alpha – 0,768; інтеркореляція пунктів – 0,34.

Оптимальним факторним рішенням для опису заданого масиву даних (21 змінна – пункти опитувальника) є п'ятифакторне рішення, всі інші обраховані фактори – «шумлячі», тобто малозначущі.

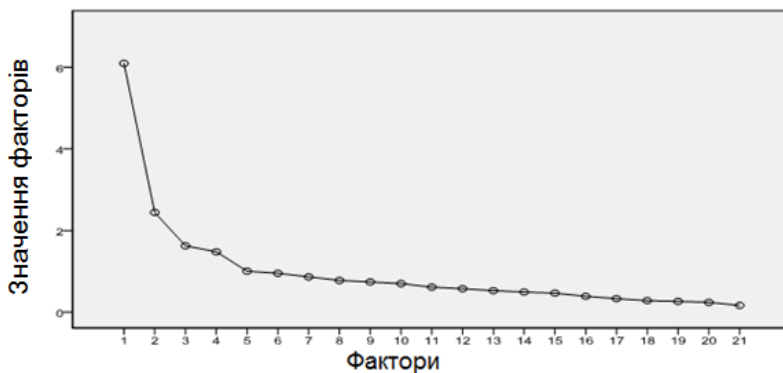

Рис. 1. Діаграма опису факторів соціальної відповідальності організації

Факторна структура методики містить 5 блоків:

- 1) надання переваги питанням соціальної відповідальності компанії порівняно з її прибутком (Ф1);
- 2) надання переваги отриманню прибутку компанії порівняно з її соціальною відповідальністю (Ф2);
- 3) гармонійне поєднання прибутку та соціальної відповідальності компанії (Ф3);
- 4) роль соціальної відповідальності у діяльності компанії (Ф4);
- 5) погляд на соціальну відповідальність у світовому вимірі (Ф5).

Спробуємо надати інтерпретацію зазначеним вище факторам.

Фактор 1 «Надання переваги питанням соціальної відповідальності компанії порівняно з її прибутком» пояснюють такими пунктами опитувальника:

- я буду купувати соціально відповідальний продукт, навіть якщо його вартість буде вища за звичайний продукт;
- для компанії важливий моральний розвиток своїх співробітників. Компанія намагається бути соціально відповідальною та демонструвати етичну поведінку.

Питання з найбільшим навантаженням цього фактора: «Корпоративна соціальна відповідальність може бути способом зниження експлуатаційних витрат». Факторне навантаження – 0,768.

Фактор 2 «Надання переваги отриманню прибутку компанії порівняно з її соціальною відповідальністю» розкривають такі пункти опитувальника:

- ефективність діяльності компанії важливіша, ніж її етичність та соціальна відповідальність;
- отримання прибутку – це найважливіше завдання компанії;
- соціальна відповідальність – прикриття негативних впливів діяльності компанії на навколишнє середовище;

– для досягнення конкурентоспроможності в умовах світової конкуренції компанія має право нехтувати етичними принципами та соціальною відповідальністю.

Питання найбільшого навантаження фактора – «Ефективність компанії набагато важливіша, незважаючи на те, чи дотримується компанія етичних норм та принципів соціальної відповідальності, чи ні». Факторне навантаження – 0,793.

Фактор 3 «Гармонічне поєднання прибутку та соціальної відповідальності компанії» описують за такими пунктами:

- плани та цілі компанії мають містити етичні аспекти та питання соціальної відповідальності;
- дотримання етичної поведінки та принципів соціальної відповідальності – це інвестиція в майбутнє;
- соціальна відповідальність може поліпшити імідж компанії;
- діяльність компанії спрямована не тільки на досягнення результату, але й на дотримання принципів соціальної відповідальності.

Прибуток та етичні принципи і соціальна відповідальність можуть гармонійно співіснувати у діяльності компанії. Це питання має найбільше факторне навантаження – 0,802.

Фактор 4 «Роль соціальної відповідальності у діяльності компанії» розкривають такі пункти опитувальника:

- бізнес етика та соціальна відповідальність – важливі чинники виживання компанії;
- інтереси та добробут стейкхолдерів – одне з найважливіших питань для компанії.

Дотримання етичних норм – запорука успішного бізнесу. «Good ethics is often good business». Факторне навантаження – 0,727.

Фактор 5 «Погляд на соціальну відповідальність у світовому вимірі»:

- питання, пов'язані з глобальним баченням соціальної відповідальності (у межах концепції стійкого розвитку);

- інноваційні підходи до боротьби з бідністю;
- світові практики ведення успішного бізнесу;
- гендерна рівність;
- усвідомлення проблеми зміни клімату;
- боротьба з корупцією.

Ефективність бізнесу визначають етичні принципи компанії та її соціальна відповідальність. Це питання має найбільше факторне навантаження – 0,842.

На *третьому* етапі проведено множинний регресійний аналіз для встановлення зв'язку між 5 факторами соціальної відповідальності (залежні змінні) та 61 дескриптором лідерства (незалежні змінні).

Для прогнозування прояву соціальної відповідальності українських організацій на основі оцінювання керівниками якостей ідеального лідера було здійснено спробу побудови кореляційно-регресійної моделі. Лінійний множинний регресійний аналіз проведено для кожного з 5 встановлених факторів розуміння та сприйняття соціальної відповідальності організацій. Як предикторні змінні виступали характеристики ідеального лідера, оцінені досліджуваними, а як залежні змінні – показники за факторами соціальної відповідальності організацій.

Статистичну обробку виконали за допомогою лінійного множинного регресійного аналізу. Фактори добирали шляхом виключення з моделі найбільш взаємозалежних факторів з урахуванням значущості коефіцієнтів регресії, оцінених за допомогою t-критерію.

Розглянемо результати лінійного множинного регресійного аналізу для кожного з факторів розуміння та сприйняття керівниками соціальної відповідальності компанії.

Незалежними (предикторними) змінними були такі характеристики ідеального лідера: досвідчений, харизматичний, компетентний, витривалий, чесний, відкритий, спокійний, сповнений рішучості, комунікативний, креативний, який мотивує інших, хоробрий, стійкий до стресу, самовпевнений, який заслуговує довіри, відповідальний, який співпрацює з іншими, напористий, заангажований, справедливий, готовий вчитися, дисциплінований, організований, сумлінний, який вміє керувати, приймати рішення, позитивно налаштований, який працює з ентузіазмом, вміє залагоджувати конфлікти, має свою думку, авторитетний, професіонал, який діє відповідно до своїх переконань, інноваційний, доброзичливий, ініціативний, працьовитий, цілеспрямований, який постійно самоудосконалюється, гарний організатор, систематичний, проникливий, активний, завбачливий, який дбає про своє здоров'я, вразливий, толерантний, терплячий, освічений, пунктуальний, вимогливий, старанний, дипломатичний, суворий, гнучкий, інтелігентний, перспективний, який знається на людях, мислячий, аналітичний, вміє слухати (всього 61 характеристика) (Galushko, Kovalchuk, 2012).

1. *Залежна змінна – фактор 1 (надання переваги соціальній відповідальності компанії порівняно з її прибутком).* Результати аналізу для 61 характеристики дають змогу дібрати одну характеристику-предиктор (цей пояснювальний фактор в розробленій моделі статистично значущий), за яким і було побудовано кореляційно-регресійну модель:

$$Y = 17,906 + 0,386X_1,$$

де Y – фактор 1 (надання переваги соціальній відповідальності компанії порівняно з її прибутком); X_1 – доброзичливий.

Результати регресійної статистики подано у табл. 1, загальну характеристику кореляційно-регресійної моделі – у табл. 2.

Величина коефіцієнта множинної кореляції однофакторної моделі становить 0,386. Оцінки ідеального лідера досліджуваних за характеристикою «Доброзичливий» позитивно корелюють з показником $\Phi 1$.

Значення R-квадрата (коефіцієнта детермінації) дорівнює 0,149. Це означає, що частка дисперсії результату Y (надання переваги соціальній відповідальності компанії порівняно з прибутком), пояснена регресією, складає 14,9%. Розрахована регресійна модель значуща за критерієм F-Фішера ($F=17,69$, $p < 0,01$).

Таблиця 1

Регресійна статистика для однофакторної моделі надання переваги соціальній відповідальності компанії порівняно з прибутком

Показник	Розраховане значення
Множинний R	0,386
R-квадрат	0,149
Нормований R-квадрат	0,141
Стандартна похибка	4,74

Таблиця 2

Характеристика кореляційно-регресійних зв'язків між характеристикою «Доброзичливий» та результативним показником для однофакторної моделі надання переваги соціальній відповідальності компанії порівняно з її прибутком

Показник	Коефіцієнт регресії	t-критерій Стьюдента	P-значення
Доброзичливий	0,386	4,2	0,000

2. Залежна змінна – фактор 2 (надання переваги отриманню прибутку компанії порівняно з її соціальною відповідальністю). З огляду на результати регресійного аналізу для 61 характеристики лідера дібрано п'ять характеристик-предикторів для прогнозування значення $\Phi 2$ (ці пояснювальні фактори у розробленій моделі статистично значущі), за якими побудовано п'ятифакторну кореляційно-регресійну модель:

$$Y = 8,65 + 0,234X_1 + (-0,307)X_2 + 0,286X_3 + 0,256X_4 + (-0,241)X_5,$$

де Y – фактор 2 (надання переваги отриманню прибутку компанії у порівнянні з її соціальною відповідальністю); X_1 – авторитетний; X_2 – чесний; X_3 – який вміє залагоджувати конфлікти; X_4 – харизматичний; X_5 – доброзичливий.

Результати регресійної статистики наведено у табл. 3, а загальну характеристику побудованої кореляційно-регресійної моделі – у табл. 4.

Таблиця 3

Регресійна статистика для п'ятифакторної моделі надання переваги отриманню прибутку компанії порівняно з її соціальною відповідальністю

Показник	Розраховане значення
Множинний R	0,494
R-квадрат	0,244
Нормований R-квадрат	0,205
Стандартна похибка	3,4559

Таблиця 4

Характеристика кореляційно-регресійних зв'язків між характеристиками – предикторами та результативним показником $\Phi 2$ (надання переваги отриманню прибутку компанії порівняно з її соціальною відповідальністю)

Показник	Коефіцієнт регресії	t-критерій Стьюдента	P-значення
Авторитетний	0,234	2,215	0,029
Чесний	-0,307	-2,563	0,012
Який вміє залагоджувати конфлікти	0,286	2,691	0,008
Харизматичний	0,256	2,462	0,016
Доброзичливий	-0,241	-1,986	0,05

Величина коефіцієнта множинної кореляції для п'ятифакторної моделі надання переваги отриманню прибутку компанії порівняно з її соціальною відповідальністю становить 0,494. Три характеристики ідеального лідера (авторитетний, який уміє залагоджувати конфлікти, харизматичний) корелюють позитивно з Ф2, дві характеристики ідеального лідера (чесний, доброзичливий) мають негативні кореляційні зв'язки з цим фактором. Стандарти коефіцієнти регресії відображають відносний ступінь впливу кожної з характеристик: для змінної «Авторитетний» $r = 0,234$, для змінної «Чесний» $r = -0,307$, для змінної «Який вміє залагоджувати конфлікти» $r = 0,286$, для змінної «Харизматичний» $r = 0,256$, «Доброзичливий» $r = -0,241$. Дані коефіцієнти статистично значущі.

Значення R-квадрата (коефіцієнта детермінації) дорівнює 0,244. Отже, частка дисперсії результату Y (надання переваги отриманню прибутку компанії порівняно з її соціальною відповідальністю), пояснена регресією, складає 24,4%. Розрахована регресійна модель є значущою за критерієм F-Фішера ($F=6,254$, $p < 0,01$).

3. *Залежна змінна – фактор 3 (гармонійне поєднання прибутку та соціальної відповідальності компанії)*. Результати регресійного аналізу за 61 характеристикою ідеального лідера дозволяють виділити дві характеристики-предиктора для прогнозування значення Ф3, за якими побудовано двофакторну кореляційно-регресійну модель:

$$Y = 22,909 + 0,252X_1 + (-0,215)X_2,$$

де Y – фактор 3 (гармонічне поєднання прибутку та соціальної відповідальності компанії); X_1 – який співпрацює з іншими; X_2 – стійкий до стресу.

Результати регресійної статистики подано у табл. 5, загальну характеристику побудованої кореляційно-регресійної моделі – у табл. 6.

Таблиця 5

Регресійна статистика для двофакторної моделі гармонійного поєднання прибутку та соціальної відповідальності компанії

Показник	Розраховане значення
Множинний R	0,294
R-квадрат	0,086
Нормований R-квадрат	0,068
Стандартна похибка	3,136

Таблиця 6

Характеристика кореляційно-регресійних зв'язків між характеристиками-предикторами та результативним показником фактора 3 (гармонійне поєднання прибутку та соціальної відповідальності компанії)

Показник	Коефіцієнт регресії	t-критерій Стьюдента	P-значення
Співпрацює з іншими	0,252	2,576	0,011
Стійкий до стресу	-0,215	-2,195	0,03

Величина коефіцієнта множинної кореляції для двофакторної моделі гармонійного поєднання прибутку та соціальної відповідальності компанії дорівнює 0,294. Одна з характеристик ідеального лідера (який співпрацює з іншими) корелює позитивно зі значеннями Ф3, інша характеристика лідера (стійкий до стресу) має негативний кореляційний зв'язок із даним фактором.

Значення R-квадрата (коефіцієнта детермінації) – 0,086. Це свідчить про те, що частка дисперсії результату Y (гармонійне поєднання прибутку та соціальної відповідальності компанії), пояснена регресією, складає 8,6%. Розрахована регресійна модель значуща за критерієм F-Фішера ($F=4,72$, $p < 0,05$).

4. *Залежна змінна – фактор 4 (роль соціальної відповідальності у діяльності компанії)*. За результатами множинного регресійного аналізу для 61 характеристики ідеального лідера дібрано вісім характеристик-предикторів для прогнозування значення Ф 4 розуміння та сприйняття соціальної відповідальності, за якими побудовано восьмифакторну кореляційно-регресійну модель:

$$Y = 12,646 + 0,403X_1 + 0,306X_2 + (-0,348)X_3 + (-0,205)X_4 + 0,303X_5 + (-0,227)X_6 + 0,379X_7 + (-0,227)X_8,$$

де Y – фактор 4 (роль соціальної відповідальності у діяльності компанії); X_1 – доброзичливий; X_2 – витривалий; X_3 – мислячий; X_4 – який дбає про своє здоров'я; X_5 – толерантний; X_6 – працьовитий; X_7 – який заслуговує довіри; X_8 – який вміє керувати.

Результати регресійної статистики наведено у табл. 7, а загальну характеристику кореляційно-регресійної моделі – у табл. 8.

Таблиця 7

Регресійна статистика для восьмифакторної моделі ролі соціальної відповідальності у діяльності компанії

Показник	Розраховане значення
Множинний R	0,673
R-квадрат	0,453
Нормований R-квадрат	0,407
Стандартна похибка	2,223

Таблиця 8

Характеристика кореляційно-регресійних зв'язків між характеристиками – предикторами та результативним показником фактора 4 (роль соціальної відповідальності у діяльності компанії)

Показник	Коефіцієнт регресії	t-критерій Стьюдента	P-значення
Доброзичливий	0,403	3,181	0,002
Витривалий	0,306	3,640	0,000
Мислячий	-0,348	-3,503	0,001
Який дбає про своє здоров'я	-0,205	-2,610	0,011
Толерантний	0,303	2,862	0,005
Працьовитий	-0,227	-2,377	0,019
Який заслуговує довіри	0,379	2,960	0,004
Який вміє керувати	-0,227	-2,041	0,044

Величина коефіцієнта множинної кореляції для восьмифакторної моделі сприйняття ролі соціальної відповідальності у діяльності компанії дорівнює 0,673. Чотири характеристики ідеального лідера (доброзичливий, витривалий, толерантний, заслуговує довіри) корелюють позитивно з показниками Ф 4. Чотири інші характеристики ідеального лідера (мислячий, який дбає про своє здоров'я, працьовитий, який вміє керувати) мають негативні кореляційні зв'язки з даним фактором. Стандарти коефіцієнти регресії відображають відносний ступінь впливу кожної з характеристик: для змінної «Доброзичливий» $r = 0,403$, для змінної «Витривалий» $r = 0,306$, для змінної «Мислячий» $r = -0,348$, для змінної «Дбає про своє здоров'я» $r = -0,205$, «Толерантний» $r = 0,303$, «Працьовитий» $r = -0,227$, «Який заслуговує довіри» $r = 0,379$, «Який вміє керувати» $r = -0,227$. Дані коефіцієнти статистично значущі.

Значення R-квадрата (коефіцієнта детермінації) становить 0,453. Отже, частка дисперсії результату Y (роль соціальної відповідальності у діяльності компа-

нії), пояснена регресією, складає 45,3%. Розрахована регресійна модель значуща за критерієм F-Фішера ($F=9,822$, $p < 0,01$).

5. *Залежна змінна – фактор 5 (погляд на соціальну відповідальність у світовому вимірі)*. Результати регресійного аналізу за 61 характеристикою ідеального лідера дозволяють виділити дві характеристики-предиктори для прогнозування значення Ф 5 розуміння та сприйняття соціальної відповідальності, за якими побудовано двофакторну кореляційно-регресійну модель:

$$Y = 2,331 + 0,331X_1 + (-0,207)X_2,$$

де Y – фактор 5 (погляд на соціальну відповідальність у світовому вимірі); X_1 – проникливий; X_2 – авторитетний.

Результати регресійної статистики подано у табл. 9, загальну характеристику кореляційно-регресійної моделі – у табл. 10.

Таблиця 9

Регресійна статистика для двофакторної моделі сприйняття соціальної відповідальності компанії за фактором 5 (погляд на соціальну відповідальність у світовому вимірі)

Показник	Розраховане значення
Множинний R	0,336
R-квадрат	0,113
Нормований R-квадрат	0,096
Стандартна похибка	3,840

Величина коефіцієнта множинної кореляції для двофакторної моделі сприйняття соціальної відповідальності компанії за Ф 5 дорівнює 0,336. Одна характеристика ідеального лідера (проникливий) позитивно корелює зі значеннями Ф 5, інша характеристика лідера (авторитетний) має негативний кореляційний зв'язок із зазначеним фактором.

Таблиця 10

Характеристика кореляційно-регресійних зв'язків між характеристиками-предикторами та результативним показником фактора 5 (погляд на соціальну відповідальність у світовому вимірі)

Показник	Коефіцієнт регресії	t-критерій Стьюдента	P-значення
Проникливий	0,331	3,399	0,001
Авторитетний	-0,207	-2,129	0,036

Значення R-квадрата (коефіцієнта детермінації) – 0,113. Це свідчить про те, що частка дисперсії результату Y (погляд на соціальну відповідальність у світовому вимірі), пояснена регресією, складає 11,3%. Розрахована регресійна модель значуща за критерієм F-Фішера ($F=6,504$, $p < 0,01$).

Висновки. За результатами множинного регресійного аналізу, проведеного між 5 факторами соціальної відповідальності (залежні змінні) та 61 дескриптором лідерства (незалежні змінні) зроблено загальні висновки.

1. Для прогнозування розуміння та сприйняття керівниками соціальної відповідальності організації за Ф1 значущими виявились оцінки якостей ідеального лідера за характеристикою «Доброзичливий». Високі оцінки за даним дескриптором підвищують імовірність надання керівниками переваги питанням соціальної відповідальності організації порівняно з її прибутком (коефіцієнт регресії $p = 0,386$).

2. П'ять незалежних змінних мають значимі зв'язки з Ф2 – домінування прибутку над соціальною відповідальністю: «Авторитетний» (коефіцієнт регресії $r = 0,234$), «Який уміє залагоджувати конфлікти» ($r = 0,286$), «Харизматичний» ($r = 0,256$) із позитивною кореляцією та «Чесний» ($r = -0,307$), «Доброзичливий» ($r = -0,241$) із негативною кореляцією.

3. Два дескриптори «Який співпрацює з іншими» (коефіцієнт регресії $r = 0,252$) та «Стійкий до стресу» ($r = -0,215$) прогнозують Ф3 – гармонійне поєднання прибутку та соціальної відповідальності компанії.

4. Чотири характеристики «Доброзичливий» ($r = 0,403$), «Витривалий» ($r = 0,306$), «Який заслуговує довіри» ($r = 0,379$), «Толерантний» ($r = 0,303$) демонструють позитивні зв'язки з Ф4 – роль соціальної відповідальності у діяльності компанії; натомість такі дескриптори, як «Мислячий» ($r = -0,348$), «Який дбає про своє здоров'я» ($r = -0,205$), «Який уміє керувати» ($r = -0,227$), «Працьовитий» ($r = -0,227$) становлять негативні кореляції з зазначеним фактором.

5. Ф5 – погляд на соціальну відповідальність у світовому вимірі – характеризують дві лідерські якості: «Проникливий» позитивно корелює зі значеннями фактора (коефіцієнт регресії $r = 0,331$) та «Авторитетний» має негативний кореляційний зв'язок із даним фактором ($r = -0,207$).

Практичне значення отриманих результатів полягає у доцільності використання їх у розробках тренінгових програм із проблематики корпоративної соціальної відповідальності для студентів вищих навчальних закладів, а також слухачів бізнес-шкіл – потенційних лідерів.

Бібліографічні посилання

- Basu, K. (2008), "Corporate social responsibility: a process model of sensemaking", *Academy of management review*, Vol. 33 No. 1, p. 122–136.
- Blagov, Yu. E. (2011), Corporate Social Responsibility: evolution of the conception [Korporativnaya sotsialnaya otvetstvennost: evolutsiya kontseptsii], High School of Management of Saint Petersburg, Saint Petersburg.
- Carroll, A. B. (1991), "The Pyramids of Corporate Social Responsibility: Toward the Moral Management of Organizational Stakeholders", *Business horizons*, Vol. 34 No. 4, p. 39–48.
- Conger, J. A. & Fulmer, R. M. (2003), "Developing your leadership pipeline". (30 March, 2015), available at: <http://www.hbrreprints.org>.
- Cornuel, E. (2010), "Management education and corporate global responsibility", *Global Responsibility*, Vol. 2, p. 13–23.
- De Hoogh, A. H. B. & Hartog, D. N. Den (2008), "Ethical and despotic leadership, relations with leader's social responsibility, top management team effectiveness and subordinates' optimism: A Multi-method study", *The Leadership Quarterly*, Vol. 19, p. 297–311.
- Galushko, O. & Kovalchuk, O. (2012), "The International Institute of Business (IIB) is Seeking International Partners to Add a Cross-Cultural Perspective to Its Research on Leadership, Management and Social Responsibility", *CEEMAN NEWS*, Issue 65, p. 25. (March 30, 2015), available at: <http://www.ceeman.org/docs/default-source/publications/ceeman-news65.pdf?sfvrsn=0>.
- Godos-Díez, J-L., Fernández-Gago, R. & Martínez-Campillo, A. (2011), "How Important Are CEOs to CSR Practices? An Analysis of the Mediating Effect of the Perceived Role of Ethics and Social Responsibility", *Journal of Business Ethics*, Vol. 98 No. 4, p. 531–548.
- Groves, K. S. & LaRocca, M. A. (2011), "An Empirical Study of Leader Ethical Values, Transformational and Transactional Leadership, and Follower Attitudes Toward Corporate Social Responsibility", *Journal of Business Ethics*, Vol. 98 No. 4, p. 511–528.
- Hebert, D. & Rosenstiel, L. (2006) "Organizational Psychology. People and organization" ["Organizacionnaja psihologija. Chelovek i organizacija"], Humanitarian Center, Kharkiv.

- Jenkins, H. A. (2009), “‘Business opportunity’ model of corporate social responsibility for small- and medium-sized enterprises”, *Business Ethics: A European Review*, Vol. 18 No. 1, p. 21–36.
- Kalshoven, K., Hartog, D. N. D. & De Hoogh, A. H. B. (2011), “Ethical leadership at work questionnaire (ELW): Development and validation of a multidimensional measure Original Research”, *The Leadership Quarterly*, Vol. 22, No. 1, p. 51–69.
- Kovalchuk, O. & Kasabova, I. (2012), “Social Responsibility of Education in the Society: new vision of Center for Corporate Social Responsibility and Business Ethics of International Institute of Business”, *Proceeding of International scientific conference for students, post-graduate students and teachers*, Kyiv, p. 194.
- Lee Eun Mi, Park Seong-Yeon & Lee Hyun Jung (2013), “Employee perception of CSR activities: Its antecedents and consequences”, *Journal of Business Research*, Vol. 66 No. 10, p. 1716–1724.
- Lu Rainy, X. A., Lee Peter K. C. & Cheng, T. C. E. (2012), “Socially responsible supplier development: Construct development and measurement validation”, *International Journal of Production Economics*, Vol. 140 No. 1, p. 160–167.
- Luning, S. (2012), “Corporate Social Responsibility (CSR) for exploration: Consultants, companies and communities in processes of engagements”, *Resources Policy*, Vol. 37 No. 2, p. 205–211.
- Maden, C., Arıkan, E., Telci, E. E. & Kantur, D. (2012), “Linking Corporate Social Responsibility to Corporate Reputation: A Study on Understanding Behavioral Consequences”, *Procedia of Social and Behavioral Sciences*, Vol. 58, 12 October 2012, p. 655–664.
- Muchinsky, P. M. (1977), “Organizational Communication: Relationships to Organizational Climate and Job Satisfaction”, *Academy of Management Journal*, Vol. 20 No. 4, p. 592–607.
- Mar Alonso-Almeidaa, M., Perramonb, J. & Bagurb, L. (2015), “Women managers and corporate social responsibility (CSR) in Spain: Perceptions and drivers”, *Women’s Studies International Forum*, Vol. 50, p. 47–56.
- Silva, P. & Cooray, R. (2014), “Start Building Human Capital in Organizations through Corporate Social Responsibility – A Holistic Coaching Approach”, *Procedia of Social and Behavioral Sciences*, Vol. 159 No. 23, p. 753–758.
- Stahl, B. C. (2005), “The responsible company of the future: the reflective responsibility in business”, *Futures: Elsevier, The futures of ethical corporations*, Vol. 37 No. 2–3, p. 117–131.
- Torres, A., Bijmolt, T. H. A., Tribó, J. A. & Verhoef, P. (2012), “Generating global brand equity through corporate social responsibility to key stakeholders”, *International Journal of Research in Marketing*, Vol. 29 No. 1, p. 13–24.
- Willing, C. (2008), “Introducing Qualitative Research in Psychology”, 2nd edition, Open University Press, London.

Надійшла до редколегії 30.03.2015

УДК 159.9

К. П. Кутовий, В. В. Корнієнко, О. Р. Щесняк

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ У СІМ’І ІЗ ДИТИНОЮ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ

Анотація. Розглянуто функціонування сім’ї із дитиною з особливими потребами. Зіставлено особливості спілкування в сім’ях із хворою та здоровою дитиною. Проаналізовано вплив особистісних характеристик батьків хворих дітей і стратегій їх копінг-поведінки на формування довірчого характеру спілкування подружжя, взаєморозуміння і атмосферу в сім’ї. Установлено, що основною особливістю спілку-

вання в даних родинах є низький рівень довіри між подружжям і недостатньо комфортна атмосфера в сім'ї. Доведено, що характер міжособистісних стосунків у сім'ї з дитиною з особливими потребами більше залежить від жінки.

Ключові слова: дитина з особливими потребами, подружжя, міжособистісні стосунки, копінг-поведінка.

Аннотация. Рассмотрены проблемы, с которыми сталкиваются семьи, воспитывающие ребенка с особенными потребностями, и специфика межличностного взаимодействия родителей таких детей в сравнении с родителями здоровых детей. Проанализировано влияние личностных характеристик родителей детей с особенными потребностями и стратегий их копинг-поведения на доверительный характер общения между ними, их взаимопонимание и атмосферу в семье. Выявлены особенности отношения родителей к больному ребенку, приводящие к ухудшению семейной атмосферы.

Ключевые слова: ребенок с особенными потребностями, семейная пара, межличностные отношения, копинг-поведение.

Постановка проблеми. У наші часи в динаміці стану здоров'я сучасних дітей можна простежити безліч несприятливих тенденцій, а саме: підвищення частоти вроджених та спадкових захворювань; висока питома вага дітей із травмами і патологією центральної нервової системи; зростання кількості хронічних захворювань і як результат – підвищення загальної кількості дітей із обмеженими можливостями.

Народження в сім'ї дитини, яка має серйозну соматичну або психічну патологію, – значний стрес, що змінює стосунки подружжя і функціонування сім'ї в цілому, призводить до погіршення партнерських відносин, спотворення уявлень про подружжя і сімейне життя, негативно позначається на психологічній атмосфері в сім'ї (Eidemiller & Nikolskaya, 2005; Innocenti, Huh & Boyce, 1992; McConkey, Truesdale-Kennedy, Chang et al., 2008).

Про високий інтерес науковців до даної проблематики свідчить збільшення кількості праць, які їй присвячені. Окремі проблеми викладені в працях Ю. П. Варавакіної, М. Н. Гуслової, Н. П. Дєдова, Н. В. Мазурової, А. Г. Московкіної, Е. А. Полоухіної, Т. М. Ратинської, Е. Е. Роміциної, Е. А. Савіна, Т. К. Стурс, В. В. Ткачової, В. В. Юртайкіна та ін.

Мета нашого дослідження – виявити особливості міжособистісних стосунків у сім'ї із дитиною з особливими освітніми потребами.

Більшість існуючих досліджень, присвячених проблемам сім'ї із дитиною з відхиленнями в розвитку, сфокусовано на вивченні того, як наявні особливості сімейних відносин впливають на розвиток дитини з відхиленнями; у порівняно невеликій кількості праць розглянуто зворотній вплив: як народження дитини з відхиленнями в розвитку позначається на сімейних відносинах (Savina & Charova, 2002; Seligman & Darling, 2009).

Стадії та особливості переживання батьками стресової ситуації, спричиненої народженням дитини-інваліда, висвітлені в працях В. Г. Росс, А. Міллера, М. М. Семаго. Американські дослідники М. Селігман і Р. Дарлінг виділяють чотири складники адаптації: нормалізація, участь у громадському житті, альтруїзм, примирення (Seligman & Darling, 2009).

Найчастіше об'єктом досліджень були сім'ї з дітьми, які мали психофізичні розлади, розумову відсталість, при цьому було відзначено такі важливі особливості: негативне ставлення близьких до дітей із порушеннями, відсторонення або гіперопіка дитини, порушення міжособистісних стосунків членів сім'ї (Tkacheva, 2004).

Дослідивши досвід американських психологів, Е. Ейдеміллер (Eidemiller & Nikolskaya, 2005) зауважив, що серед проблем, із якими стикається сім'я дитини з вадами в розвитку, можна назвати збільшення нервово-психічного і фізич-

ного навантаження; розподіл навантаження між членами сім'ї; наростання незадоволення членів родини сімейним життям. Науковці наводять ще декілька факторів, що спричиняють це невдоволення: почуття провини (своїї і дитини) через хворобу. Ступінь важкості ситуації залежить від знань членів сім'ї та інших родичів про хворобу, її причин; поведінки хворої дитини; тривалості хвороби; ступеня порушення звичного життя сім'ї; зниження соціального статусу сім'ї в цілому та її окремих членів. На загальну психологічну атмосферу в родині по-різному впливають специфіка хвороби, характер обмеження життєдіяльності хворої дитини, що й відображається на міжособистісних стосунках батьків та інших родичів із дитиною (Darling & Steinberg, 1993; Mushkevych, 2013; Smith, Oliver & Innocenti, 2001; Teti, O'Connell & Reiner, 1996; Woolfson & Grant, 2006). Зокрема, сім'ї, які мають дітей із порушеннями слуху, стикаються з проблемами встановлення контакту з дитиною, особливо коли в батьків та інших дітей нормальний слух і мовлення (глуха від народження дитина майже позбавлена контактів із соціальним оточенням, а отже, не може повністю задовольнити свої соціальні потреби). Для сім'ї з глухою дитиною і батьками, які мають нормальний слух, характерні труднощі в міжособистісних відносинах. Це призводить до того, що дитина віддаляється від батьків, замикається в собі, відмовляється спілкуватися, починає нервувати. Глуха дитина найчастіше спілкується з матір'ю, а отже, стає залежною від неї, мати, у свою чергу, повинна відгадувати і задовольняти всі бажання дитини (Mushkevych, 2013).

Аналіз впливу внутрішньосімейних стосунків на розвиток особистості глухих школярів молодшого віку висвітлений у дослідженні Т. Богданової і Н. Мазурової. Міжособистісні стосунки дитини з батьками та її сприйняття внутрішньосімейних відносин автори вивчали за допомогою модифікованої методики Р. Жиля. Одержані ними результати свідчать про переважання негативного ставлення глухих дітей до батьків із нормальним слухом, а також про спотворення батьківських позицій. У групі досліджуваних сімей, у яких батьки також мають порушення слуху, вади дитини не спричиняють особливих труднощів (Bukovska & Prokofieva, 2013).

У праці М. Мазурової досліджено такі групи батьків: глухі батьки із вродженою глухотою, глухі батьки із набутою глухотою, батьки з нормальним слухом. Установлено, що батьки в досліджуваних групах сімей вибудовують свої стосунки з огляду на наявний сенсорний дефект і сформовану оцінку особливостей своїх дітей. Батьки, які мають вроджений дефект, не мають тих психологічних труднощів у спілкуванні, із якими стикаються здорові батьки глухих дітей (Bukovska & Prokofieva, 2013).

У нашому дослідженні взяли участь 76 осіб. До експериментальної групи увійшли 36 осіб, або 18 подружніх пар (відповідно 18 чоловіків і 18 жінок), які виховують одну дитину з вадами слуху. Контрольну групу склали 20 сімейних пар (40 осіб), які виховують здорову дитину.

Для проведення дослідження ми обрали такі методики: «Спілкування в сім'ї» (Ю. Є. Альошина, Л. Я. Гозман, Є. М. Дубовська); «Діагностика ставлення до хвороби дитини 'ДОБР'» (В. Є. Каган, І. П. Журавльова); «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях» (С. Норман, Д. Ф. Ендлер, Д. А. Джеймс, М. І. Паркер; адаптований варіант Т. А. Крюкової); опитувальник «Мінімульт» (адаптація В. П. Зайцева і В. Н. Козюлі).

Для статистичної обробки одержаних результатів застосовано: кореляційний аналіз і t-критерій Стюдента.

Дане дослідження мало пілотажний характер, ми не намагалися охопити всі можливі аспекти міжособистісної взаємодії. Основне завдання – пошук таких особливостей сімей із експериментальної групи, які можуть окреслити напрямки подальших досліджень.

Результати, одержані за методикою «Спілкування в сім'ї», свідчать, що показники досліджуваних експериментальної групи за шкалами методики нижчі, ніж у досліджуваних контрольної групи. Це говорить про те, що практично всі характеристики спілкування в таких сім'ях менш виражені, ніж у сім'ях із здоровою дитиною. Але при цьому статистично значущі відмінності зафіксовано тільки за показниками шкал «Довірчість спілкування (оцінка, надана партнеру)» ($t=-3,11$ за $p<0,01$) і «Психотерапевтичність спілкування» ($t=-3,43$ за $p<0,01$). Це дозволяє стверджувати, що в сім'ях експериментальної групи, порівняно з сім'ями контрольної групи, низький рівень довіри між подружжям і слабкий рівень психотерапевтичності – міжособистісне спілкування подружжя не сприяє становленню комфортної атмосфери в даних сім'ях. Це може слугувати й одним із пояснень, чому кількість розлучень у сім'ях із дитиною з особливими потребами значно вища, ніж у звичайних сім'ях.

Щоб відповісти на питання, які розбіжності існують між чоловіками і жінками стосовно міжособистісної взаємодії в шлюбі, ми проаналізували одержані дані за методикою «Спілкування в сім'ї». Установлено, що за більшістю шкал показники чоловіків виявилися вищими, ніж показники жінок, хоча статистично значущі відмінності зафіксовано лише за показником довіри у спілкуванні (оцінки, наданої собі) ($t=3,54$ за $p<0,01$). Однак ми вважаємо, що така оцінка як із боку чоловіків, так і з боку жінок має суто суб'єктивний характер і свідчить про те, що, як правило, чоловіки переоцінюють особливості спілкування в сім'ї, а жінки – недооцінюють. Хоча мова йде про те, що чоловіки переоцінюють принаймні самооцінку довірчості спілкування з дружиною.

Результати за методикою «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях» (С. Норман, Д. Ф. Ендлер, Д. А. Джеймс, М. І. Паркер; адаптований варіант Т. А. Крюкової) (рис. 1) демонструють, що подружжя контрольної групи більш орієнтовані на поведінку, спрямовану на вирішення проблеми, і за цим показником статистично суттєво відрізняються ($t=3,54$ за $p<0,01$) від сімейних пар експериментальної групи.

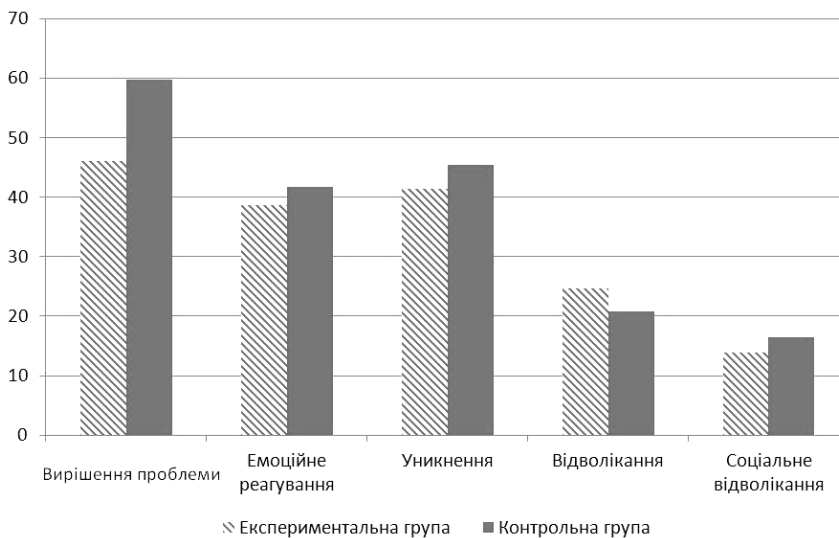

Рис. 1. Середні показники копінг-поведінки

У той же час для сімей із дитиною з вадами слуху (експериментальна група) характерна стратегія, спрямована на уникнення, і за цим показником вони статистично суттєво відрізняються від сімей контрольної групи ($t=2,45$ за $p<0,05$). Ми вважаємо, що подружжя експериментальної групи (сім'ї, які мають дітей із пору-

шеннями слуху) перебувають під постійним впливом стресу, який виснажує їх, а оскільки вони не можуть його подолати конструктивно, тобто швидко змінити ситуацію на краще, вони змушені шукати певні способи подолання стресу. Таким чином, відбувається переключення на якусь іншу діяльність, безпосередньо не пов'язану з проблемою, яка спричиняє стрес.

Аналізуючи результати експериментальної групи, одержані за методикою «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях», зазначимо, що показники стратегій поведінки більш виражені в жінок, ніж у чоловіків, але статистично значущих відмінностей не зафіксовано.

За результатами методики ДОБР (табл. 1) ми можемо зробити висновок, що у своєму ставленні до хворої дитини жінки більш тривожні, у них вища нозогнозія, вони перебільшують важкість хвороби дитини, більше опікають дитину, обмежують її активність, у них вища загальна напруженість, чоловіки ж більш інтернальні у ставленні до хвороби дитини. За цими показниками зафіксовано статистично значущі розбіжності.

Таблиця 1

Усереднені показники за шкалами методики ДОБР у чоловіків та жінок експериментальної групи

Шкала	Усереднений показник		Значення t-критерію Стьюдента
	чоловіки	жінки	
Інтернальність	12,50	6,78	5,57**
Тривога	8,00	14,89	-5,89**
Нозогнозія	6,94	9,72	-2,45*
Контроль активності	5,89	13,11	-6,186**
Загальна напруженість	8,3325	10,625	- 2,386*

* – статистично значущі за $p < 0,01$;

** – статистично значущі за $p < 0,05$.

За результатами показників опитувальника «Мінімульт» не виявлено статистично значущих розбіжностей особистісних показників чоловіків і жінок експериментальної групи.

Наступним кроком нашого дослідження був пошук взаємозв'язків між особливостями спілкування в сім'ї та іншими складниками взаємодії у сім'ях із дитиною з особливими освітніми потребами: особливостями поведінки в стресовій ситуації, ставленням до хвороби дитини та ін. На даному етапі дослідження ми виявляли можливі причини появи труднощів у спілкуванні подружжя.

Нижче наведено коефіцієнти кореляції між показниками, які характеризують рівень спілкування в сім'ї, та стилями копінг-поведінки в стресових ситуаціях подружжя експериментальної групи (табл. 2).

Таблиця 2

Коефіцієнти кореляції між показниками методик «Спілкування в сім'ї» і «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях»

	Вирішення проблеми	Емоційне реагування	Уникнення	Відволікання	Соціальне відволікання
Довірчість спілкування (оцінка, надана самому собі)	-0,212	0,026	-0,193	-0,166	0,027
Довірчість спілкування (оцінка, надана партнеру)	0,333*	-0,255	-0,254	-0,203	-0,146
Взаєморозуміння (оцінка, надана самому собі)	0,015	-0,303	-0,118	-0,118	0,046

Закінчення табл. 2

	Вирішення проблеми	Емоційне реагування	Уникнення	Відволікання	Соціальне відволікання
Взаєморозуміння (оцінка, надана партнеру)	0,16	-0,089	-0,160	-0,265	-0,073
Подібність у поглядах	0,172	-0,304	0,010	0,067	-0,103
Загальні символи сім'ї	-0,047	-0,221	-0,040	-0,152	-0,019
Легкість спілкування між подружжям	0,09	-0,233	0,010	-0,137	-0,113
Психотерапевтичність спілкування	0,142	-0,103	0,051	0,081	-0,355*

* – кореляційний зв'язок достовірний на рівні 0,05.

Зафіксовано два статистично значущі зв'язки: між довірчістю спілкування в сім'ї (оцінка надана партнеру) і вирішенням проблеми ($r = 0,33$ за $p < 0,05$), а також психотерапевтичністю спілкування і соціальним відволіканням ($r = -0,35$ за $p < 0,05$) (табл. 2). Позитивна оцінка довірчого спілкування з партнером у цих сім'ях спонукає подружжя до конструктивного вирішення проблем. Водночас пошук різних видів соціальної активності для абстрагування від ситуації, що травмує, призводить до зниження позитивного емоційного настрою в сім'ї, «охолодження» стосунків між подружжям. Зауважимо, що саме за цими двома показниками методики спілкування в родині експериментальна група відрізняється від контрольної на статистично значущому рівні.

Результати кореляційного аналізу одержаних показників за методиками «Спілкування в сім'ї» і «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях», здійсненого окремо на вибірці чоловіків і жінок із експериментальної групи, свідчать про таке. У вибірці чоловіків установлений зворотній зв'язок показника психотерапевтичності спілкування з вибором соціального відволікання як засобу виходу зі складної ситуації ($r = -0,46$ за $p < 0,05$). Такий статистично значущий зв'язок не зафіксований у вибірці жінок експериментальної групи. Крім того, у чоловіків установлений негативний зв'язок між стратегією уникнення і шкалою «Загальні символи сім'ї» ($r = -0,55$ за $p < 0,05$), який теж не зафіксований у вибірці жінок цієї групи.

У вибірці жінок із експериментальної групи можна помітити, що емоційне реагування в копінг-поведінці жінок пов'язане з особливостями їх спілкування в сім'ї. Чим більше жінка схильна до емоційного вирішення проблеми, тим складніші міжособистісні відносини в сім'ї, оскільки вони стосуються дуже важливих аспектів спілкування: довірчості в спілкуванні, взаєморозумінні й подібності в поглядах.

Можна стверджувати, що однією з причин погіршення міжособистісних стосунків у сім'ях із дитиною з особливими освітніми потребами є різні підходи подружжя до вибору стратегії поведінки в стресових ситуаціях. Для чоловіків більш характерні різні способи поведінки в стресовій ситуації, що відзначено в дослідженнях інших авторів (Pelchat, Lefebvre & Perreault, 2003).

На спілкування в сім'ї із дитиною з особливими освітніми потребами впливає також ставлення батьків до хвороби дитини. За результатами кореляційного аналізу, проведеного на вибірці чоловіків і жінок експериментальної групи, установлено, що в чоловіків із показниками сформованого ставлення до хвороби дитини статистично значуще пов'язана шкала психотерапевтичності спілкування, причому цей зв'язок – негативний, а саме: підвищення тривоги, контролю активності дитини і загальної напруженості призводить до некомфортної атмосфери в цих сім'ях.

На відміну від чоловіків, у жінок ставлення до хвороби дитини менш пов'язане з особливостями спілкування в сім'ї, і ці зв'язки мають інший характер. Так, оцін-

ка взаєморозуміння чоловіка безпосередньо пов'язана з інтернальністю. Слід зауважити, що високі показники свідчать про екстернальний тип сприйняття хвороби дитини: причини хвороби батьки сприймають як щось таке, що не залежить від них, що вони не можуть контролювати і чим не можуть керувати. Можливо, у цьому питанні батьки дитини з особливими потребами знаходять спільну мову.

Підводячи підсумок вищезазначеному, можна сформулювати такий висновок: у чоловіків підвищення напруженості та тривожності в їх ставленні до хвороби дитини призводить до погіршення міжособистісної взаємодії в сім'ї і має цілком деструктивний характер.

У жінок, навпаки, підвищення тривожності, пов'язаної із хворобою дитини, має більш конструктивний характер і обумовлює активізацію дій із пошуку взаєморозуміння та спільної мови з чоловіком.

Результати аналізу кореляційних зв'язків, здійсненого окремо на вибірці чоловіків і жінок експериментальної групи за показниками методик «Спілкування в сім'ї» і опитувальника «Мінімульт», свідчать про таке: на міжособистісну взаємодію в сім'ї негативно впливають деякі особистісні риси, у першу чергу – депресивність у чоловіків й істеричність, надмірна емоційність у жінок, що цілком збігається із останніми науковими розвідками зарубіжних фахівців (Singh, Lancioni, Winton et al., 2007).

Висновки. У ході дослідження було виявлено, що основною особливістю спілкування в сім'ях експериментальної групи є низький рівень довіри між подружжям і слабкий рівень комфортної атмосфери. Характер міжособистісних стосунків у сім'ї із дитиною з особливими потребами в основному залежить від жінки. Для жінок більш притаманний спосіб подолання стресових ситуацій, який пов'язаний із емоційним реагуванням, зокрема, із різними аспектами спілкування. Для чоловіків характерніші різні способи уникнення стресової ситуації. Також виявлено, що чим частіше жінка обирає стратегію емоційного вирішення проблеми, тим складніші стосунки в сім'ї. До погіршення стосунків також призводить відволікання жінки від подолання стресової ситуації.

У своєму ставленні до хворої дитини жінки тривожніші, у них вищі нозогнозії, контроль активності дитини, загальна напруженість, чоловіки ж більш інтернальні. При цьому в жінок ставлення до хвороби дитини менше пов'язане з особливостями спілкування в сім'ї, ніж у чоловіків.

На погіршення стосунків у сім'ї впливає ставлення подружжя до хвороби дитини: у чоловіків підвищення напруженості та тривожності в їх ставленні до хвороби дитини призводить до погіршення міжособистісної взаємодії в сім'ї і має цілком деструктивний характер. У жінок підвищення тривожності, пов'язане із хворобою дитини, має більш конструктивний характер і обумовлює активізацію дій із пошуку взаєморозуміння та спільної мови з чоловіком. На міжособистісну взаємодію в сім'ї негативно впливають деякі особистісні риси: депресивність у чоловіків та істеричність або надмірна емоційність у жінок.

Основним напрямком роботи із сім'ями із дитиною з особливими освітніми потребами повинна стати корекція стосунків, спрямована на підвищення довіри та позитивної емоційності в сім'ї. Іншим напрямком є навчання подолання стресових ситуацій і корекція особистісних рис подружжя.

Бібліографічні посилання

- Bukovska, O. & O. Prokofieva (2013), "Psychological characteristic of relationships in the family bringing up a child with specific problems" ["Психологічні особливості взаємн у родині, яка виховує дитину з особливими потребами"], *Naukoyi visnyk Melitopolskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu – Scientific Bulletin of Melitopol pedagogic institute*, p. 12–16.
- Darling, N. & Steinberg, L. (1993), "Parenting style as context: An integrative model", *Psychological Bulletin*, Vol. 113 (3), p. 487–496.

- Eidemiller, E. H. & Nikolskaya, I. M. (2005), "Family psychotherapy and clinical psychology of a family" ["Semeynaya psikhoterapiya i klinicheskaya psikhologiya sem'yi"], *Rossiyskiy semeinyi vrach – Russian family doctor*, Vol. 9 No. 2, p. 16–21.
- Innocenti, M. S., Huh, K. & Boyce, G. C. (1992), "Families of children with disabilities: Normative data and other considerations on parenting stress", *Topics in Early Childhood Special Education*, Vol. 12 No. 3, p. 403–427.
- McConkey, R., Truesdale-Kennedy, M., Chang, M.-Y., Jarrah, S. & Shukri, R. (2008), "The impact on mothers of bringing up a child with intellectual disabilities: A cross-cultural study", *International Journal of Nursing Studies*, Vol. 45 Issue 1, p. 65–74.
- Mushkevych, M. I. (2013), "Scientific approaches to family with a problematic child" ["Naukovi pidkhody do simii z problemnoiu dytynoiu"], *Psykholohichni perspektyvy: zbirka naukovykh prats – Psychological perspectives: A collection of scientific works*, Volynskiy Lesya Ukrainka national university, No. 21, p. 164–175.
- Pelchat, D., Lefebvre, H. & Perreault, M. (2003), "Differences and similarities between mothers' and fathers' experiences of parenting a child with a disability", *Journal of Child Healthcare*, Vol. 7 No. 4, p. 231–247.
- Savina, E. A. & Charova, O. B. (2002), "Specifics of material mental sets in relation to children with deviations in development" ["Osobennosti materynskikh ustanovok po otnosheniiu k detiam s narusheniyami v razvitii"], *Voprosy psykholohii – Issues of psychology*, No. 6, p. 15–22.
- Seligman, M. & Darling R. (2009), *Ordinary families, special children: a systems approach to childhood disabilities*, The Guilford Press, New York.
- Singh, N. N., Lancioni, G. E., Winton, A. S. W., Singh, J., Curtis, W. J., Wahler, R. G. & McAleavey, K. M. (2007), "Mindful parenting decreases aggression and increases social behavior in children with developmental disabilities", *Behavioral Modification*, Vol. 31 No. 6, p. 749–771.
- Smith, T. B., Oliver, M. N. I. & Innocenti, M. S. (2001), Parenting stress in families of children with disabilities, *American Journal of Orthopsychiatry*, Vol. 71 (2), p. 257–261.
- Teti, D. M., O'Connell, M. A. & Reiner, C. D. (1996), "Parenting sensitivity, parental depression and child health: The mediational role of parental self-efficacy", *Infant and Child Development*, Vol. 5, Issue 4, p. 237–250.
- Tkacheva, V. V. (2004), Psychological investigation of a family bringing up children with deviations in development [Psykholohicheskoe izuchenie semei, vospityvaiushchykh detei s otkloneniyami v razvitii], Education and methodical unit «Psykholohiya», Moscow.
- Woolfson, L. & Grant, E. (2006), Authoritative parenting and parental stress in parents of pre-school and older children with developmental disabilities, *Child: Care, Health and Development*, Vol. 32, Issue 2, p. 177–184.

Надійшла до редколегії 12.06.2015

УДК 159.923

Л. П. Міщиха

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ПЕРІОД ПІЗНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

Анотація. На основі інтегративно-особистісного підходу здійснено теоретичний аналіз творчих напрацювань особистості в пізній період її життя. Прослідковано «паралель» в описі творчої діяльності у період ранньої, середньої та пізньої дорослості. На психобіографічному матеріалі виокремлено психологічні особливості діяльності Є. О. Патона, М. М. Амосова, О. Т. Гончара. Виявлено специфіку та особли-

вості їх творчої діяльності в пізньому онтогенезі; розкрито характерні риси творчого стилю «третього віку».

Ключові слова: пізня дорослість, творча діяльність, творча продуктивність, творчий потенціал, творчий стиль.

Аннотация. Исследованы психологические особенности личности в период поздней взрослости. С позиции интегративно-личностного подхода, а также наработок в геронтопсихологии обобщены примеры творческого опыта одаренных личностей, продуктивных на протяжении всего онтогенеза, в частности, в период поздней взрослости. Особое внимание уделено вопросам специфики творческого стиля личности в период ее зрелости.

Ключевые слова: поздняя взрослость, творческая деятельность, творческая продуктивность, творческий потенциал, творческий стиль.

Постановка проблеми. Розглядувана проблема є безумовно актуальна і нова для української психологічної науки, оскільки дослідження пізнього онтогенезу розширює онтологічний простір буття особистості.

Науковці більше уваги приділяють проблемі розвитку особистості в першій третині її життя (період дитинства та юності); віковий сегмент дорослості, зокрема пізньої дорослості, вивчений набагато менше. Водночас, незважаючи на еволюційні зміни психіки в період пізнього онтогенезу, розвиток людини не припиняється до кінця її життя, оскільки ідеться про «незавершеність» особистості. А відтак постає питання про необхідність застосування індивідуально-психологічного підходу до вивчення творчих можливостей літніх людей. Таким чином, виявлення психологічних особливостей творчої діяльності особистості в період пізньої дорослості і становить мету нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цікавим є погляд учених на розвиток людини як безперервний процес, що триває все життя (Anan'yev, 2001; Antsyferova, 2006; Baltes, Carstensen, 1996; Mishchukha, 2014b), у якому структури і утворення віку – продовження утворень попередніх стадій життя особи. В останні роки все більше науковців розробляють питання, присвячені проблемі творчих можливостей людини у завершальний період її життя (Antsyferova, 2006; Berezina, 2010; Bodalyev, 2003; Druzhynin, 2002; Mishchukha, 2014a; Rudkevych, 2000). Водночас дослідження вчених у цій галузі більше стосуються геронтологічної проблематики, у якій висвітлено проблеми медико-соціальної допомоги літній людині. Недостатньо опрацьовано питання психологічної підтримки людини похилого віку, використання її творчого досвіду, прижиттєвих напрацювань, що збіднює погляд на саму природу людини та її старість як індивідуальний, нелінійний процес у характеристиці типів старіння, особистісних самоідентифікацій у старості, ресурсу старості.

Метою нашого дослідження є вивчення психологічних особливостей творчої діяльності особистості в період пізньої дорослості.

У ході опрацювання розглядуваних питань необхідно виконати такі **завдання**:

- 1) здійснити теоретичний аналіз наукового доробку вчених із запропонованої проблематики в галузі геронтопсихології;
- 2) узагальнити досвід творчих напрацювань особистості в пізньому онтогенезі;
- 3) провести порівняльний аналіз психологічних особливостей творчої діяльності особистості в ранній, середній дорослості та в пізній період життя;
- 4) виокремити особливості й специфіку творчої діяльності особистості в пізньому онтогенезі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні геронтологи вбачають у пізньому завершенні діяльності фактор довголіття. Ідеться не тільки про професійну, але й про будь-яку іншу працю людини, яка приносить їй задоволення,

оскільки у процесі діяльності основні ресурсні можливості відтворюються й поповнюються. Серед факторів, що зумовлюють поступальний розвиток особистості в пізньому онтогенезі, виокремлюють змістовність, творчий характер способу її життя (Antsyferova, 2006).

Сучасні антропологи стверджують, що адаптація, ріст і розвиток людини продовжуються протягом усього життя. Учені, які вивчали залежність зміни мозкових ритмів від віку (Gerasymchuk, 2012), довели, що активність мозку в 50–70 років зростає. У 60–80 років можливий перехід домінанти мозкових хвиль спочатку в тета-, а потім і дельта-діапазон. Достовірно встановлено активність дельта- і тета-діапазонів, що набагато перевищує її показники в 30 років, і деяке ослаблення альфа-діапазону порівняно з віком 50–60 років. Водночас, якщо брати до уваги творчих особистостей (які досягнули успіху у всіх сферах розумової діяльності), у зрілості в них не відбувається редукції різних типів мозкових хвиль, на відміну від інших людей, у яких подібний зсув домінуючих мозкових хвиль у старості перетворюється на патологію. Результати досліджень засвідчили, що в стані творчості діапазон бета-хвиль менш активний, домінують хвилі дельта, тета, альфа (більш сповільнені, характерні для медитації), що типово для роботи несвідомого рівня психіки. Таким чином, у 50 років потенційні розумові здібності не зменшуються, а зростають. Це саме стосується і віку 70 років за умови відсутності захворювань мозку (розумові здібності тут вищі, ніж у 30 років, принаймні за рівнем мозкової активності) (Gerasymchuk, 2012). У творчих особистостей активні й контрольовані всі типи мозкових хвиль, хоча з незначною домінантою альфа-рівня.

Творча діяльність має особливе значення як фактор уповільнення інволюції людини в цілому. Зміни, що відбуваються з людьми похилого віку, обумовлюють у кінцевому результаті актуалізацію і використання потенційних та резервних можливостей, накопичених у період росту, зрілості і формування особистості в ході пізнього розвитку. Крім того, активність творчої особистості завжди виходить за межі сімейних і вузькопрофесійних інтересів, вона здебільшого взаємодіє з макросоціальним середовищем.

Видатні митці, як правило, починають творчу діяльність раніше, ніж усі інші, а завершують її пізніше; тривалість періоду максимальної продуктивності у них більша, зниження активної діяльності відбувається значно рідше й має кількісний, а не якісний характер. Особи, у яких творча активність поєднана з високим рівнем інтелекту, рефлексії і саморегуляції, мають великі шанси на продуктивну старість (Druzhynin, 2002). Так, В. Тіціан, який прожив 96 років, написав свої кращі полотна після 80 років, а всесвітньовідому «Битву при Леранто» створив, коли йому було вже 90 років; у тому ж віці намалював одну з кращих своїх картин – «Оплакування Христа». А. Гумбольдт працював над роботою «Космос» із 76 до 89 років; І. Павлов написав «Двадцятилітній досвід» у 73 роки, а «Лекції про роботу великих півкуль головного мозку» – у 77, Й. Гете закінчив другу частину «Фауста» напередодні своєї смерті; А. Верді завершив оперу «Отелло» в 73 роки, а оперу «Фальстаф» – у 79 років. Л. Толстой у 71 рік написав роман «Воскресіння», у 72 – «Живий труп», а в 76 – повість «Хаджи-Мурат»; Мігель де Сервантес писав «Дон-Кіхота» із 58 до 68 років. У 67 років В. Гюго написав «Людина, яка сміється»; у 64 роки І. Єфремов створив один із найкращих своїх романів – «Таїс Афіньська». Портретист Альфред Граф плідно працював до 93 років, Адольф Менцель – до 88 років, Йозеф Гайдн – до 67, Ріхард Вагнер – до 69, Галілео Галілей – до 74 (у 72 роки завершив свої «Діалоги нової науки»); П'єр Сімон маркіз де Лаплас – до 75, Тінторетто – до 76, Мікеланджело Буонаротті – до 79, Вольтер і Франс Вальс – до 84, Бернард Шоу – до 94. Відомого натураліста і професора хімії Л. Пастера на 40-му році життя розбив параліч. Проте він прожив майже до 74 років і в останні 30 років зробив найбільш цінні відкриття і написав низку праць.

Учений обстоював домінуючу роль психіки в підтримці гарного фізичного стану. М. Цицерон наводить приклад із життя Софокла, якого на старості літ діти притягнули до суду й хотіли визнати недієздатним за недбале керування власним маєтком. Тоді Софокл прочитав суддям щойно написану трагедію «Едіп у Колоні» і був визнаний дієздатним. Римський поет Сенека в поважному віці написав свої кращі трагедії, Галілею був 71 рік, коли він довів, що Земля обертається навколо Сонця. Платон помер у 80-літньому віці, до останніх днів записуючи свої думки. Вольтер до глибокої старості зберігав дотепність і сарказм, Б. Мікеланджело і у 80 років писав такі самі прекрасні картини, як і в молодому віці. На дев'ятому десятку він завершив свою знамениту скульптурну композицію в храмі Святого Петра в Римі. Творчу активність зберегли філософи й натуралісти А. Шопенгауер, І. Ньютон, до глибокої старості створюючи свої наукові трактати.

Серед музикантів і художників найбільш плідно працювали у кінці життя К. Моне (до 86 років), Ель Греко (до 73 років). Так, на схилі літ манера Ель Греко стає більш емоційною, квапливою, а фарби – прозорими і ніжними. Схожа картина еволюції творчості характерна для багатьох видатних художників – Н. Пуссена, Б. Шардена, Ж. Давіда, К. Коро, Ф. Хальса та ін. Зміна творчої манери живописця – одна із найхарактерніших ознак його творчої еволюції. Вона може відбуватись поступово (як у Клода Моне) або одномоментно (Пабло Пікассо). Для еволюції творчості найбільш видатних представників західноєвропейського мистецтва характерний ранній або відносно пізній розквіт зі збереженням високої творчої активності в похилому віці. Кількість робіт із віком, звичайно, дещо зменшується, проте їх якість або не змінюється, або навіть підвищується. Так, пізні картини М. Реріха вважають більш геніальними, ніж ранні, як і поезію Анни Ахматової. Пізні вірші Б. Пастернака, написані ним після 60 років, принесли йому всесвітнє визнання. У 69 років О. Суворов здійснив свій переможний похід через Альпи; у 67 років виграв Вітчизняну війну 1812 р. М. Кутузов.

Високу творчу продуктивність у період пізньої дорослості демонстрували учені-психологи А. Адлер, К. Юнг, Е. Фромм, К. Роджерс, В. Франкл, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн та ін. Наявність високого інтелекту, а також творчість продовжують життя. Серед довгожителів переважають філософи, учені-теоретики, засновники експериментальних наукових шкіл, а також письменники-інтелектуали із філософським складом розуму. Період найвищого розквіту у видатних людей у музиці, літературі, науці й філософії розпочинається приблизно в 60 років. Так, художник О. Бенуа прожив 90 років, П. Пікассо – 92 роки, письменники Б. Шоу – 94 роки, Е. Войнич – 96 роки, С. Моем – 91 рік, фізіолог Павлов – 87 років, філософ Б. Рассел – 97 років і т.д. Ці люди займались активною творчою діяльністю до кінця свого довгого життя.

Творчу активність у пізні роки онтогенезу проявляли й українські митці та вчені, зокрема М. М. Амосов (89 років), О. Т. Гончар (77 років), М. К. Заньковецька (80 років), О. Ю. Кобилянська (79 років), А. Ю. Кримський (70 років), М. Л. Кропивницький (70 років), С. А. Крушельницька (80 років), М. В. Лисенко (70 років), І. І. Сікорський (83 роки), Є. О. Патон (83 роки), Н. М. Ужвій (88 років); учені-психологи М. Й. Боришевський (80 років), Г. С. Костюк (83 роки), В. А. Роменець (72 роки) та ін.

Творчий процес у пізньому онтогенезі має подвійний характер: як позитивний, оскільки розширюється досвід, покращуються здібності до синтезу, так і негативний – притаманні надмірна обережність, нерішучість у прийнятті неочікуваних незвичних рішень. Літературні твори, написані в старості, «не витримують конкуренції» з написаними раніше (хоча є й винятки), оскільки, наприклад, для створення роману потрібні пристрасть, сильні емоції, які старість «гасить». Письменникам поважного віку краще вдаються твори автобіографічного характеру чи поетичного жанру. Художники до старості зберігають інтерес до роботи і сві-

жість сприйняття. Вони не занурені в минуле, навпаки, кожна нова картина асоціюється з даністю «тут і тепер», вона яскрава, відкрита; вік надає митцю впевненості і позбавляє залежності від думки суспільства. Приклади з життя видатних майстрів є доказовим емпіричним матеріалом здатності творчої людини і в пізні роки онтогенезу залишатися продуктивною. Насамперед це стосується сфери суспільних наук, філософії, біології, у яких як старт, так і фініш творчої активності відбуваються значно пізніше, ніж у точних науках. У разі переорієнтування інтересів людини за сприятливих зовнішніх умов виявляються здібності, які раніше не були актуалізовані. Високий творчий потенціал у період пізнього онтогенезу зумовлений багатьма факторами, серед яких – широта інтересів старших людей, коли діяльність творчої особистості виходить за межі сімейних і вузькопрофесійних інтересів і реалізується й в інших соціально значущих галузях. Істотною особливістю людей похилого віку, які займаються творчістю, є специфічна мотивація. Із віком продуктивність праці менше знижується в тих митців, науковців, яким притаманні внутрішня вмотивованість, значна зацікавленість у самій роботі, процесі творчості. У поважні роки вчені та митці стають засновниками цілих шкіл і нових напрямів у своїй галузі (Mishchukha, 2014b).

Проаналізуємо особливості творчої діяльності людей похилого віку на психобіографічному матеріалі Є. О. Патона, М. М. Амосова й О. Т. Гончара (Mishchukha, 2014b).

Аналіз наукової спадщини Євгена Оскаровича Патона у форматі вікової динаміки його творчих здобутків переконливо засвідчує творчу активність ученого протягом усього онтогенезу. Якщо в періоди ранньої та середньої дорослості дослідний пошук науковець спрямовував на розробку і проектування дерев'яних і залізничних мостів (напрацювання за цими проектами було покладено в основу відомих праць «Залізні мости» та «Дерев'яні мости», таблиць, атласів, проектів, розрахунків), то в період пізньої дорослості в поле його наукових інтересів потрапляє проблема електрозварювання (розрахунки і проектування електрозварювання у промисловості, суднобудівництві, машинобудуванні тощо). Опанувавши інженерну справу в галузі мостобудування, у 60 років він починає освоювати зварювання. У віці 70–71 років, крім масштабної роботи як керівника, організатора численних проектів, він пише свою працю «Швидкісне автоматичне зварювання під шаром флюсу», зробивши, таким чином, вагомий внесок у галузь електрозварювання, а також у перемогу над ворогом у Великій Вітчизняній війні.

Наприкінці життя Є. Патон усе більше уваги приділяв узагальненню напрацьованого досвіду, видавав методичні матеріали, розробляв і окреслював перспективи розвитку вітчизняного автоматичного зварювання.

Останнім проектом Євгена Оскаровича було завершення будівництва київського суцільнозварного моста (Наводницький міст), якому було присвоєно його ім'я. Учений лише три місяці не дожив до його відкриття, фактично до останнього подиху керував цим проектом, який став для нього «лебединою піснею».

Неабияку творчу продуктивність у пізні роки життя проявив і М. М. Амосов. Будучи директором Інституту серцево-судинної хірургії, він до свого 80-ліття продовжував практику в галузі кардіохірургії. Згодом розпочав експеримент із подолання старості.

У пізній період онтогенезу роботи М. М. Амосова мають більш емпіричний характер і відображають рефлексію досвіду хірурга в лікуванні хворих. У розглядуваний період Амосов активно видає свої науково-популярні праці з метою популяризувати медичні знання серед широких верств населення для профілактики і лікування різних хвороб. У цей час він звертається й до автобіографічного жанру, ретроспективно окреслює власне професійне становлення. Виходять друком роздуми-інтенції вченого, що відображають внутрішню позицію автора не тільки в галузі медицини, кібернетики, інженерії, але й філософії, психології, педагогіки

тощо. За рік до смерті (у віці 88 років) науковець завершує свою відому «Енциклопедію Амосова», довівши власну творчу спроможність у пізньому онтогенезі.

Дані аналізу вікової динаміки творчої продуктивності Олесь Терентійовича Гончара переконливо підтверджують його творчу активність протягом усього життя. Якщо в ранній дорослості митець тяжіє до написання романів, повістей, новел і поетичних творів, які залишаються в авангарді й протягом середньої дорослості автора, то в пізній дорослості Олесь Гончар завершує романи «Твоя зоря», «Крапля крові», а також пише повісті «Далекі вогнища», «Спогади про океан». На цьому етапі життя він усе більше заявляє про себе як публіцист, літературний критик, політичний діяч. Як публіцист Олесь Терентійович досяг вершини розквіту в той час, коли вийшов на сімдесятирічний рубіж. У цей період надруковано близько третини публіцистичного доробку письменника (350 творів, загалом написано 1000 публіцистичних творів). О. Т. Гончар зробив вагомий внесок у розбудову Української держави. Його виступи у пресі, на телебаченні суспільство сприймало як голос українського народу, який прагнув здобути суверенітет.

Аналіз творчого доробку будь-якого митця, науковця за віковою градацією доводить те, що з віком змінюються форма і сутність цього доробку. Креативність більш інтенсивна і спонтанна в молодому віці, проте у старшому вона глибша, виваженіша, триваліша в часовому спектрі розробки ідеї, її розгортання та реалізації (Lyubart, 2009). Із віком змінюється і сам характер діяльності: молоді творці спрямовують свої зусилля на те, щоб спростувати традиційні цінності у своїй галузі, у той час як їх більш зрілі колеги намагаються синтезувати дані цінності.

Виокремимо психологічні особливості творчої діяльності особистості в період пізньої дорослості:

1) літні митці, як правило, спираються радше на суб'єктивний (активна інтроспекція), а не на об'єктивний досвід;

2) пошук творцем єдності й гармонії;

3) творчість пронизана переживаннями митця, що відображено в смислопошуковій тематиці;

4) тяжіння до інтеграції різних ідей, часто суперечливих за змістом (опис спостережень протягом життя);

5) домінування есхатологічної проблематики, духовних надбань, життєвого досвіду, авторських сентенцій у вирішенні моральних та етичних проблем;

6) тяжіння до написання мемуарів, есе, автобіографічних розвідок, публіцистики, науково-популярних та філософських творів;

7) виваженість, осмисленість і критичність у виборі творчої діяльності, її характеру й змістового наповнення;

8) збільшення рефлексії творчої діяльності, яка із віком стає глибшою;

9) критичне мислення, кристалізований інтелект, а отже, і великий творчий досвід формують прагнення до його акумуляції, інтеграції та ретрансляції прийдешнім поколінням;

10) зростання почуття відповідальності автора перед нащадками й учнями, переосмислення творчого шляху, а відтак і прагнення встигнути втілити в життя свої задуми; прагнення творчого безсмертя.

Олесь Гончар у пізній період життя так охарактеризував особливості творчої діяльності літнього митця: «Все частіше можна спостерігати випадки, коли найповніше письменник розкривається, власне, вже під самий кінець життя» (Gonchar, 2003).

Результати вивчення біографій видатних людей свідчать про відносну залежність старіння вищих психічних функцій від вікових змін патологічного характеру. Наприклад, Е. Резерфорд, Д. Россіні, Е. Фальконе перебували в хорошій фізичній формі в пізній період свого життя, проте їх творча продуктивність у цей час була низькою. І навпаки, фізично хворі Б. Барток, Р. Вагнер, Ч. Дарвін, П. Ре-

нуар, М. Фарадей, Ель Греко зробили вагомий внесок у світову культуру в пізній період онтогенезу. А. Ейнштейн страждав на атеросклероз, проте це не вплинуло на продуктивність його праці (Bodalyev, 2003).

Досліджуючи творчу діяльність науковців віком від 23 до 69 років, Є. Ф. Рибалко (Rybalko, 1988) виявив відсутність безпосередньої залежності креативності від статі й віку. Виражені мотиви творчості й цілеспрямованість реалізуються в діяльності тільки тоді, коли розвинені такі особистісні риси, як працьовитість, наполегливість, організованість. Якщо вести мову про звуження кола інтересів людей цього віку і відповідно перебудову їх психіки (інтелекту, пам'яті, мислення, потреб та ін.), для яких притаманні критичність у сприйнятті нового, догматичність мислення тощо, то це перш за все стосується осіб, які не розвинули в собі творчого начала. Так, Епікур закликав до заняття філософією в будь-якому віці, зауважуючи, що ніхто не буває ні недозрілим, ні перезрілим для здоров'я душі. Інволюційні процеси у дорослої особистості стабілізуються шляхом саморозвитку, який сприяє підвищенню еволюційно-творчого рівня зрілої людини. Продуктивність осіб, які займаються творчою працею, до кінця життя знижується повільно і поступово. У багатьох із них після 50–60 років нові ідеї та замисли з'являються частіше, ніж раніше. Так, композитори в пізньому онтогенезі прагнуть до більшої чіткості й завершеності власних творів, які не менш виразні й мелодійні, ніж раніше.

Позитивною особливістю вікових змін є те, що такі процеси, як визначення проблеми, вибір стратегії, селективне порівняння і комбінування із віком стають більш ефективними. Розвивається й діалектичне мислення (постановка проблеми у вигляді тези-антитези), що виявляється в пошуку гармонії і стримуванні напруги. І хоча інтелектуальні процеси зазнають негативних вікових змін (щодо розумової гнучкості, дивергентного мислення, селективної уваги тощо), усе ж такі їх зниження більше приписують артефакту, породженому методикою дослідження. Ідеться про використання тестів для визначення загальних здібностей, що майже не пов'язані зі здібностями в конкретних галузях діяльності, які з віком стають усе специфічнішими. Тут можна говорити про уповільнення переробки інформації, що частково пояснює зниження творчої продуктивності в кінці життя (Lyubart, 2009). У той же час у літніх людей наявність значних накопичених знань може компенсувати уповільнення сприйняття інформації, більше того, здатність старих людей до творчої адаптації вища, ніж може здатися. Щодо погіршення здоров'я та усвідомлення настання старості, то ці фактори можуть обумовлювати появу нових напрямків у творчості. Важливу роль тут відіграє такий чинник, як особистісні особливості індивіда, його готовність до розвитку, уміння йти «у ногу з часом», не зупиняючись на старих знаннях, відкритість до інновацій, нового досвіду, потреба в самореалізації. Водночас у віці пізньої дорослості відбувається зменшення толерантності до невизначеності, фрустрація гальмує творчу активність, схильність до ризику зменшується. На думку К. Роджерса (який посилається на власний досвід), для віку пізньої дорослості характерні продуктивність наукової, науково-організаційної, психотерапевтичної та педагогічної діяльності. Серед змін, яких зазнає особистість, дослідник виокремлює зміну стилю життя, розвиток інтуїтивної сфери особистості, що є результатом характерної для пізніх років життя активності людини в інтеграції нею цілісного життєвого досвіду (Rodgers, 1997).

Учені похилого віку найчастіше цікавляться релігійною, філософською, медичинською (включаючи геронтологію) тематиками, вони схильні до узагальнень та теоретизувань. Заслуговує на увагу аналіз самореалізації особистості в онтогенезі (Rudkevych, 2000) за допомогою співвідношення її вікових особливостей із домінуючою стадією творчого процесу (за Г. Воллесом). Зрозуміло, що цей поділ умовний, оскільки чітке чергування стадій, які здебільшого накладаються одна на одну, – досить рідкісне явище. Відповідно до теорії «творчого мислення», у якій

дослідник виокремив чотири стадії: підготовки, «визрівання», натхнення та перевірки, можна не тільки розглядати творчий процес особистості як сукупність його складників – стадій, але й співвідносити останні з особливостями їх прояву у віковій градації (диференційовано). Перша стадія (підготовки) характерна для періоду, коли особистість здобуває знання, вміння через систему освіти (школа, ВНЗ тощо), де діяльність в основному має репродуктивний і наслідувальний характер. У другій стадії відбувається «визрівання» творчих задумів, ідей. Третя стадія «активізується» в роки молодості, ранньої та середньої дорослості (найпродуктивніший період життя), саме тоді вчені роблять найвизначніші відкриття, генерують найбільше ідей. Нарешті остання – четверта стадія – передбачає перехід особистості до генералізації, узагальнення, трансляції та ретрансляції творчого досвіду всіх попередніх вікових етапів життя (керівництво колективом, науковою школою, педагогічна діяльність, написання книг, підручників із даної проблематики тощо), написання історії власного життя. Причому якщо найвидатніші вчені й митці більше часу витрачають на навчання і підготовку до періоду «акме», то у вибірці менш відомих діячів науки та мистецтва, навпаки, триваліший період генералізації і пострепродуктивний. У той же час у вибірці з видатними ученими і митцями період навчання, як і творчості, відбувається одночасно, а в іншій вибірці (менш відомі особистості) періоди навчання, творчості та пострепродуктивний період мають чітку диференційованість. Таким чином, дослідники (Rudkevych, 2000; Lyubart, 2009) констатують, що в житті видатних особистостей мотивація до творчості домінуюча, а тому суб'єкт стає толерантним до старіння.

Проаналізуємо дослідження (Kulichkin, 2012), у яких вивчено вплив фактора «поколінної ідентичності» на творче довголіття особистості. «Другу хвилю» як нове зростання активності людини, яка досягла 80-річного віку, К. Мартиндейл називає «феноменом Вордсворта» (від імені англійського поета Вільяма Вордсворта (1770–1850)). Ідеться про відповідність творчої особистості «духу її епохи», яка стосується не тільки періоду зрілості, але й старості й обумовлена типом переробки людиною інформації (когнітивним стилем) – аналітичним чи синтетичним (функціональна асиметрія кори великих півкуль мозку) і збігом/незбігом його із типом, актуалізованим на даному етапі суспільного розвитку. Якщо запит суспільства конгруентний внутрішнім диспозиціям особистості на творчий стиль, а отже, він затребуваний, творча продуктивність особистості зростає, відповідно активується потреба суспільства на її творчі доробки. Звернемо увагу й на те, що у творчих особистостей спрямованість інтересів, спеціалізація обумовлюють екстенсифікацію інтересів і роду занять, де їх різнобічність забезпечує достатній простір для творчості і в межах одного виду діяльності. Багатогранними і різнобічними були інтереси А. Ейнштейна, який захоплювався літературою і грав на скрипці; Н. Вінера, який писав романи; Е. Делакруа, який захоплювався математикою; Б. Шоу, який цікавився бактеріологією. Різнобічні інтереси мали Г. Галілей, Ж. Д'Аламбер, Р. Декарт, Г. Лейбніц, Леонардо да Вінчі та багато інших видатних учених і митців (Rudkevych, 2000). Екстатичний стан, зумовлений творчим процесом, може компенсувати нестачу фізичних сил і здоров'я (за рахунок природних ендогенних опіатів – ендорфінів), цілісна пам'ять – компенсувати погіршення розумових здібностей, цілісне (багатоелементне) сприйняття – вікове погіршення послідовно-логічного рівня, посилення здатності до осяяння і натхнення – замінити творчий запал юності й зрілості (Gerasymchuk, 2012).

Творчу продуктивність до глибокої старості зберігають люди, яким притаманні вільнодумство, незалежність поглядів, тобто якості, характерні для юності. У структурі їх здібностей оптимально поєднані здатність до творчості із рефлексивним інтелектом (Druzhynin, 2002). Творча продуктивність залежить від рівня освіченості, роду занять, зрілості особистості. Великий досвід творчого працівника у похилому віці веде до інших, узагальнюючих праць. Відсутність нових ідей

не може бути показником продуктивності, оскільки в цьому віці можливі творче переосмислення уже зробленого, зміна форм діяльності тощо. А тому можемо зробити висновок, що творча продуктивність у період пізнього онтогенезу є швидше не кількісною, а якісною його характеристикою.

Висновки. Характеризуючи творчу діяльність літньої людини, слід враховувати рівень збереження фізичної та психічної організації, творчих здобутків, рівень розвитку потенціалу і її готовність до творчої діяльності в даний період. Тільки за таких умов можна говорити про її творчу продуктивність не тільки стосовно «третього стилю» життя, а й відповідно до європейських цінностей, зважаючи на тенденцію до збільшення тривалості життя людини в недалекому майбутньому й щодо «четвертого стилю життя».

Перспективи дослідження вбачаємо у вивченні фізіологічних і психологічних механізмів впливу творчої активності людини на її довголіття; формування життєстійкості в надскладних умовах життя; мудрості старості тощо.

Бібліографічні посилання

- Anan'yev, B. G. (2001), *Man as an object of learning [Chelovek kak predmyet poznaniya]*, Peter Press, Saint Petersburg.
- Antsyferova, L. I. (2006), *Person's development and Gerontopsychology problems [Razvitiyelnosti i problemy gerontopsichologii]*, Moscovsky institute psichologii: regionalna akademiya nauk, Moscow.
- Baltes, M. M., & Carstensen, L. L. (1996), "The process of successful ageing", *Ageing and Society*, No. 16, pp. 397–422.
- Berezina, T. N. (2010), "Creative activity in the structure of the selfhood as a factor in the approval of anti-ageing" ["Tvorcheskaya aktivnost' v structure samootnosheniya i utverzhdenii samosti kak factor antistareniya"], *Mir psichologii – The World of Psychology*, No 4, pp.130–141.
- Bodalyev, A. A. (2003), *How to become great and outstanding? [Kak stanovyatsa velikim i vydayushchimisya?]*, Moscow Institute Press, Moscow.
- Gerasymchuk, I. M. (2012), *Theory of creativity: structure of intellect [Teoriya tvorcheskogo protsesa: struktura razuma]*, Izdatelskoye predpriyatiye "Edel'veys", Kiev.
- Gonchar, O. T. (2003), *Dairies in 3 Volumes. Volume 3 [Shchodennyky: U 3 tomach. Tom 3]*, Veselka Press, Kiev.
- Druzhynin, V. N. (2002), *Psychology of general abilities [Psichologiya obshchich sposobnostey]*, Peter Press, Saint Petersburg.
- Kulichkin, P. A. (2012), "Generational identity and the phenomenon of creative longevity" ["Pokolencheskaya identichnost i fenomen tvorcheskogo dolgoletiya"], *Mir psichologii – The World of Psychology*, No 1, pp. 68–75.
- Lyubart, T. (2009), *Psychology of creativity [Psichologiya kreativnosti]*, Kogito-Centre Press, Moscow.
- Mishchykha, L. P. (2014a), "Psychological anti-aging", *European Science Review*, No 2 April-March, Vienna.
- Mishchykha, L. P. (2014b), "Creative experience as an integral component of the creative potential of personalities during late adulthood" ["Tvorcheskij opyt kak integral'naya sostovlayushchaya tvorcheskogo potentsyala lichnosti v period pozniey vzroslosti"], *Vestnik Permskogo universiteta. Seriya: Filosofiya. Psichologiya. Sotsiologiya – Perm University Bulletin. Series: Philosophy. Psychology. Sociology*, Vol. 1 No 2, pp. 118–125.
- Rodgers, K. P. (1997), *View on psychotherapy. A human formation [Vzgliad na psichoterapiyu. Stanovleniye cheloveka]*, Progress, Moscow.
- Rudkevych, L. A. (2000), "Age dynamics of self-realization" ["Vozrostrnaya dinamika samorealizatsii lichnosti"], in Rudkevych, E. F., Rybalko, E. F. (Eds.) *Psychology in the works of local psychologists*, Peter Press, Saint Petersburg, pp. 297–305.
- Rybalko, E. F. (1988), "Psychological rehabilitation of the elderly in the production" ["Psichologicheskaya reabilitatsiya pozhylykh na proizvodstvie"], *Gerontologiya i geriatriya – Gerontology and geriatrics*, Vol. 1 No 9, pp. 48–59.

Надійшла до редколегії 28.03.2015

Е. Л. Носенко, О. В. Лисенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОЛЬ ГУМАННОСТІ ЯК ПОЗИТИВНОЇ ЦІННОСТІ ЯК УМОВА БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. Доведено провідну роль гуманності як позитивної цінності у психологічному благополуччі особистості. Доведено, що серед обраних для кореляційно-регресійного аналізу дев'яти параметрів найбільшу кількість ознак благополуччя людини має «сильна» риса характеру – доброзичливість, яка з високим рівнем статистичної значущості корелює із загальним показником психологічного благополуччя. Показано, що наступними імовірними предикторами благополуччя є любов і соціальний інтелект.

Ключові слова: позитивні цінності, гуманність, соціальний інтелект, доброзичливість, любов, психологічне благополуччя.

Аннотация. Продемонстрирована уникальная роль гуманности как вероятного предиктора психологического благополучия человека. Доказано, что из выделенных для проведения корреляционно-регрессионного анализа девяти параметров наибольшее количество признаков благополучия человека имеет «сильная» черта характера – благожелательность, которая с высоким уровнем статистической значимости коррелирует с общим показателем психологического благополучия. Показано, что следующими вероятными предикторами благополучия являются любовь и социальный интеллект.

Ключевые слова: позитивные ценности, гуманность, социальный интеллект, благожелательность, любовь, психологическое благополучие.

Вступ. Гуманність – та універсальна властивість особистості, без якої неможливе повноцінне людське життя. На рубежі XX і XXI ст. гуманність почали розглядати і як одну з універсальних людських цінностей, які є позитивні в усіх філософіях, психологіях, культурах і релігіях світу. За такої категоризації гуманність – це та сила, яка «не дозволяє» людям знищити один одного у війні «проти всіх». Проблему гуманності зазвичай розглядають у дихотомії з антигуманністю. Отже, пропагування гуманності – одне з найважливіших завдань психології особистості.

Мета нашого дослідження – продемонструвати особливу роль гуманності у благополуччі особистості як складному комплексному утворенні, яке поєднує когнітивні, афективні, соціальні, духовні аспекти буття, забезпечуючи відчуття комфорту та захищеності.

У даному дослідженні благополуччя визначено як поєднання ознак, розкритих у сучасній позитивній психології у змісті трьох понять: «суб'єктивного благополуччя» (Diener, 2009), «психологічного благополуччя» (Arshava, Znanetska & Nosenko, 2011; Ryff, 1995), «оптимізму» (Seligman, 2004; Sychov, 2008; Carpara, 2009), які, на нашу думку, найповніше характеризують благополуччя особистості.

Необхідно довести провідну роль цінності «гуманність» у зумовленні прояву суб'єктом так званої «підтримуючої поведінки», що задає логіку недовозначного прийняття загальнолюдських моральних норм і цінностей як своїх індивідуальних орієнтирів життєдіяльності. Дане положення було теоретично обґрунтовано в попередньому пошуковому дослідженні особливостей зв'язку позитивних цінностей і задоволення життям (Nosenko & Hrysenko, 2010).

«Сильними» рисами характеру, які формуються під впливом цінності «гуманність», згідно з концепцією «Цінності в дії», запропонованою представниками позитивної психології (Peterson & Seligman, 2004), є любов, доброзичливість, соціальний інтелект, готовність і вміння підтримувати гарні відносини з оточенням (Nosenko & Hrysenko, 2010).

Обираючи гуманність як провідну цінність, від якої залежить благополуччя людини, ми застосовували такі теорії:

- 1) суб'єктивне відчуття щастя (Diener, 2009);
- 2) вищі індивідуально-психологічні людські якості (Seligman, 2006; Peterson & Seligman, 2004);
- 3) досвід діяльності позитивних соціальних інститутів.

Постановка проблеми і засоби її вирішення. У дослідженні обґрунтовано концептуальну гіпотезу і наведено емпіричні дані, які підтверджують провідну роль цінності «гуманність» у забезпеченні благополуччя особистості.

Гіпотеза ґрунтується на цивілізаційній доцільності гуманності, покладеної представниками позитивної психології в основу визначення шести базових загальнолюдських цінностей, визнаних позитивними в усіх культурах світу (Peterson & Seligman, 2004). Дійсно, за своїм глибинним змістом усі інші п'ять цінностей можна розглядати або як передумови гуманності (мудрість і справедливість), або як її результати (сміливість, поміркованість і трансцендентність).

Застосовано методологію квазіекспериментального дослідження, у межах якого аналогом незалежної змінної були властивості особистості, подані у термінах її цінностей та «сил характеру». Останні подібні за формою рисам особистості. За визначенням авторів методики «Цінності у дії» (Peterson & Seligman, 2004), «сили характеру» концептуалізовано як «trait-like». У дослідженні взяли участь 70 осіб – представники різних професій із вищою освітою, середній вік яких становив 35 років, які проживають на території Дніпропетровської області, із них 40 чоловіків та 30 жінок.

Для діагностики рівня сформованості позитивних цінностей особистості застосовано методику «Цінності у дії» (К. Петерсон, М. Селігман, 2004), перекладену на українську мову й адаптовану викладачами Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Е. Л. Носенко та Л. І. Байсарою (Arshava, Znanetska & Nosenko, 2011). Для визначення рівня задоволеності людини життям як когнітивного складника суб'єктивного благополуччя застосовано опитувальник Е. Дінера «Шкали задоволеності життям», адаптований Д. О. Леонтьєвим та Є. М. Осіним (Osin & Leontyev, 2008). Для визначення рівня психологічного благополуччя застосовано опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріффа, адаптований викладачем Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара О. М. Знанецькою (Znanetska, 2006). Для встановлення рівня оптимізму застосовано опитувальник «Тест життєвих орієнтацій» Ч. Шейєра та М. Карвера (LOT), адаптований О. А. Сичовим (Sychoy, 2008).

Обробку результатів досліджень здійснено за допомогою методу багатовимірного кореляційно-регресійного аналізу. Кореляційний аналіз проведено із застосуванням t -критерію лінійної кореляції Пірсона; регресійний аналіз – F -критерію Фішера. Результати дослідження оброблено за допомогою пакета прикладних програм Microsoft Excel і STATISTICA 17.0.

Результати та їх обговорення. Першим етапом даного дослідження було визначення ієрархічної структури «сильних» рис особистості, які формуються під впливом позитивної цінності гуманність (табл. 1).

Таблиця 1

Середні показники сил характеру, сформованих під впливом цінності «гуманність»

Сила характеру	Середній показник	Ранг
Доброзичливість	39,24	1
Любов	38,54	2
Соціальний інтелект	36,31	3

Як ми можемо бачити (табл. 1), соціальний інтелект має найнижчі показники у структурі цінності «гуманність», а доброзичливість – дещо вищі, ніж любов. Це дозволяє гіпотетично припустити, що досліджувані надають перевагу доброзичливості як формі прояву гуманності.

На наступному етапі дослідження ми провели кореляційний аналіз (за r -критерієм лінійної кореляції Пірсона) типу зв'язку рис характеру, пов'язаних із цінністю «гуманність», із показниками шкал психологічного благополуччя.

Таблиця 2

Тип кореляційних зв'язків «сил характеру», пов'язаних із позитивною цінністю «гуманність», із показниками благополуччя особистості

Ознака благополуччя	Соціальний інтелект	Доброзичливість	Любов	Гуманність (узагальнений показник)
Загальний показник психологічного благополуччя	0,473**	0,477**	0,473**	0,574**
Задоволеність життям (когнітивна оцінка)	0,194	0,320**	0,178	0,272*
Оптимізм (афективна оцінка)	0,335**	0,332**	0,272*	0,376**

* – кореляційний зв'язок на рівні $p \leq 0,05$;

** – кореляційний зв'язок на рівні $p \leq 0,01$.

Таким чином, встановлено тісний зв'язок інтегрального показника позитивної цінності «гуманність» і всіх «сильних» рис особистості, що формуються під впливом цієї цінності, тобто можна вважати, що доброзичливість, любов та соціальний інтелект відіграють вагомий роль у психологічному благополуччі особистості. Встановлено також тісний зв'язок позитивної цінності «гуманність» ($r=0,272^*$) та доброзичливості ($r=0,320^{**}$) із задоволеністю життям. Це дає підстави стверджувати, що доброзичливість є такою властивістю особистості, яка сприяє задоволеності людини своїм життям. Визначено тісний зв'язок цінності «гуманність» і всіх відповідних їй позитивних рис із рівнем оптимізму, що виражається у здатності людини спрямовувати свою енергію у позитивне русло.

Ниже наведено дані, що характеризують зв'язки шести шкал психологічного благополуччя із цінністю «гуманність» і «силами характеру», що формуються за їх допомогою (табл. 3).

Таблиця 3

Результати кореляційного аналізу зв'язків між «силами характеру», пов'язаними із позитивною цінністю «гуманність», та шкалами психологічного благополуччя особистості

Шкала психологічного благополуччя	«Сила характеру», пов'язана із цінністю «гуманність»			Гуманність (узагальнений показник)
	соціальний інтелект	доброзичливість	любов	
Самоприйняття	0,184	0,342**	0,358**	0,357**
Позитивні відносини із оточенням	0,346**	0,485**	0,522**	0,547**
Автономність	0,434**	0,220*	0,255*	0,368**
Екологічна майстерність	0,415**	0,336**	0,422**	0,478**
Наявність мети в житті	0,334**	0,433**	0,339**	0,441**
Налаштованість на особистісне зростання	0,486**	0,354**	0,266*	0,442**

* – кореляційний зв'язок на рівні $p \leq 0,05$;

** – кореляційний зв'язок на рівні $p \leq 0,01$.

Можемо стверджувати, що майже всі «сильні» риси та позитивна цінність «гуманність» мають статистично значущі зв'язки із компонентами психологічного благополуччя. Крім того, встановлено, що самоприйняття не корелює із соціальним інтелектом на значущому рівні, що підтверджує попередні дані про те, що вплив соціального інтелекту, тобто вміння підтримувати позитивні стосунки з оточенням, потребує свідомих особистісних зусиль, до яких деякі суб'єкти не готові на рівні настанов, що може призвести до незадоволення собою.

Ми здійснили регресійний аналіз із метою перевірити імовірність формування психологічного благополуччя «сильними» рисами характеру, пов'язаними із позитивною цінністю «гуманність», у результаті одержали ще більш диференційовану картину характеру зв'язку цінності «гуманність» із благополуччям людини (як інтегральною ознакою).

Нижче подано результати регресійного аналізу імовірності впливу «сил характеру», пов'язаних із цінністю «гуманність», на складники психологічного благополуччя.

Таблиця 4

Результати аналізу імовірності впливу показників «сильних рис» характеру, пов'язаних із цінністю «гуманність», на компоненти психологічного благополуччя особистості

Компонент психологічного благополуччя	Соціальний інтелект	Доброзичливість	Любов
Самоприйняття			F=9,983
Позитивні відносини із оточенням			F=25,457
Автономність	F=15,753		
Екологічна майстерність			F=14,758
Наявність мети в житті		F=15,668	
Особистісне зростання	F=20,997		
Загальний показник психологічного благополуччя		F=19,991	
Задоволеність життям		F=7,741	
Оптимізм		F=10,240	

Можемо бачити, що із трьох «сильних» рис характеру особистості, які формуються під впливом такої позитивної цінності, як «гуманність», а саме: соціальний інтелект, доброзичливість і любов, найбільше впливає на різні ознаки благополуччя особистості доброзичливість. За даними лінійного кореляційно-регресійного аналізу вона перш за все статистично значуще впливає на загальний показник психологічного благополуччя (F=19,991). Імовірність зв'язку риси «доброзичливість» простежено також із наявністю мети в житті (F=15,668). Ця «сильна» властивість характеру – предиктор диспозиційного оптимізму (F=10,240) і задоволеності життям (F=7,741).

«Сильну» рису характеру «любов» згідно з результатами кореляційно-регресійного аналізу з високим рівнем імовірності можна вважати предиктором позитивних відносин із оточенням (F=25,457). Вона також значуще корелює із самоприйняттям (F=9,983). Високий рівень сформованості соціального інтелекту – предиктор автономності (F=15,753) і прагнення до особистісного зростання (F=20,997). Загальний показник цінності «гуманність» із високим ступенем імовірності пов'язаний із загальним психологічним благополуччям людини. Про це свідчить рівняння регресії для моделі загального психологічного благополуччя

$$y - \text{загальне психологічне благополуччя} = 162,493 + 1,617x - \text{гуманність.}$$

Таблиця 5

Регресійна статистика для характеристики імовірності впливу позитивної цінності «гуманність» на загальне психологічне благополуччя

Показник		Обчислене значення
Множинний R		0,574
R-квадрат		0,329
Нормований R-квадрат		0,319
Стандартна похибка		28,52113
Гуманність	коефіцієнт регресії	1,617
	критерій F-Фішера	33,357
	t-критерій Стьюдента	5,776
	p-значення	0,0005

На основі одержаних даних та проведеного аналізу можна зробити такі **висновки**:

1. Наявність цінності «гуманність» відкриває для особистості реальні можливості підвищення рівня відчуття власного благополуччя.

2. Найбільше для відчуття психологічного благополуччя необхідна така «сила характеру», як доброзичливість. Завдяки наявності доброзичливості імовірність підтримки на високому рівні загального показника психологічного благополуччя, відчуття задоволення життям, оптимізму досить висока. Зв'язок доброзичливості із наявністю мети в житті може опосередковано свідчити про те, що осмислене життя глибинно пов'язане з доброзичливістю.

3. Обмеженість зв'язків соціального інтелекту з очікуваним аспектом психологічного благополуччя – підтримкою позитивних відносин із оточенням – укажує, можливо, на те, що над розвитком соціального інтелекту необхідно цілеспрямовано працювати, оскільки він пов'язаний із особистісним зростанням.

4. Дослідження підтвердило диференційованість ролі «сильних» рис особистості, які формуються на основі цінності «гуманність», і їх імовірного впливу на психологічне благополуччя особистості. Зокрема, роль любові як емоційної сили характеру в підтримці позитивних відносин із оточенням свідчить про складність проблеми формування соціального інтелекту. Саме любов до ближніх – запорука вибудовування сприятливих відносин із оточенням. Цей результат емпіричного дослідження може мати діагностичну цінність для з'ясування першопричин складних відносин із оточенням.

Проведене дослідження відкриває перспективи нового погляду на проблему психологічного благополуччя особистості й можливостей його підвищення шляхом цілеспрямованого формування позитивних цінностей. Одержані результати надають можливість розглядати гуманність як позитивну цінність, що потребує ретельного вивчення завдяки її численним зв'язкам із феноменом психологічного благополуччя.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у більш детальному вивченні ролі інших позитивних цінностей та відповідних «сильних» рис особистості у забезпеченні психологічного благополуччя людини і їх імовірного зв'язку з цінністю «гуманність», адже система позитивних цінностей як ресурс особистісного саморозвитку безпосередньо формується за допомогою докладання довільних зусиль.

Бібліографічні посилання

Arshava, I. F., Znanetska, O. M. & Nosenko, E. L. (2011), The positivity of the self-image: psychological well-being of a personality [Pozytyvnist' obrazu Ya: psykhologichne blagopoluchcha osobystosti], Innovatsiya, Dnipropetrovsk.

- Caprara, G.V. (2009), Positive orientation: Turning potential into optimal functioning, *The European Health Psychologist*, Vol. 11, p. 46–48.
- Diener, E. (2009), The science of well-being: the collected works, *Social Indicators Research Series*, No. 37, p. 274.
- Nosenko, E. L. & Hrysenko, N. V. (2010), “A new approach to the research of ‘values in action’: advantages, experience, use for learning the factors of a teacher’s burnout” [“Novyi pidhid do doslidjennya ‘tsinnostey u diyi: perevahy, dosvid, zastosuvannya dlya vyvchennya chynnykiv emotsiynoho vihorannya pedahoha”], *Zbirnyk naukovykh prats KPNU imeni Ivana Ohiyenka. Problemy suchasnoyi psykholohiyi – A collection of works of Kamyanets-Podilsky Ivan Ohiyenko national university. The problems of modern psychology*, No. 10, p. 490–500.
- Osin, Y. N. & Leontyev, D. A. (2008), “Approbation of Russian versions of two scales of express diagnostics of subjective well-being” [“Aprobatsiya russkoyazychnykh versiy dvukh shkal ekspress-diagnosticski subjektivnogo blagopoluchiya”], *Issues of the 3rd All-Russian sociologic congress – Materialy tretyego Vserossiyskogo sotsiologicheskogo congressa*, available at www.isras.ru/abstract_bank/1210190841.pdf (accessed 01 June 2015).
- Peterson, C. & Seligman, M. (2004), Character strengths and virtues: A handbook and classification, American Psychological Association, Washington.
- Ryff, C. (1995), The Structure of Psychological Well-Being Revisited, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 69 No. 4, p. 719–727.
- Seligman, M. E. P. (2004), Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment, Atria Books, New York.
- Seligman, M. E. P. (2006), Learned Optimism: How to Change Your Mind and Your Life, Vintage, London.
- Sychov, O. A. (2008), The psychology of optimism [Psikhologiya optimizma], Biysk Vasilii Shukshyn pedagogic state university, Biysk.
- Znanetska, O. M. (2006), “The questionnaire for the research of the phenomenon of psychological well-being: description, adaptation, use” [“Metodyka doslidjennya fenomenu psykholohichnogo blagopoluchcha: opys, adaptatsiya, zastosuvannya”], *Visnyk Dnipropetrovskogo Universytetu. Seriya Pedagogika i psykholohiya – Dnipropetrovsk University Bulletin. Pedagogy and Psychology Series*, No. 9, p. 40–46.

Надійшла до редколегії 01.06.2015

УДК 159.922.1-058.833-055.2

Е. Л. Носенко, А. А. Шпилевська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЗИТИВНІ ЦІННОСТІ ТА ВІДПОВІДНІ ЇМ «СИЛИ» ХАРАКТЕРУ ЯК ІМОВІРНІ ПРЕДИКТОРИ ЗАДОВОЛЕНOSTІ ЖІНКИ ШЛЮБОМ

Анотація. Розглянуто ієрархію позитивних цінностей та відповідних їм «сил» характеру жінок, що можуть впливати на їх задоволеність шлюбом. Обґрунтовано імовірність зв'язку задоволеності жінки шлюбом із її деякими особистісними властивостями, а саме з рівнем її психологічного благополуччя, особистісної зрілості, сформованості смисложиттєвих орієнтацій, позитивних цінностей і «сильних» рис характеру.

Ключові слова: задоволеність шлюбом, позитивні цінності, «сильні» риси характеру, психологічне благополуччя, особистісна зрілість, смисложиттєві орієнтації.

Аннотация. Обосновано представление о феномене удовлетворенности браком и факторах, влияющих на семейное благополучие. Рассмотрен механизм связи удовлетворенности женщины браком с ее личностными свойствами.

Ключевые слова: удовлетворенность браком, позитивные ценности, «сильные» черты характера, психологическое благополучие, личностная зрелость, смысловые ориентации.

У працях дослідників різних країн світу останніх десятиліть прискіпливу увагу приділено проблемі задоволеності шлюбними відносинами, що цілком зрозуміло у світлі серйозних змін, які зазнає на сучасному етапі розвитку цивілізації інститут сім'ї (Pankratova, 2011; Pankratova and Petrosyan, 2012; Rosen-Grandon, Myers and Hattie, 2004; Tkachenko, 2009; Ustiuzhaninova and Pleshakova, 2011; Voronovich, 2010). Науковці цілком слушно наголошують, що роль сім'ї непорівнянна із жодними іншими соціальними інститутами за ступенем впливу на розвиток особистості та її психічний стан (Bilous, 2011; Khasanova and Ismailova, 2012; Kokorina, Barsukova and Semenova, 2013; Stoliarskaia and Zhuk, 2010; Yerokhina, 2005).

За результатами численних досліджень встановлено, що на благополуччя подружжя суттєво впливає низка факторів, зокрема: мотиви одруження (А. Г. Харчов, М. С. Мацковський); тривалість дошлюбного знайомства (Г. Навайтис); стаж сімейного життя (Ю. Є. Альошина); наявність дітей у сім'ї та їх кількість (Т. В. Андреева, А. В. Толстова); подібні або різні очікування від шлюбу для кожного із членів подружжя, способи урегулювання конфліктів, погляди на розподіл домашньої праці (Н. Г. Юркевич); сексуальна задоволеність подружжя (С. І. Голод); задоволеність роботою (Н. Г. Юркевич, Г. Навайтис); задоволеність потреб у спілкуванні, відкритості, домашній підтримці тощо (У. Харлі; Т. В. Андреева, Т. Ю. Пипченко) (Romanova, 2014).

Також проаналізовано взаємозв'язок задоволеності шлюбом із ціннісними орієнтаціями подружжя (Дж. Медлінг, М. Маккер, С. І. Голод, Т. В. Андреева, Ю. А. Шмотченко, О. Шишкіна), соціальним інтелектом подружжя (О. В. Бузіна, Є. Н. Новосельцева), рівнем компліментарності (Є. В. Гроздова, О. Г. Лідерс), батьківським стилем виховання (Є. Н. Спіраєва, О. Г. Лідерс), а також певними особистісними рисами шлюбних партнерів (Т. В. Андреева, А. В. Толстова, Є. Б. Назарова) (Egogova, 2009). Проте на рубежі ХХ і ХХІ ст. у психології став активно формуватись новий напрям дослідження потенційних факторів підвищення благополуччя сім'ї як найважливішого соціального інституту – визначення ролі рівня сформованості в подружжя так званих позитивних цінностей і відповідних їм «сил» характеру в зумовленні позитивності мислення людини як ознаки її особистісної зрілості. Важливість цього напрямку дослідження неможливо переоцінити, адже позитивні цінності піддаються цілеспрямованому формуванню, зокрема у ході здобування інституційної освіти, що відкриває нові перспективи підвищення благополуччя сім'ї.

Метою нашого дослідження є теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження міри імовірної опосередкованості рівня задоволеності жінки шлюбом її особистісними властивостями, пов'язаними із мірою розвитку позитивних цінностей.

Досягнення мети дослідження передбачає виконання таких завдань:

1) теоретичне обґрунтування імовірного механізму впливу особистісних якостей жінки, пов'язаних із рівнем розвитку позитивних цінностей, на її задоволеність шлюбом;

2) емпірична перевірка міри опосередкованості задоволеності жінки шлюбом «силами» її характеру, що розвиваються завдяки сформованості позитивних цінностей.

У результаті стислого огляду літератури виявлено, що задоволеність шлюбом можна розглядати як інтегративний якісний показник рівня сформованості сімейної системи, що відображає ставлення людини до власного шлюбу та є індикатор потреб шлюбних партнерів. Плануючи дане дослідження, ми враховували, що благополуччя подружжя може залежати від великої кількості факторів як соціального, демографічного, ситуаційного, так і психологічного характеру.

Ми виходили також із того, що задоволеність шлюбом чоловіка й дружини відрізняється, що зумовлено різними потребами шлюбних партнерів, можливи-

ми розбіжностями в їх цінностях, рольових очікуваннях. Вибір основним предметом дослідження *жіночої задоволеності шлюбом* особливо важливий, оскільки в українській фемінінній культурі за жінкою все ще зберігається роль берегині сімейного вогнища, піклувальниці дітей. У свою чергу ця роль доповнена на сучасному етапі розвитку цивілізації фактором активного прагнення жінки до отримання освіти та самоактуалізації на рівні з чоловіком.

У світлі вищезазначеного задоволеність шлюбом жінки має більшу багатогранність і ширший набір потенційних чинників, що зумовлюють високий або низький рівень задоволеності сімейними відносинами. Можна очікувати, що саме жінка, якщо вона психологічно зріла, цілісна, гармонійна особистість з актуалізованими позитивними ресурсами, може відігравати більш важливу роль у створенні гармонійних стосунків з іншими членами родини (чоловіком, дітьми). Адже жінка, якій притаманний високий рівень психологічного благополуччя, особистісної зрілості та сформованості смисложиттєвих орієнтацій, позитивно себе сприймає, підтримує доброзичливі стосунки з іншими людьми, є автономна, незалежна, компетентна, цілеспрямована та орієнтована на особистісне зростання. Вона живе повноцінним, емоційно насиченим й осмисленим життям, задоволена власними досягненнями, має плани на майбутнє та вважає себе «хазяйкою» власного життя. У свою чергу психологічні ресурси позитивного ставлення до світу «допомагають» їй здобувати нові знання, досягати поставлених цілей, виявляти любов до оточення та бути гуманною до світу в цілому, регулювати власні переживання. Це, безсумнівно, позитивно впливає на характер подружніх стосунків і задоволеність шлюбом.

Організація емпіричного дослідження. Для здійснення дослідження було відібрано репрезентативну групу (120 одружених жінок), розподілену на 2 нееквівалентні групи: група А – жінки, *задоволені шлюбом* (60 осіб); група Б – жінки, *незадоволені шлюбом* (60 осіб). Першу групу склали жінки віком від 20 до 55 років, які перебувають у шлюбі від 1 до 36 років; другу групу – жінки віком від 23 до 53 років із тривалістю шлюбу від 1 до 34 років.

Було проведено *квазіексперимент для двох нееквівалентних груп*, у якому залежна змінна – задоволеність жінки шлюбом, а аналог незалежної змінної – показники рівня сформованості позитивних цінностей і відповідних їм «сильних» рис характеру; психологічного благополуччя; особистісної зрілості; смисложиттєвих орієнтацій.

Для емпіричної перевірки гіпотез обрано такі *психодіагностичні методики*:

- 1) тест-опитувальник «Задоволеність шлюбом» (В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко);
- 2) опитувальник «Цінності в дії» (Values in action, VIA) (К. Петерсон, М. Селігман, переклад Л. І. Байсара та Е. Л. Носенко);
- 3) опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» (К. Ріфф, адаптований Т. Д. Шевеленковою та Т. П. Фесенко);
- 4) тест-опитувальник особистісної зрілості (Ю. З. Гільбух);
- 5) тест смисложиттєвих орієнтацій (Д. О. Леонтьєв).

У ході виявлення імовірних особистісних факторів, що обумовлюють високий рівень задоволеності жінки шлюбом, ми у першу чергу намагались з'ясувати роль загальнолюдських позитивних цінностей і відповідних особистісних якостей жінки, які можуть потенційно зумовити різні рівні задоволеності шлюбом.

На основі матеріалів, отриманих у процесі тестування, було проведено кореляційно-регресійний аналіз, що надав можливість визначити характер вірогідного зв'язку особистісних факторів, що обумовлюють задоволеність жінки шлюбом. Статистичну обробку здійснено за допомогою лінійного множинного регресійного аналізу із застосуванням статистичного пакета IBM SPSS Statistics 20.

Результати дослідження. Для перевірки гіпотези щодо існування відмінностей у показниках позитивних (загальнолюдських) цінностей та «сильних» рис характеру жінок із різними рівнями задоволеності шлюбом було здійснено аналіз розбіжностей між цінностями жінок, що відрізнялись за показниками задоволеності шлюбом. Для вибірок отримано такі критичні значення ($t_{кр}$): $p \leq 0,05 = 1,97$; $p \leq 0,01 = 2,61$. Результати стосовно встановлених відмінностей наведено нижче (табл. 1–2).

Таблиця 1

Розбіжності в показниках позитивних загальнолюдських цінностей жінок із відносно вищим (група А) та нижчим рівнем задоволеності шлюбом (група Б)

Показник	Середній показник досліджуваних		Показник t-критерію Стьюдента
	А	Б	
Гуманність	112,15	103,98	4,4*
Трансцендентність	187,6	178,43	3,6*
Мудрість	176,83	165,27	3,3*
Сміливість	145,4	136,93	3,2*
Поміркованість	140,98	136,68	1,8
Справедливість	108,85	106,28	1,4

* – статистично значущий зв'язок на рівні $p \leq 0,01$; група А (N=60) – жінки з високим рівнем задоволеності шлюбом; група Б (N=60) – жінки з низьким рівнем задоволеності шлюбом.

Як бачимо (табл. 1), показники рівня сформованості позитивних цінностей жінок груп А та Б статистично розрізняються за чотирма із шести показників, а саме: за показниками гуманності, трансцендентності, мудрості й сміливості. Це означає, що жінки, задоволені власними стосунками, більш гуманні та доброзичливі, духовні, мудрі й сміливі. Вони знають, у чому сенс їх життя, відчувають зв'язок із навколишнім світом та орієнтовані на здобуття знань. Жінки як групи А, так і групи Б однаково вміють контролювати власні емоції і не претендують на лідерські позиції в суспільстві.

Таблиця 2

Розбіжності в показниках «сильних» рис характеру жінок із відносно вищим (група А) та нижчим рівнем задоволеності шлюбом (група Б)

Значущий показник	Середні показники досліджуваних		Показник t-критерію Стьюдента
	А	Б	
Любов	38,42	34,67	5,4*
Надія	38,47	35,53	4,3*
Вдячність	39,52	36,97	4,1*
Духовність	36,85	33,55	3,9*
Життєздатність	36,13	33,67	3,8*
Соціальний інтелект	35,7	32,6	3,7*
Відчуття перспективи	36,42	33,6	3,5*
Хорообрість	35,48	32,75	3,2*
Цілісність	38,28	36,05	3,2*
Допитливість	36,45	34,27	2,8*
Креативність	33,55	31,08	2,8*
Відкритість досвіду	36,57	34,37	2,7*

* – статистично значущий зв'язок на рівні $p \leq 0,01$; група А (N=60) – жінки з високим рівнем задоволеності шлюбом; група Б (N=60) – жінки з низьким рівнем задоволеності шлюбом.

Отже (табл. 2), жінки груп А та Б розрізняються за 12 «сильними» рисами характеру із 24. Жінки, задоволені шлюбом, більш чуйні та сповнені любові, більш

здатні до прояву оптимізму та вдячності. Вони духовніші, енергійніші, хоробріші, цілісніші, допитливіші, креативніші та відкритіші досвіду. Але слід зазначити, що в деяких випадках відкритість досвіду негативно позначається на задоволеності жінки шлюбом.

Для перевірки гіпотези щодо існування відмінностей у показниках психологічного благополуччя жінок із різними рівнями задоволеності шлюбом було проаналізовано розбіжності між аспектами психологічного благополуччя жінок, що відрізнялись за показниками задоволеності шлюбом. Для вибірок отримано такі критичні значення ($t_{кр}$): $p \leq 0,05 = 1,97$; $p \leq 0,01 = 2,61$. Результати стосовно встановлених відмінностей наведено нижче (табл. 3).

Таблиця 3

Розбіжності в показниках психологічного благополуччя жінок із відносно вищим (група А) та нижчим рівнем задоволеності шлюбом (група Б)

Показник	Середній показник досліджуваних		Показник t-критерію Стьюдента
	А	Б	
Самовідношення	60,62	49,98	6,5*
Інтегральний показник психологічного благополуччя	60,6	54,13	5,8*
Позитивні відносини з оточенням	62,43	54,3	5,1*
Наявність цілей у житті	63,95	57,15	4,9*
Екологічна майстерність	60,47	54,3	3,8*
Особистісне зростання	59,15	55,6	2,9*
Автономія	56,98	53,33	2,2**

* – статистично значущий зв'язок на рівні $p \leq 0,01$; ** – статистично значущий зв'язок на рівні $p \leq 0,05$; група А (N=60) – жінки з високим рівнем задоволеності шлюбом; група Б (N=60) – жінки з низьким рівнем задоволеності шлюбом.

Як бачимо (табл. 3), жінки груп А та Б розрізняються за всіма показниками. Отже, жінки тим більше задоволені шлюбом, чим більше вони позитивно сприймають своє Я і життя в цілому, мають гарні відносини з іншими людьми, здатні керувати навколишнім середовищем, таким чином створюючи комфортні умови для свого життя. Вони самостійні й незалежні, мають цілі в житті, що в цілому сприяє особистісному зростанню жінки. Водночас регресійний аналіз виявив пріоритетну імовірну роль самоприйняття жінки як ознаки психологічного благополуччя в зумовленні її задоволеності шлюбом.

Для перевірки гіпотези щодо існування відмінностей у показниках особистісної зрілості жінок із різними рівнями задоволеності шлюбом було проаналізовано розбіжності між аспектами особистісної зрілості жінок, що відрізнялись за показниками задоволеності шлюбом. Для вибірок отримано такі критичні значення ($t_{кр}$): $p \leq 0,05 = 1,97$; $p \leq 0,01 = 2,61$. Результати стосовно встановлених відмінностей наведено в табл. 4.

Таблиця 4

Розбіжності в показниках особистісної зрілості жінок із відносно вищим (група А) та нижчим рівнем задоволеності шлюбом (група Б)

Показник	Середній показник досліджуваних		Показник t-критерію Стьюдента
	А	Б	
Почуття громадянського обов'язку	5,7	3,02	2,8*
Інтегральний показник особистісної зрілості	27,03	21,57	1,8
Ставлення до свого Я	16,87	15,03	0,9
Мотивація досягнення	11,88	10,98	0,7

Закінчення табл. 4

Показник	Середній показник досліджуваних		Показник t-критерію Стюдента
	А	Б	
Здатність до психологічної близькості з іншими людьми	3,95	4,35	0,4
Життєва установка	12,8	12,73	0

* – статистично значущий зв'язок на рівні $p \leq 0,01$; група А (N=60) – жінки з високим рівнем задоволеності шлюбом; група Б (N=60) – жінки з низьким рівнем задоволеності шлюбом.

Як бачимо (табл. 4), жінки груп А та Б розрізняються лише за одним показником, а саме за почуттям громадянського обов'язку. І за результатами регресійного аналізу цей показник виявився серед статистично імовірних предикторів задоволеності жінки шлюбом. Це, на наш погляд, цікава особливість для нашої культури – жінка виконує громадянський обов'язок, підтримує патріотичні почуття чоловіка в його намаганнях захищати рідну землю від ворогів. Якщо поруч із жінкою перебуває такий сильний і хоробрий чоловік, вона спроможна пишатися ним та ще більше цінувати й кохати його.

Для перевірки гіпотези щодо існування відмінностей у показниках смисло-життєвих орієнтацій жінок із різними рівнями задоволеності шлюбом було проаналізовано розбіжності між смисложиттєвими орієнтаціями жінок, що відрізнялись за показниками задоволеності шлюбом. Для вибірок отримано такі критичні значення ($t_{кр}$): $p \leq 0,05 = 1,97$; $p \leq 0,01 = 2,61$. Результати стосовно встановлених відмінностей наведено нижче (табл. 5).

Таблиця 5

Розбіжності в показниках осмисленості життя жінок із відносно вищим (група А) та нижчим рівнем задоволеності шлюбом (група Б)

Показник	Середній показник досліджуваних		Показник t-критерію Стюдента
	А	Б	
Процес життя	32,87	26,27	7,7*
Інтегральний показник осмисленості життя	110,77	87,82	7,3*
Результат життя	27,83	21,03	6,8*
Локус контролю – життя	33,15	25,42	6,7*
Локус контролю – Я	22,53	18,97	4,8*
Цілі в житті	34,4	28,67	4,4*

* – статистично значущий зв'язок на рівні $p \leq 0,01$; група А (N=60) – жінки з високим рівнем задоволеності шлюбом; група Б (N=60) – жінки з низьким рівнем задоволеності шлюбом.

Отже (табл. 5), жінки груп А та Б розрізняються за всіма показниками. Отже, жінки, задоволені шлюбом, більше цінують теперішнє та живуть сьогоденням, задоволені власними досягненнями й позитивно сприймають своє минуле. Вони здатні контролювати власне життя, вільно приймати рішення й втілювати їх. Слід зазначити, що жінки, менш задоволені шлюбом, менше орієнтовані на майбутнє та на досягнення власних цілей. Той факт, що за результатами регресійного аналізу загальний показник осмисленості існування жінки корелює із задоволеністю шлюбом свідчить про те, що для жінки сам шлюб і його збереження можуть стати смислом життя, заради якого вона може відмовитися від власних цілей.

Для перевірки гіпотези щодо імовірності впливу загальнолюдських цінностей жінки на її задоволеність шлюбом застосовано лінійний множинний регресійний аналіз, у якому залежна змінна – задоволеність жінки шлюбом, а незалежні змінні (предиктори) – показники загальнолюдських цінностей (мудрість, сміливість, гуманність, справедливість, поміркованість, трансцендентність). Результати аналізу, здійсненого для 6 позитивних цінностей як потенційних предикторів задо-

воленості шлюбом, надали змогу виокремити три фактори, що в розробленій моделі є статистично значущі (табл. 6), за якими і було побудовано трифакторну кореляційно-регресійну модель

$$Y = -8,278 + 0,574 X_1 - 0,439 X_2 + 0,243 X_3,$$

де Y – задоволеність шлюбом; X_1 – гуманність; X_2 – справедливість; X_3 – помірність.

Величина коефіцієнта множинної кореляції між факторами позитивних цінностей жінки та її задоволеністю шлюбом (для трифакторної моделі) дорівнює 0,485, що свідчить про наявність у моделі статистично значущої кореляції.

Таблиця 6

Характеристика кореляційно-регресійних зв'язків між факторами позитивних цінностей жінки та її задоволеністю шлюбом (для трифакторної моделі)

Показник	Коефіцієнт регресії	t-критерій Стьюдента	P-значення
Гуманність	0,574	5,626	0,0001
Справедливість	-0,439	-3,146	0,002
Поміркваність	0,243	1,984	0,050

Отже (табл. 6), тільки три із шести загальнолюдських цінностей обумовлюють високий рівень задоволеності жінки шлюбом, причому дві з них чинять додатний вплив («гуманність», «помірність»), а одна – від'ємний («справедливість»). Виявлена ієрархія цінностей вказує на те, що жінка відчуває задоволеність шлюбом, якщо вона формує цінність «гуманність», виявляє чуйність, доброту, толерантність, поміркваність, саморегуляцію, стриманість. Водночас ці дані дозволяють припустити, що очікувати від жінки прагнення до справедливості неприпустимо для задоволеності шлюбом.

Для перевірки гіпотези щодо *імовірності впливу «сильних» рис характеру жінки на її задоволеність шлюбом* було застосовано лінійний множинний регресійний аналіз, в якому залежна змінна – задоволеність жінки шлюбом, а незалежні змінні (предиктори) – «сильні» риси характеру (допитливість, любов до пізнання, відкритість досвіду, креативність, відчуття перспективи, хоробрість, наполегливість, цілісність, життєздатність, соціальний інтелект, доброта, любов, здатність працювати в команді, чесність, лідерство, саморегуляція, стриманість, скромність, вибачливість, почуття прекрасного, вдячність, надія, гумор, духовність). Результати аналізу, здійсненого для 24 потенційних предикторів, що входять до складу опитувальника «VIA», надали змогу виокремити вісім факторів, що в розробленій моделі є статистично значущі (табл. 7), за якими і було побудовано восьмифакторну кореляційно-регресійну модель

$$Y = -13,893 + 0,502 X_1 - 0,365 X_2 + 0,402 X_3 - 0,272 X_4 - 0,301 X_5 + 0,480 X_6 - 0,344 X_7 + 0,204 X_8,$$

де Y – задоволеність шлюбом; X_1 – любов; X_2 – скромність; X_3 – саморегуляція; X_4 – вміння цінувати красу та видатні досягнення; X_5 – гумор; X_6 – надія; X_7 – відкритість досвіду; X_8 – вдячність.

Величина коефіцієнта множинної кореляції між факторами «сильних» рис характеру жінки та її задоволеністю шлюбом (для восьмифакторної моделі) дорівнює 0,745, що свідчить про наявність у моделі високого рівня статистичної значущості.

Таким чином (табл. 7), тільки вісім із двадцяти чотирьох «сильних» рис характеру виявились імовірними предикторами, що обумовлюють високий рівень задоволеності жінки шлюбом, причому чотири з них чинять додатний вплив («любов», «саморегуляція», «надія», «вдячність»), інші чотири – від'ємний («скромність», «почуття прекрасного», «гумор», «відкритість досвіду»).

Таблиця 7

Характеристика кореляційно-регресійних зв'язків між факторами «сильних» рис характеру жінки та її задоволеністю шлюбом (для восьмифакторної моделі)

Показник	Коефіцієнт регресії	t-критерій Стюдента	P-значення
Любов	0,502	5,774	0,0001
Скромність	-0,365	-5,016	0,0001
Саморегуляція	0,402	5,546	0,0001
Почуття прекрасного	-0,272	-3,696	0,0001
Гумор	-0,301	-3,935	0,0001
Надія	0,480	4,308	0,0001
Відкритість досвіду	-0,344	-3,096	0,002
Вдячність	0,204	2,144	0,034

Це вказує із статистично надійною мірою імовірності, що жінка, задоволена шлюбом, сповнена любові та терпіння до свого чоловіка, дітей, друзів, може саморегулювати власну поведінку, бути вдячною за те що має і сподіватися на краще майбутнє. Також така жінка орієнтована бути в центрі уваги й отримувати похвалу від інших. Вона серйозно та відповідально ставиться до своїх обов'язків, майже не помічає проявів прекрасного у житті, не допускає легковажності та пустощів у своїй поведінці. Слабко виражена відкритість новому досвіду може бути пов'язана із традиційними основами слов'янської родини, де чоловік не очікує відкритості жінки. Таким чином, можна припустити, що така жінка заради збереження шлюбу готова відмовитися від самореалізації.

Для перевірки гіпотези щодо *імовірності впливу ознак психологічного благополуччя жінки на її задоволеність шлюбом* було застосовано лінійний множинний регресійний аналіз, в якому залежна змінна – задоволеність жінки шлюбом, а незалежні змінні (предиктори) – показники психологічного благополуччя жінки (інтегральний показник психологічного благополуччя, самовідношення, вміння підтримувати позитивні стосунки з оточенням, автономія, екологічна майстерність, наявність цілі в житті, особистісне зростання). Результати аналізу, здійсненого для 7 зазначених вище факторів (предикторів), надали змогу виокремити лише один фактор, що в розробленій моделі додатно корелює із задоволеністю шлюбом (табл. 8) і який увійшов у однофакторну кореляційно-регресійну модель

$$Y = -8,076 + 0,674 X_1,$$

де Y – задоволеність шлюбом; X_1 – самовідношення.

Величина коефіцієнта множинної кореляції між одним із факторів моделі психологічного благополуччя жінки та її задоволеністю шлюбом (для однофакторної моделі) дорівнює 0,674, що свідчить про наявність у моделі статистично значущої кореляції.

Таблиця 8

Характеристика кореляційно-регресійних зв'язків між одним із факторів моделі психологічного благополуччя жінки та її задоволеністю шлюбом (для однофакторної моделі)

Показник	Коефіцієнт регресії	t-критерій Стюдента	P-значення
Самовідношення	0,674	9,906	0,0001

Як бачимо (табл. 8), найбільше впливає на задоволеність жінки шлюбом її самовідношення. Така жінка позитивно ставиться до себе, знає про свої переваги та недоліки, приймає власне минуле як даність. Таким чином, високий рі-

вень самоприйняття жінки може сприяти кращим стосункам із чоловіком та іншими людьми.

Для перевірки гіпотези щодо *імовірності впливу ознак особистісної зрілості жінки на її задоволеність шлюбом* було теж застосовано лінійний множинний регресійний аналіз, в якому залежна змінна – задоволеність жінки шлюбом, а незалежні змінні (предиктори) – показники особистісної зрілості жінки (інтегральний показник особистісної зрілості, мотивація досягнення, ставлення до свого Я, почуття громадянського обов'язку, життєва установка, здатність до психологічної близькості з іншими людьми). Результати аналізу, здійсненого для 6 потенційних факторів (предикторів), надали змогу виокремити чотири фактори, що в розробленій моделі є статистично значущі (табл. 9), за якими і було побудовано чотирифакторну кореляційно-регресійну модель

$$Y = 30,406 + 0,250 X_1 - 0,584 X_2 + 0,689 X_3 - 0,336 X_4,$$

де Y – задоволеність шлюбом; X_1 – почуття громадянського обов'язку; X_2 – життєва установка; X_3 – інтегральний показник особистісної зрілості; X_4 – здатність до психологічної близькості з іншими людьми.

Величина коефіцієнта множинної кореляції між факторами особистісної зрілості жінки та її задоволеністю шлюбом (для трифакторної моделі) дорівнює 0,444, що свідчить про наявність у моделі статистично значущої кореляції.

Таблиця 9

Характеристика кореляційно-регресійних зв'язків між факторами особистісної зрілості жінки та її задоволеністю шлюбом (для трифакторної моделі)

Показник	Коефіцієнт регресії	t-критерій Стьюдента	P-значення
Почуття громадянського обов'язку	0,250	2,169	0,032
Життєва установка	-0,584	-4,343	0,000
Інтегральний показник особистісної зрілості	0,689	3,869	0,000
Здатність до психологічної близькості з іншими людьми	-0,336	-2,756	0,007

Як бачимо (табл. 9), високий рівень задоволеності жінки шлюбом імовірно обумовлений як інтегральним показником особистісної зрілості, так і окремими її складниками, наприклад почуттям громадянського обов'язку. У свою чергу така жінка може бути імпульсивною, із переважанням почуттів над інтелектом та неспроможною до духовної близькості з іншими людьми. Можливо, у деяких випадках вияв патріотизму, зацікавленості суспільно-політичним життям, почуття професійної відповідальності зумовлює прояви емоційності та надчутливості до подій, що відбуваються, та приглушує жіночу здатність до співпереживання.

Для перевірки гіпотези щодо *імовірності впливу на задоволеність жінки шлюбом її смисложиттєвих орієнтацій* було застосовано лінійний множинний регресійний аналіз, у якому залежна змінна – задоволеність жінки шлюбом, а незалежні змінні (предиктори) – показники осмисленості життя жінки (інтегральний показник осмисленості життя, цілі в житті, процес життя, результат життя, локус контролю – Я, локус контролю – життя). Результати аналізу, здійсненого для 6 потенційних факторів (предикторів), надали змогу виокремити два фактори, що в розробленій моделі є статистично значущі (табл. 10), за якими і було побудовано двофакторну кореляційно-регресійну модель

$$Y = -5,051 + 1,247 X_1 - 0,658 X_2,$$

де Y – задоволеність шлюбом; X_1 – інтегральний показник осмисленості життя; X_2 – цілі у житті.

Величина коефіцієнта множинної кореляції між факторами смисложиттєвих орієнтацій жінки та її задоволеністю шлюбом (для двофакторної моделі) дорівнює 0,716, що свідчить про наявність у моделі високого рівня статистичної значущості.

Таблиця 10

Характеристика кореляційно-регресійних зв'язків між факторами смисложиттєвих орієнтацій жінки та її задоволеністю шлюбом (для двофакторної моделі)

Показник	Коефіцієнт регресії	t-критерій Стюдента	P-значення
Інтегральний показник осмисленості життя	1,247	8,450	0,000
Цілі у житті	-0,658	-4,458	0,000

Таким чином (табл. 10), задоволеність жінки шлюбом найтісніше пов'язана з рівнем осмисленості жінкою свого життя та відсутністю чітких планів і цілей на майбутнє. Імовірно така жінка осмислено й зріло ставиться до подій, що відбуваються в її житті. Вона позитивно сприймає своє минуле і теперішнє, має насичене та емоційне життя, але не орієнтована на планування власного майбутнього й досягнення цілей. Це може свідчити про готовність жінки заради збереження шлюбу відмовитися від досягнення власних цілей, від особистої самореалізації, що можна вважати типовою поведінкою в патріархальній родині, у якій цілі чоловіка та його самореалізація пріоритетні.

Висновки. У статті на основі теоретико-методологічного аналізу провідних концепцій вітчизняних та зарубіжних дослідників відносно психологічних детермінант задоволеності жінки шлюбом виявлено діагностичний потенціал системи позитивних цінностей як вірогідних предикторів задоволеності шлюбом.

Зокрема, уперше продемонстровано імовірність зв'язку позитивних цінностей та відповідних властивостей особистості жінки з її задоволеністю шлюбом і визначено ієрархію ціннісних показників як імовірних чинників задоволеності шлюбом. Установлено, що гармонійна, цілісна, зріла особистість, яка має сформовану під впливом позитивних цінностей систему так званих «сильних» рис характеру, наявність яких зумовлює психологічне благополуччя людини та її психічне здоров'я, здатна підтримувати гармонійні стосунки з іншою людиною протилежної статі, регулювати власну поведінку, проявляти вдячність, почуття громадянського обов'язку.

Емпірично доведено із застосуванням множинного кореляційно-регресійного аналізу, що існує імовірність прогнозування задоволеності жінки шлюбом на основі рівня сформованості в неї в першу чергу таких загальнолюдських чеснот, як «гуманність» та «поміркованість» за помірного рівня прояву цінності «справедливість».

Найбільш сприятливо на подружні стосунки впливає високий рівень сформованості в жінки «сильних» рис характеру: «любов», «саморегуляція», «надія», «вдячність» за більш низьких рівнях прояву таких рис, як «скромність», «почуття прекрасного», «гумор» і «відкритість досвіду».

Серед аспектів психологічного благополуччя як комплексної характеристики оптимально функціонуючої людини найбільше впливає на задоволеність жінки шлюбом її *позитивне самовідношення та самоприйняття*.

Серед аспектів особистісної зрілості жінки найбільше впливає на її задоволеність шлюбом *почуття громадянського обов'язку* та рівень сформованості *особистісної зрілості в цілому*, а також помірність прояву власних життєвих установок, що, як можна прогнозувати, може заважати прояву гнучкості в стосунках із шлюбним партнером.

На задоволеність жінки шлюбом сприятливо впливає високий рівень *осмисленості її життя* за помірної орієнтації на реалізацію індивідуальних цілей.

Емпірично доведено, що в жінок із різними рівнями задоволеності шлюбом існують статистично значущі відмінності в показниках загальнолюдських цінностей та відповідних їм «сильних» рис характеру, показниках психологічного благополуччя, особистісної зрілості й сформованості смисложиттєвих орієнтацій, які необхідно враховувати практичному психологу з проблем оптимізації сімейних відносин. Зокрема, жінки, задоволені шлюбом, на відміну від жінок, незадоволених шлюбом: а) гуманніші, духовніші, мудріші та сміливіші; б) більше сповнені любові, надії, вдячності, духовності; більш енергійні (життєздатні), хоробрі, допитливі, креативні, відкриті досвіду, цілісні та чуйні в соціальних контактах; в) мають позитивне самоприйняття та сприятливі стосунки з іншими; вони адаптивні й незалежні, самостійні та цілеспрямовані, що сприятливо впливає як на їх особистісне зростання, так і на подружні стосунки; г) більше сповнені почуттям громадянського обов'язку; патріотичні й здатні пишатися власними чоловіками, які захищають державу від ворогів; д) осмисленіше ставляться до подій, що відбуваються, приймають своє минуле як даність, повноцінно живуть у теперішньому часі, будують плани на майбутнє й здатні керувати подіями власного життя.

Отримані дані можуть бути використані фахівцями соціальних служб, а також практичними психологами для надання психологічної підтримки та допомоги сім'ям, у яких члени подружжя незадоволені міжособистісними стосунками. Психологи можуть використовувати матеріал цього дослідження під час сімейного консультування, проведення просвітницької роботи, спрямованої на сприяння покращенню подружніх відносин і зміцнення внутрішньосімейної системи. Дослідження актуалізує соціальну проблему культурно-етнічного плану, пов'язану із наявними в українських сім'ях патріархальними тенденціями щодо рольових очікувань відносно місця жінки у шлюбній парі.

Бібліографічні посилання

- Bilous, E. V. (2011), "Interrelations between marital satisfaction and couples' factors of marriage compatibility" ["Vzaimozv'язok zadovolnosti shliubom z faktoramy sumisnosti podruzhzhia"], *Visnyk Samarskoi humanitarnoi akademii. Seriya: Psykholohiia – Samara humanitarian academy bulletin, Series: Psychology*, No. 1, p. 95–103.
- Burovikhina, I. A., Leontiev, D. A., & Osin, E. N. (2007), "Character strengths as a resource of the teenager's person: experience of application the questionnaire "Profile of personal virtues" ["Syly kharakteru yak resursy osobystosti pidlitka: dosvid zastosuvannia opytuvalnyka "Profil osobystykh hinostei"], *Psykholohichna diagnostyka – Psychological diagnostics*, No. 1, p. 107–127.
- Egorova, O. V. (2009), "The phenomenon of marriage satisfaction: the main directions of researches" ["Fenomen zadovolnosti shliubom: osnovni napriamky doslidzhen"]. (April 7, 2015), available at: http://www.ipras.ru/cntnt/rus/dop_dokume/mezhdunaro/nauchnye_m/razdel_3_a/egorova_ov.html.
- Khasanova, E. M. & Ismailova, N. I. (2012), "Research of young couples' marital satisfaction depending on personal properties" ["Doslidzhennia zadovolnosti shliubom molodoho podruzhzhia zalezno vid osobystisnykh vlastyvostei"], *Mizhnarodnyi zhurnal prykladnykh i fundamentalnykh doslidzhen – International Journal of Applied and Basic Research*, No. 1, p. 155.
- Kokorina, M. A., Barsukova, A. V. & Semenova, E. A. (2013), "To the problem of youth's satisfaction of family relationships" ["Do problemy zadovolnosti molodi simeinymy stosunkamy"], *Materialy Vserosiiskoi naukovopraktychnoi konferentsii studentiv ta aspirantiv "Shkola L. S. Vyhotskoho" – The materials of all-Russian scientific-*

- practical conference of students and graduate students "School of L. S. Vygotsky", Kazan, November 21–23, 2013, p. 94–97.*
- Pankratova, T. M. (2011), "The crisis of the modern family as a change of semantic paradigm generations" ["Kryza suchasnoi simi yak zmina smyslovoi paradyhmy pokolin"], *Aktualni problemy teoretychnoi ta prykladnoi psykholohii: tradytsii ta perspektyvy, materialy Vserosiiskoi naukovo-praktychnoi konferentsii – Actual problems of theoretical and applied psychology: traditions and perspectives, materials of all-Russian scientific conference*, Yaroslavl, May 19 – 21, 2011, The Russian Foundation for Basic Research, p. 215–218.
- Pankratova, T. M. & Petrosyan, I. O. (2012), "Psychological well-being of the family in terms of social changes" ["Psykholohichne blahopoluchchia simi v umovakh sotsialnykh zmin"], *Materialy Vserosiiskoi molodizhnoi naukovoii psykholohichnoi konferentsii "Bahato holosiv – odyń svit" – Materials of all-Russian youth scientific psychological conference "Many voices – one world"*, Yaroslavl, p. 38–41.
- Peterson, C. & Seligman, M. (2004), *Character strengths and virtues: A handbook and classification*. – NY: Oxford University Press.
- Romanova, E. S. (2014), "Factors influencing the marital satisfaction" ["Faktory, shcho vplyvaiut na zadovolenist shliubom"]. (April 7, 2015), available at: <http://psychology.snauka.ru/2014/06/3293>.
- Rosen-Grandon, J. R., Myers, J. E. & Hattie, J. A. (2004), "The Relationship Between Marital Characteristics, Marital Interaction Processes, and Marital Satisfaction", *Journal of Counseling & Development*, Vol. 82 No. 1, p. 58–68.
- Safonov, A. N. & Lomakina, I. S. (2005), "Value orientations of young families" ["Tsinnisni oriientatsii molodykh semei"], *Visnyk Pivdenno-Uralskoho derzhavnoho universytetu. Seriya : Osvita, okhorona zdorovia, fizychna kultura – South Ural State University bulletin, Seriya: Education, Health, Physical culture*, No. 4, p. 56.
- Stoliarskaia, E. V. & Zhuk, O. H. (2010), "Interrelations between marital satisfaction and the couples' level of self-actualization on the different stages of family life" ["Vzaimozv'iazok zadovolenosti shliubom ta rivnia samoaktualizatsii osobystosti podruzhzhia na riznykh etapakh zhyttievoho tsyklu simi"], *Psykholohichni zhurnal – Psychological Journal*, No. 1, p. 41–46.
- Tkachenko, V. E. (2009), "Well-being of the marital relationship and its psychological determinants: theoretical analysis" ["Blahopoluchchia podruznykh stosunkiv ta yoho psykholohichni determinanty: teoretychnyi analiz"], *Visnyk Chernihivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Seriya : Psykholohichni nauky: zbirnyk naukovykh robit – Chernihiv State Pedagogical University bulletin, Series: Psychological science: scientific research works*, No. 74, p. 156–159.
- Ustiuzhaninova, E. N. & Pleshakova, O. V. (2011), "Research of a subjective locus of control of spouses in interrelation with psychological characteristics of marriage" ["Doslidzhennia subiektyvnoho lokusu kontroliu podruzhzhia u vzaimozv'iazku z psykholohichnymykharakterystykamyshliubu"], *VidomostiPDPUIim. V. H. Bielinskoho – Proceedings of V. G. Belinsky PGPU*, No. 24, p. 84–93.
- Voronovich, D. V. (2010), "Changing marriage satisfaction and dominant areas of marital conflict in the process of development of the family" ["Zmina zadovolenosti shliubom nf dominuiuchykh sfer podruznykh konfliktiv u protsesi rozvytku simi"], *Visnyk BDU. Seriya 3 – BDU bulletin. Series: 3*, No. 3, p. 52–55.
- Yerokhina, N. M. (2005), "Characterological compatibility and marital satisfaction in young families" ["Kharakterolohichna sumisnist i zadovolenist shliubom v molodykh simiakh"], *Simeina psykholohiia ta simeina terapiia – Family psychology and family therapy*, No. 4, p. 3–9.

Надійшла до редколегії 09.04.2015

І. В. Опанасюк

*Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ*

ПСИХОДІАГНОСТИКА РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ОСОБИСТОСТІ В СТАРШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Анотація. Досліджено феномен емоційного інтелекту та його прояви в старшому шкільному віці. Показано, що емоційний інтелект дає змогу старшокласнику зменшити вплив негативних переживань за рахунок контролю над ситуацією й власними емоціями. Проведено психодіагностику розвитку емоційного інтелекту в старшокласників і проаналізовано кореляційні й факторні зв'язки між такими його складниками: розуміння своїх і чужих емоцій; керування своїми і чужими емоціями; емоційна поінформованість; самомотивація; емпатія; розпізнавання емоцій в інших; емоційна спрямованість. Визначено перспективи розвитку емоційного інтелекту старшокласників із метою підвищити ефективність його функціонування.

Ключові слова: емоція, емоційний інтелект, емоційні стани, емоційні переживання, емоційна спрямованість, старший шкільний вік.

Аннотация. Сделана попытка раскрыть психологическую сущность эмоционального интеллекта в старшем школьном возрасте. Отмечено, что эмоциональный интеллект является одним из необходимых условий развития личности старшеклассника, его успешной жизнедеятельности. Проведена психодиагностика развития эмоционального интеллекта у старшеклассников, проанализированы корреляционные и факторные связи между такими составляющими эмоционального интеллекта: понимание своих и чужих эмоций; управление своими и чужими эмоциями; эмоциональная осведомленность; самомотивация; эмпатия; распознавание эмоций у других; эмоциональная направленность. Намечены перспективы дальнейших исследований развития эмоционального интеллекта в старшем школьном возрасте.

Ключевые слова: эмоция, эмоциональный интеллект, эмоциональные состояния, эмоциональные переживания, эмоциональная направленность, старший школьный возраст.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми зумовлена низкою причин. По-перше, емоційний інтелект – одна з необхідних умов формування особистості старшокласника, його здатності забезпечувати й регулювати набутий досвід; по-друге, становлення емоційного інтелекту в старшому шкільному віці потребує засвоєння способів саморегуляції емоційних станів; по-третє, емоційний інтелект у старшому шкільному віці – складник особистісного та професійного самовизначення, що набуває особливої ваги саме в цей період життя особи. Тому проблема функціонування емоційної і когнітивної особистісних складників у старшому шкільному віці визначає перебіг і самих психічних процесів, особливостей діяльності та поведінки особистості в розглядуваний період життя.

Аналіз досліджень і публікацій. Методологічну основу дослідження взаємозв'язку інтелекту й емоцій, ролі емоцій у когнітивному процесі склали наукові праці М. Б. Арнольда, Л. Ф. Бурлачука, Л. С. Виготського, В. К. Вілюнаса, Д. Б. Ельконіна, П. Жане, К. Е. Ізарда, О. І. Кульчицької, Р. Лазаруса, В. М. Мясіщева, Ж. Піаже, А. О. Реана, Д. Юма та ін.

Проблема розвитку емоційного інтелекту особистості знайшла відображення у працях вітчизняних (О. І. Власов, Н. В. Коврига, М. А. Кузнецов, Е. Л. Носенко, О. П. Саннікова, С. М. Симоненко, О. Я. Чебикін) і зарубіжних учених (І. М. Андрєєва, Р. Бар-Он, Г. Гарднер, Г. Г. Гарскова, Д. Гоулман, К. Ізард, Є. П. Ільїн, Д. Карузо, О. О. Конопкін, Д. В. Люсін, Дж. Майер, М. О. Манойлова, А. М. При-

хожан, П. Саловей та ін.). Відтак, проаналізувавши підходи науковців до даної проблеми, вважаємо, що вона потребує детальнішого вивчення.

Мета нашого дослідження – виявити рівень розвитку емоційного інтелекту в старшокласників і проаналізувати взаємозв'язок його складників.

Відповідно до зазначеної мети поставлено такі **завдання**:

1) проаналізувати змістову характеристику феномену «емоційний інтелект» і його рівні сформованості в старшому шкільному віці;

2) провести психодіагностику розвитку емоційного інтелекту в старшокласників;

3) виявити взаємозв'язок емоційного інтелекту та його складників на основі емпіричних досліджень.

Діти старшого шкільного віку чутливі до соціальних змін у суспільстві, оскільки старшокласникам необхідно навчитися орієнтуватися й самостійно приймати рішення, адекватно оцінювати фактори ризику в ситуаціях, специфічних для їх віку. Розглядаючи феномен емоційного інтелекту, ми припускаємо, що він дає змогу особистості зменшити вплив негативних переживань за рахунок контролю над ситуацією і власними емоціями.

Відповідно до наших завдань зосередимо увагу на теоретичному аналізі емоційного інтелекту та його складників.

У напрацьованому науковому форматі категорію емоційного інтелекту розглянуто в працях зарубіжних науковців (Goleman, 1998; Mayer, Geher, 1996; Mayer, Salovey, 1993), у яких досліджено проблему його змістового наповнення.

Виділяють дві основні моделі емоційного інтелекту, у яких є істотні відмінності в розумінні розглядуваного феномену. Перша – модель здібностей – уявлення про емоційний інтелект як синергію емоцій і пізнання. П. Саловей і Дж. Майер установили зв'язок емоційного інтелекту з розумовими здібностями, за якого емоції збільшують продуктивність процесу мислення і спрямовують увагу на конкретні завдання. Емоційний інтелект визначений ними як здатність регулювати власні емоції та емоції інших людей, адекватно їх розпізнавати для спрямування свого мислення на діяльність (Mayer, Salovey, 1993). Друга – змішана модель, яка пояснює категорію «емоційний інтелект» як поєднання розумових і персональних рис, властивих кожній людині. На думку Д. Гоулмена, емоційний інтелект – це здатність усвідомлювати власні емоції та емоції інших для того, щоб мотивувати себе та їх, керувати емоціями в різних ситуаціях (Goleman, 2008).

Згідно з концепцією Г. Гарднера (Gardner, 1993), у структурі емоційного інтелекту необхідно розглядати внутрішньособистісний (спрямований на власні емоції) та міжособистісний (спрямований на емоції інших людей) компоненти. Перший має такі складники, як самосвідомість, рефлексія, самооцінка, самоконтроль, мотивація досягнень. Другий компонент включає емпатію, толерантність, комунікабельність, конгруентність, діалогічність.

Вагомий внесок у вивчення проблеми емоційного інтелекту належить представнику української психологічної школи Е. Л. Носенко, яка тлумачить емоційний інтелект як аспект виявлення внутрішнього світу особистості, відображає міру розумності ставлення людини до світу, оточення та до себе як суб'єкта життєдіяльності. Йому притаманні внутрішні (диспозиційні) і зовнішні (виявлені в ознаках перебігу емоційного процесу) компоненти, що зумовлюють формування стресозахисної й адаптивної функцій цієї інтегральної особистісної властивості (Nosenko, 2004; Chetveryk-Burchak, Nosenko, 2014), тобто емоційний інтелект у даному випадку розглянуто в контексті єдності зовнішнього і внутрішнього щодо детермінації психічного.

Г. Г. Гарськова й С. П. Дерев'янка в емоційному інтелекті вбачають уміння особистості керувати емоційною сферою на основі інтелектуального аналізу і синтезу (Garskova, 1999), сукупність емоційно-когнітивних здібностей до соціально-

психологічної адаптації особистості, де у сфері емоційних переживань емоційний інтелект виконує регулятивну функцію, сприяє підвищенню рівня емоційного комфорту, а у сфері суб'єкт-суб'єктних відносин – стимулювальну функцію, сприяючи прийняттю себе та інших (Derevianko, 2007).

І. М. Андреева слушно наголошує на необхідності включення вищезазначеного феномену в систему особистісних характеристик (Andryeva, 2011).

Д. В. Люсін, проаналізувавши існуючі концепції, запропонував власну (двокомпонентну) модель емоційного інтелекту. На його думку, емоційний інтелект – це здатність до розуміння своїх і чужих емоцій та керування ними (Lyusin, 2004).

Синтезуючи напрацьовані знання щодо ознак і структурних складників емоційного інтелекту, критерії оцінки рівня його сформованості будемо шукати у взаємодії його внутрішніх і зовнішніх компонентів.

Виходячи із завдань дослідження, нами була обрана вибірка із 420 учнів шкіл Івано-Франківської області. Вік респондентів – 15–17 років.

У ході аналізу емоційного інтелекту старшокласників ми застосували такі тестові методики: «Діагностика емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні» (В. В. Бойко); «Діагностика емоційного інтелекту» (Н. Холл); «Діагностика емоційної спрямованості особистості» (Б. І. Додонов); опитувальник емоційного інтелекту «ЕІн» (Д. В. Люсін).

Математичну обробку вищезгаданих тестових методик ми здійснювали за допомогою кореляційного та факторного аналізу. Для порівняння емпіричних розподілів заданих характеристик застосовували коефіцієнт кореляції Пірсона r .

Результати досліджень, здійснених за методикою «Діагностика емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні» (В. В. Бойко), показали, що у 48 % підлітків емоції ускладнюють міжособистісну взаємодію, у 25 % вони заважають установлювати контакти з оточенням. У 23 % учнів переважають незначні емоційні бар'єри; у 3 % учнів вони відсутні. Це дає змогу констатувати, що емоційне спілкування – вагомий складник їх успіху.

Застосовувавши методику Н. Холла «Діагностика емоційного інтелекту», ми отримали такі дані: за шкалою «емоційна поінформованість» виявлено 42 % старшокласників із низьким рівнем емоційної поінформованості; 11 % – із високим рівнем. Можна констатувати недостатню обізнаність учнів щодо власних емоційних станів і їх диференціації.

За шкалою «керування своїми емоціями» 65 % старшокласників мають низький рівень знань стосовно керування своїми емоціями, що свідчить про невміння контролювати їх та конструктивно ними розпоряджатись. Тільки 5 % старшокласників можуть легко керувати своїми емоціями, що вказує на їх здатність контролювати інтенсивність і зовнішній прояв власних емоцій, підтримувати позитивні емоції.

За шкалою «самотивація» отримано такі результати: 42 % учнів показали низький рівень самотивації, отже, можна вважати, що старшокласники недостатньо адекватно реагують на оцінку з боку інших і не вміють змінювати негативні емоційні переживання на позитивні; 13 % учнів показали високий рівень самотивації, що свідчить про їх уміння доволіно викликати позитивні емоції і застосовувати їх для оптимізації діяльності.

Вивчення емпатії як складової частини емоційного інтелекту засвідчило, що 47 % досліджуваних мають середній рівень емпатії, у той час як 13 % – високий. Отримані дані дають змогу констатувати, що в старшокласників розвинена здатність до емоційних переживань у міжособистісній взаємодії. Вони краще розуміють внутрішній світ інших і вміють розпізнавати емоції за виразом обличчя, що вказує на розуміння потреб інших.

Результати досліджень за шкалою «розпізнавання емоцій у інших» показали, що 36 % досліджуваних мають низький рівень розпізнавання емоцій інших і тіль-

ки 19 % – високий. Це можна пояснити тим, що старшокласники не можуть правильно оцінювати емоційні стани і диференціювати їх. Труднощі в розпізнаванні емоцій у інших – ознака недостатньої обізнаності й поінформованості.

Рис. 1. Інтегрований показник емоційного інтелекту старшокласників (за методикою Н. Холла «Діагностика емоційного інтелекту»)

За результатами дослідження за вищезазначеною методикою інтегрований показник емоційного інтелекту склав: 53 % – низький рівень емоційного інтелекту, 45 % – середній і 2 % – високий (рис. 1).

Результати досліджень емоційної спрямованості за методикою Б. І. Додонова показали, що за шкалою «альтруїстична спрямованість» 66 % старшокласників мають високий рівень альтруїстичної спрямованості й 3 % – низький. Відтак для старшокласників вагоме значення має не тільки усвідомлення того, що їх діяльність корисна для інших, але й безпосередній контакт, із якими вони розбудовують поле взаємодії. «Презумпція взаємності» – основа довірчих стосунків між партнерами (Ovsyanetska, 2005) і супроводжує кращі аспекти буття особистості – щастя, дружбу, любов.

За шкалою «комунікативна спрямованість» 79 % старшокласників мають високий рівень комунікативної спрямованості, що вказує на наявність в учнів потреби ділитися думками, переживаннями з іншими та виражати симпатію, повагу, вдячність. Ідеться не тільки про взаємну толерантність, але й прийняття партнера по спілкуванню, здатність реалізувати його потреби у спілкуванні.

За шкалою «глорична спрямованість» з'ясовано, що 47 % учнів мають високий рівень глоричної спрямованості і 47 % – середній. Це свідчить про важливість для старшокласників їх позитивного прийняття та захоплення. Потреба в самоствердженні, прагненні завоювати визнання, повагу – одна із основних.

Результати досліджень за шкалою «практична спрямованість» показали, що високий рівень даної спрямованості мають 77 % досліджуваних. Це можна пояснити тим, що для старшокласників найбільш цінним емоційним компонентом є прагнення до реалізації мети та емоційна захопленість, зокрема: бажання досягати успіху в роботі, задоволення від результатів своєї діяльності тощо.

За шкалою «пугнічна спрямованість» зафіксовано, що 65 % старшокласників мають високий рівень пугнічної спрямованості. Можна констатувати, що старшокласників приваблює небезпека, її усунення та власна перемога. Боротьба із труднощами цікава для молоді не тільки можливістю самоствердження, але й отриманням задоволення від самого процесу боротьби. Жага гострих відчуттів, захоплення ризиком, почуття спортивного азарту – характерні риси підлітків.

Дослідження романтичної спрямованості показало, що 83 % учнів мають високий рівень романтичної спрямованості, у той час як 16 % – середній. У старшо-

класників виражене прагнення до таємничого, хвилюючо-загадкового, екзотичного. Вони намагаються довести, що часто щось зовні просте насправді складне, незвичайне.

Результати досліджень за шкалою «гностична спрямованість» показали, що її високий рівень притаманний 67 % досліджуваних, а середній рівень – 30 %, що свідчить про здатність учнів вирішувати складні пізнавальні проблеми, уміння отримувати не тільки нову інформацію, але й впорядковувати її. Для них властиве задоволення потреби в «пізнавальній гармонії»: прагнення щось зрозуміти, проникнути в сутність явища; нестримне бажання долати протиріччя у власних міркуваннях.

За шкалою «естетична спрямованість» зафіксовано, що 57 % старшокласників мають високий рівень естетичної спрямованості. Ці дані дають підстави вважати, що старшокласники отримують насолоду в переживанні почуттів прекрасного, витонченого, граціозного й прагнуть жити в гармонії з навколишнім світом.

За шкалою «гедоністична спрямованість» 75 % учнів мають високий рівень гедоністичної спрямованості, 23 % учнів – середній. Старшокласники надають перевагу тим почуттям, які пов'язані із задоволенням суто органічних потреб або потреб у фізичному та психологічному комфорті.

Результати досліджень за шкалою «акізитивна спрямованість» указують на перевагу середнього рівня (54 %) акізитивної спрямованості в досліджуваних, що свідчить про їх пристрасть до колекціонування речей.

Для визначення рівня розуміння своїх і чужих емоцій та керування ними було використано опитувальник емоційного інтелекту «ЕмІн» Д. В. Люсіна.

За шкалою «розуміння чужих емоцій» (МР) 28 % старшокласників показали середній рівень, 24 % – високий рівень, а за шкалою «керування чужими емоціями» (МУ) у 40 % досліджуваних зафіксовано середній рівень, 16 % – високий рівень, що доводить наявність у школярів потреби в розумінні чужих емоцій і відповідно керування ними.

За шкалою «розуміння своїх емоцій» (ВР) 33 % учнів мають низький рівень розуміння своїх емоцій, і лише 8 % – високий. Отримані дані дають змогу констатувати, що в учнів є певні труднощі в розпізнаванні власних емоцій, відтак вони не завжди можуть адекватно реагувати на емоційні прояви оточення.

За шкалою «керування своїми емоціями» (ВУ) у 35 % учнів виявлено середній рівень керування власними емоціями, у 16 % – високий рівень, що є свідченням важливості для старшокласників уміння керувати власними емоціями.

Результати досліджень за шкалою «контроль експресії» (ВЕ) показали, що 37 % старшокласників мають середній рівень контролю експресії, а 22 % – високий. Це підтверджує думку щодо здатності старшокласників контролювати інтенсивність і зовнішній прояв власних емоцій.

Щодо міжособистісного аспекту емоційного інтелекту (МЕІ), то тут виявлено домінування середнього рівня його розвитку в досліджуваних (37 %), у той час як високий рівень зафіксовано в 20 % старшокласників (рис. 2). Школярі демонструють вміння гармонійно «входити» в систему міжособистісних взаємовідносин, адекватно інтерпретувати емоції оточення, проявляти толерантність і соціальну адаптивність.

За шкалою «внутрішньоособистісний емоційний інтелект» (ВЕІ) виявлено 41% учнів із середнім рівнем його розвитку й 12 % – із високим (рис.3). Відтак досягти гармонії свого внутрішнього світу, власної автентичності неможливо без потенціалу внутрішньоособистісного емоційного інтелекту.

У процесі проведення кореляційного аналізу у віковій групі осіб 15–17 років за N=420 було виявлено такі зв'язки (між шкалами методики 2 «Діагностика емоційного інтелекту» Н. Холла):

– між шкалою «емоційна поінформованість» і шкалою «емпатія» на статистично значущому рівні $r = 0,37$ за $p < 0,01$; між шкалою «емоційна поінформова-

ність» і шкалою «розпізнавання емоцій інших» на статистично значущому рівні $r = 0,39$ за $p < 0,01$. Таким чином, чим вищий показник емоційної поінформованості, тим краще підліток розпізнає емоції інших та вміє давати адекватну емпатійну відповідь;

Рис. 2. Міжособистісний аспект емоційного інтелекту (за методикою «ЕмІн» Д. В. Люсіна)

Рис. 3. Внутрішньоособистісний емоційний інтелект (за методикою «ЕмІн» Д. В. Люсіна)

– між шкалою «керування своїми емоціями» і шкалою «самотивація» на статистично значущому рівні $r = 0,47$ за $p < 0,01$, що вказує на залежність керування своїми емоціями від самотивації;

– між шкалою «самотивація» і шкалою «емпатія» на статистично значущому рівні $r = 0,37$ за $p < 0,01$. Чим більша готовність до самотивації, тим вищий рівень самоприймання;

– між шкалою «емпатія» і шкалою «розпізнавання емоцій інших» на статистично значущому рівні $r = 0,63$ за $p < 0,01$. Отже, чим вища емпатійність особистості, тим краще вона може сприймати та розпізнавати емоції інших із позиції внутрішнього спостерігача;

– між шкалою «інтегрований емоційний інтелект» і шкалами «емоційна поінформованість» на статистично значущому рівні $r = 0,59$ за $p < 0,01$; шкалою «керування своїми емоціями» на статистично значущому рівні $r = 0,62$ за $p < 0,01$; шкалою «самотивація» на статистично значущому рівні $r = 0,75$ за $p < 0,01$; шкалою «емпатія» на статистично значущому рівні $r = 0,71$ за $p < 0,01$; шкалою «розпізнавання емоцій інших» на статистично значущому рівні $r = 0,76$ за $p < 0,01$. Чим вищий рівень розвитку емоційного інтелекту, тим краще в школяра розвинена здатність до керування своїми емоціями, розпізнавання емоцій інших, уміння викли-

кати позитивні й контролювати негативні емоції, тобто проявляти гнучкість у різних життєвих ситуаціях.

Результати кореляційного аналізу між шкалами методики 3 («Діагностика емоційної спрямованості особистості» Б. І. Додонова) виявили такі зв'язки:

- між шкалою «альтруїстична спрямованість» і шкалою «комунікативна спрямованість» на статистично значущому рівні $r = 0,47$ за $p < 0,01$; між шкалою «альтруїстична спрямованість» і шкалою «естетична спрямованість» на статистично значущому рівні $r = 0,47$ за $p < 0,01$. Отже, чим більша альтруїстична спрямованість особистості, тим сильніше виражене прагнення у неї до спілкування, долання протиріч власних міркувань, бажання жити в гармонії з суспільством;

- між шкалою «альтруїстична спрямованість» і шкалою «практична спрямованість» на статистично значущому рівні $r = 0,42$ за $p < 0,01$; між шкалою «альтруїстична спрямованість» і шкалою «гностична спрямованість» на статистично значущому рівні $r = 0,35$ за $p < 0,01$. Чим більша здатність старшокласника до альтруїстичної спрямованості, тим вища в нього потреба в пізнавальній діяльності;

- між шкалою «комунікативна спрямованість» і шкалою «практична спрямованість» на статистично значущому рівні $r = 0,36$ за $p < 0,01$. Чим краще в старшокласника розвинена здатність до комунікативної спрямованості, тим більше в нього виражене прагнення до реалізації мети;

- між шкалою «практична спрямованість» і шкалою «романтична спрямованість» на статистично значущому рівні $r = 0,32$ за $p < 0,01$; між шкалою «практична спрямованість» і шкалою «естетична спрямованість» на статистично значущому рівні $r = 0,38$ за $p < 0,01$; між шкалою «практична спрямованість» і шкалою «гностична спрямованість» на статистично значущому рівні $r = 0,43$ за $p < 0,01$. Чим сильніше прагнення школяра досягати успіху в роботі, тим більш виражений у нього потяг до прекрасного;

- між шкалою «романтична спрямованість» і шкалою «естетична спрямованість» на статистично значущому рівні $r = 0,35$ за $p < 0,01$. Інакше кажучи, чим розвиненіші в школяра мрійливість, творча уява, таємничість, тим сильніше в нього естетичне задоволення від прекрасного;

- між шкалою «гностична спрямованість» і шкалою «естетична спрямованість» на статистично значущому рівні $r = 0,43$ за $p < 0,01$. Таким чином, чим більша здатність старшокласника до пізнання, тим більша імовірність досягнення гармонії з оточенням;

- між шкалою «естетична спрямованість» і шкалою «альтруїстична спрямованість» на статистично значущому рівні $r = 0,47$ за $p < 0,01$; між шкалою «естетична спрямованість» і шкалою «практична спрямованість» на статистично значущому рівні $r = 0,38$ за $p < 0,01$; між шкалою «естетична спрямованість» і шкалою «романтична спрямованість» на статистично значущому рівні $r = 0,35$ за $p < 0,01$; між шкалою «естетична спрямованість» і шкалою «гностична спрямованість» на статистично значущому рівні $r = 0,43$ за $p < 0,01$. Отже, чим більше виражена в характері індивіда естетична спрямованість, тим сильніша здатність до вирішення складних пізнавальних проблем, успішне вирішення яких вказує на загальнолюдське прагнення до щастя.

У процесі проведення кореляційного аналізу між шкалами методики 4 (опитувальник емоційного інтелекту «ЕІІн» Д. В. Люсіна) виявлено такі зв'язки:

- між шкалою «розуміння чужих емоцій» і шкалою «керування чужими емоціями» на статистично значущому рівні $r = 0,47$ за $p < 0,01$; між шкалою «розуміння чужих емоцій» і шкалою «керування своїми емоціями» на статистично значущому рівні $r = 0,33$ за $p < 0,01$. Можна вважати, що чим краще старшокласник розуміє чужі емоції, тим розвиненіша в нього здатність до їх керування. Відтак здатність до керування своїми емоціями допомагає розуміти чужі емоції;

- між шкалою «керування чужими емоціями» і шкалою «розуміння своїх емоцій» на статистично значущому рівні $r = 0,33$ за $p < 0,01$; між шкалою «керу-

вання чужими емоціями» і шкалою «керування своїми емоціями» на статистично значущому рівні $r = 0,38$ за $p < 0,01$. Чим сильніше прагнення школяра до керування чужими емоціями, тим більш виражена в нього здатність підтримувати позитивні емоції та контролювати негативні;

– між шкалою «розуміння своїх емоцій» і шкалою «керування своїми емоціями» на статистично значущому рівні $r = 0,52$ за $p < 0,01$; між шкалою «розуміння своїх емоцій» і шкалою «контроль експресії» на статистично значущому рівні $r = 0,30$ за $p < 0,01$. Чим краще школяр розпізнає власні емоції, тим більше виражена в нього потреба до адекватного реагування й керування інтенсивністю власних емоцій;

– між шкалою «керування своїми емоціями» і шкалою «контроль експресії» на статистично значущому рівні $r = 0,42$ за $p < 0,01$. Чим більша здатність особистості керувати власними емоціями, тим сильніше прагнення в неї контролювати їх інтенсивність і зовнішній прояв;

– між шкалою «внутрішньоособистісний емоційний інтелект» і шкалою «розуміння чужих емоцій» на статистично значущому рівні $r = 0,31$ за $p < 0,01$; між шкалою «внутрішньоособистісний емоційний інтелект» і шкалою «керування чужими емоціями» на статистично значущому рівні $r = 0,39$ за $p < 0,01$; між шкалою «внутрішньоособистісний емоційний інтелект» і шкалою «розуміння своїх емоцій» (BP) на статистично значущому рівні $r = 0,81$ за $p < 0,01$; між шкалою «внутрішньоособистісний емоційний інтелект» і шкалою «керування своїми емоціями» на статистично значущому рівні $r = 0,82$ за $p < 0,01$; між шкалою «внутрішньоособистісний емоційний інтелект» і шкалою «контроль експресії» (BE) на статистично значущому рівні $r = 0,68$ за $p < 0,01$, що підкреслює важливість для старшокласників уміння правильно розпізнавати й ідентифікувати власний емоційний стан і контролювати інтенсивність своїх емоцій, від чого залежить і розуміння та керування чужими емоціями;

– між шкалою «загальний емоційний інтелект» та шкалою «розуміння чужих емоцій» на статистично значущому рівні $r = 0,70$ за $p < 0,01$; шкалою «керування чужими емоціями» на статистично значущому рівні $r = 0,70$ за $p < 0,01$; шкалою «розуміння своїх емоцій» на статистично значущому рівні $r = 0,66$ за $p < 0,01$; шкалою «керування своїми емоціями» на статистично значущому рівні $r = 0,72$ за $p < 0,01$; шкалою «контроль експресії» на статистично значущому рівні $r = 0,49$ за $p < 0,01$; шкалою «внутрішньоособистісний емоційний інтелект» на статистично значущому рівні $r = 0,82$ за $p < 0,01$. Тобто чим вищі показники загального емоційного інтелекту, тим краще усвідомлення афективної сфери особистості в оптимізації власної життєдіяльності.

Щодо зв'язків між шкалами за методиками 1 («Діагностика емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні» В. В. Бойка) і 2 («Діагностика емоційного інтелекту» Н. Холла), то тут виявлено такі кореляції:

– між методикою 1 і шкалою «керування своїми емоціями» (методика 2) виражена негативна кореляція на статистично значущому рівні $r = -0,27$ за $p < 0,01$. Чим більший емоційний бар'єр, тим слабший контроль у керуванні власними емоціями.

Стосовно зв'язків між шкалами методик 1 і 4 (опитувальник емоційного інтелекту «ЕмІн» Д. В. Люсіна) виділено такі кореляції:

– між методикою 1 і шкалою «внутрішньоособистісний емоційний інтелект» (методика 4) виражена негативна кореляція на статистично значущому рівні $r = -0,39$ за $p < 0,01$. Чим вищий емоційний бар'єр, тим менше розуміння власних емоцій та керування ними;

– між методикою 1 і шкалою «загальний емоційний інтелект» (методика 4) виражена негативна кореляція на статистично значущому рівні $r = -0,33$ за $p < 0,01$. Чим вищий рівень емоційних бар'єрів, тим менший показник загального емоційного інтелекту.

Щодо зв'язків між шкалами методик 2 і 3 («Діагностика емоційної спрямованості особистості» Б. І. Додонова) виявлено такі кореляції:

- між методикою 2 (шкала «інтегративний емоційний інтелект») і шкалою «гностична спрямованість» (методика 3) виражена кореляція на статистично значущому рівні $r = 0,31$ за $p < 0,01$. Це дає підстави вважати, що емоційний інтелект спонукає до пізнавального розвитку особистості.

Щодо зв'язків між результатами за методиками 2 і 4, то тут виділено такі кореляції:

- між методикою 2 (шкала «самотивація») і шкалою «керування своїми емоціями» (методика 4) виражена кореляція на статистично значущому рівні $r = 0,38$ за $p < 0,01$, що вказує на залежність самотивації від керування своїми емоціями;

- між методикою 2 (шкала «емпатія») і шкалою «розуміння чужих емоцій» (методика 4) виражена кореляція на статистично значущому рівні $r = 0,36$ за $p < 0,01$; між методикою 2 (шкала «емпатія») і шкалою «керування чужими емоціями» (методика 4) виражена кореляція на статистично значущому рівні $r = 0,30$ за $p < 0,01$. Чим краще розвинена в старшокласника здатність до емпатії, тим більш виражена потреба в розумінні й керуванні чужими емоціями;

- між методикою 2 (шкала «розпізнавання емоцій інших») і шкалою «керування чужими емоціями» (методика 4) виражена кореляція на статистично значущому рівні $r = 0,38$ за $p < 0,01$. Уміння розпізнавати чужі емоції допомагає краще ними керувати;

- між методикою 2 (шкала «інтегративний емоційний інтелект») і шкалою «розуміння чужих емоцій» (методика 4) виражена кореляція на статистично значущому рівні $r = 0,34$ за $p < 0,01$; шкалою «керування чужими емоціями» (методика 4) виражена кореляція на статистично значущому рівні $r = 0,35$ за $p < 0,01$; шкалою «керування своїми емоціями» (методика 4) виражена кореляція на статистично значущому рівні $r = 0,32$ за $p < 0,01$; шкалою «загальний емоційний інтелект» (методика 4) виражена кореляція на статистично значущому рівні $r = 0,38$ за $p < 0,01$, що підтверджує вищесказане нами про значущість емоційної сфери в старшому шкільному віці.

Для дослідження статистично пов'язаних ознак для виявлення п-кількості складних для спостереження факторів ми застосували факторний аналіз, який дозволив удосконалити наступний експеримент порівняно із ситуацією, за якої аналогічні змінні вибирають випадково. Ми застосували метод головних компонентів разом із Варімакс-обертанням. Для визначення кількості факторів застосували критерій Кайзера, на основі якого визначили кількість факторів.

За факторним розподілом виокремили два фактори відповідно із відсотком їх інформативності. Під час факторизації ми застосували коефіцієнт кореляції Пірсона r .

У результаті факторного розподілу стосовно загальної вибірки респондентів віком 15–17 років за $N=420$ отримали такі результати.

Фактор 1 має найбільшу інформативність (25,859 %). Факторне навантаження склали змінні: загальний емоційний інтелект ($r = 0,940$ за $p < 0,01$), внутрішньоособистісний емоційний інтелект ($r = 0,912$ за $p < 0,01$), керування емоціями ($r = 0,893$ за $p < 0,01$), керування своїми емоціями ($r = 0,806$ за $p < 0,01$), розуміння емоцій ($r = 0,780$ за $p < 0,01$), розуміння своїх емоцій ($r = 0,715$ за $p < 0,01$).

Фактор 2 (інформативність 14,447 %). Факторне навантаження склали такі змінні: розпізнавання чужих емоцій ($r = 0,676$ за $p < 0,01$), емоційний інтелект ($r = 0,675$ за $p < 0,01$), емпатія ($r = 0,653$ за $p < 0,01$), естетична спрямованість ($r = 0,621$ за $p < 0,01$).

Як можна зрозуміти, у загальній вибірці найбільше значення мали такі змінні: загальний емоційний інтелект (ф. 1), розпізнавання емоцій інших (ф. 2).

Висновки. Проведене нами дослідження дозволило виокремити рівні розвитку емоційного інтелекту особистості в старшому шкільному віці з перевагою середнього та низького рівнів. Емоційний інтелект корелює із розумінням своїх і чужих емоцій; керуванням своїми і чужими емоціями; міжособистісним і внутрішньоособистісним аспектами емоційного інтелекту; емоційною поінформованістю; самомотивацією; емпатією; розпізнаванням чужих емоцій, загальною емоційною спрямованістю. Звідси можна зробити висновки, що, впливаючи на складники емоційного інтелекту, ми розвиваємо і сам емоційний інтелект, який забезпечує життєстійкість і розвиток особистості старшокласника.

Перспективи дослідження вбачаємо в розробці психолого-педагогічної програми розвитку емоційного інтелекту особистості в старшому шкільному віці.

Бібліографічні посилання

- Andryeva I. N. (2011), *Emotional intelligence as a phenomenon of modern psychology*, PSU, Novopolotsk.
- Chetveryk-Burchak A. & Nosenko E. (2014), "On assessing emotional intelligence as a precursor of positive personality functioning and mental health" ["Na ocinku emocijnogo intelektu jak prekursor pozytyvnogo funkcionuvannja osobystosti ta psichichnogo zdorov'ja"], *Advances in Social Sciences Research Journal*, Vol. 1 No 4, p. 33–42.
- Derevianko S. P. (2007), "The role of emotional intelligence in the process of socio-psychological adaptation of students" ["Rol emotsionalnogo intelektu v protsesse sotsialno-psihologicheskoy adaptatsii studentov"], *Innovation technologies*, No. 1, p. 92–95.
- Gardner H. (1993), *Multiple intelligences: the theory in practice*, Basic Books, New York.
- Garskova G. G. (1999), "Introduction to the concept of "emotional intelligence" in psychological theory" ["Vvedenie ponjatija "jemocional'nyjintellekt" v psihologicheskiju teoriju"], *Abstracts of scientific-practical conference "Anan'ev readings"*, Saint Petersburg, p. 25–26.
- Goleman D. (2008), *Emotional intelligence: a valuable practical guidance on the development and improvement of human emotions*, Guardian, Moscow.
- Goleman D. (1998), *Working with Emotional Intelligence*, Bantam Books, New York.
- Lyusin D. V. (2004), "Modern views on emotional intelligence" ["Sovremennyye predstavleniya ob emotsionalnom intellekte"], *Social Intelligence: Theory, measurement, research*, Moscow, p. 29–36.
- Mayer J. D. & Geher G. (1996), "Emotional Intelligence and the Identification of Emotion", *Intelligence*, Vol. 22, p. 89–113.
- Mayer J. D. & Salovey P. (1993), "The Intelligence of emotional intelligence", *Intelligence*, Vol. 17 No 4, p. 433–442.
- Nosenko E. L. (2004), "Emotional intelligence as socially significant integral property of the individual" ["Emocijnij intelekt jak social'no znachushha integral'na vlastivist' osobistosti"], *Psychology and Society*, No. 4, p. 95–109.
- Ovsyanetska L. P. (2005), "Presumption of reciprocity" in the structure of the trust relationship ["Prezumpcija vzaemnosti" u strukturi dovirlivih stosunkiv"], *Zbirnyk naukovykh prats : filozofia, sotsiologhiia, psykholohiia – Collection of scientific works: philosophy, sociology, psychology*, Ivano-Frankivsk Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Vol. 10 Part 2, p. 16–20.

Надійшла до редколегії 28.03.2015

Л. М. Самошкіна, Г. С. Алексєєва

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ХАРАКТЕР ЗВ'ЯЗКУ ПРИВ'ЯЗАНОСТІ ДО МАТЕРІ В ДИТИНСТВІ З ПЕРЕЖИВАННЯМ ДОРΟΣЛОЮ ЛЮДИНОЮ БЛАГОПОЛУЧЧЯ У ВЛАСНІЙ РОДИНІ

Анотація. Подано дослідження характеру зв'язку типу дитячої прив'язаності до матері із задоволеністю життям у дорослому віці. Прив'язаність до матері розглянуто як найперший зразок відносин із близькою людиною, тому її якість впливає на відносини з партнером. Доведено, що тип прив'язаності до матері в дитинстві визначає можливість проявів уникнення близькості з партнером, тривожності з приводу втрати цієї близькості, а також особливості спілкування та рольових очікувань і домагань у подружжі.

Ключові слова: тип прив'язаності до матері, сімейне благополуччя, рольові очікування, задоволеність шлюбом.

Аннотация. Для изучения связи типа детской привязанности к матери с переживанием взрослым человеком благополучия в собственной семье было обследовано 78 респондентов. Выявлены: тип привязанности к матери у взрослого человека (авторская анкета), ролевые ожидания и притязания в браке (опросник «Ролевые ожидания и притязания в браке» А. Н. Волковой), степень удовлетворенности браком («Тест-опросник удовлетворенности браком» В. В. Столина, Т. Л. Романовой, Г. П. Бутенко), особенности близких отношений (опросник «Опыт близких отношений» К. Бреннана и Р. К. Фрейли в адаптации Т. В. Казанцевой; особенности общения в семье (методика «Общение в семье» (Ю. Е. Алешинной, Л. Я. Гозмана, Е. М. Дубовской). Обработка данных была произведена с применением F-критерия Фишера и коэффициента корреляции Пирсона. Получены следующие результаты: тип привязанности к матери в детстве связан с проявлениями близости к партнеру, тревожности по поводу потери близких отношений, особенностями общения, ролевыми ожиданиями и притязаниями в браке.

Ключевые слова: тип привязанности к матери, семейное благополучие, ролевые ожидания, удовлетворенность браком.

Постановка проблеми. Сімейне благополуччя – запорука виконання сім'єю найважливіших сімейних функцій – репродуктивної та виховної. На тлі подій, що відбуваються в країні, виховання нового покоління є вкрай важливе для покращення демографічної ситуації. Сучасна сім'я здебільшого має одну-дві дитини або не має зовсім, тому народжуваність стрімко знижується. Часто партнери в сім'ї занепокоєні з приводу народження та виховання дитини саме через власну оцінку благополуччя родини, оскільки цей фактор відповідає за те, у яких умовах буде жити і рости майбутня дитина. Саме тому ми вважаємо, що вивчення факторів, які обумовлюють сімейне благополуччя, важливе для суспільства.

Одним із таких факторів є прив'язаність до матері в дитинстві, яка проявляється як поведінка, що має на меті зберегти близькість із об'єктом прив'язаності, особливо в ситуації небезпеки (Bowlby, 1982; Ainsworth, 1963).

Метою нашого дослідження є опис результатів дослідження характеру зв'язку прив'язаності до матері в дитинстві із задоволеністю життям у дорослому віці.

Методологічну основу дослідження склали фундаментальні дослідження феномену прив'язаності (Bowlby, 1982; Ainsworth, 1963), уявлення про сімейне благополуччя (Archangelsky, 2001; Sultanova, 2007; Taradanov, 2004), уже наявні дослідження зв'язку відносин із матір'ю з окремими аспектами дорослого (сімейного) життя (Crowell&Owens, 1998; Main, Solomon, 1990; Main, 1999; Borisova & Izhevskaya, 2009).

Дж. Боулбі (Bowlby, 1982) називає природу дитячої прив'язаності інстинктивною, вродженою. Прив'язаність дитини до матері формується завдяки активності систем керування поведінкою, у яких прогнозованим результатом є близькість і контакт із нею. Прив'язаність забезпечує досягнення та збереження контактів із дорослим, який задовольняє потребу дитини в безпеці. Поведінку прив'язаності розглядають як один із видів соціальної поведінки, значення якої не менш важливе, ніж значення поведінки, пов'язаної зі створенням пари або батьківської поведінки.

М. Ейнсворт (Ainsworth, 1963) уперше розробила методи дослідження прив'язаності: шкалу оцінки поведінки прив'язаності за даними спостереження та експериментальну методику «Незнайома ситуація». У незнайомій ситуації було проконтрольовано такі показники поведінки дитини: особливості емоційного зв'язку з матір'ю, характер пізнавальної активності стосовно іграшок, ставлення до незнайомого дорослого, реакція на короткочасну сепарацію і на повернення матері. Дослідниця виділила та описала три основні типи прив'язаності дитини: надійний, тривожно-амбівалентний і уникливий.

Прив'язаність визначають як надійну, коли дитина здійснює активну дослідну діяльність у незнайомих обставинах, використовуючи матір як «базу»; демонструє обережне, але відверте ставлення до незнайомого дорослого, готовність до взаємодії з ним; виражає незадоволення у випадку відходу матері, але швидко заспокоюється та радісно вітає її в разі повернення.

У випадку уникливого типу прив'язаності, дитина грається, як правило, сама, не вступає у контакт із матір'ю, витримана та пасивна в новій ситуації; пасивно або парадоксально (занадто довірливо) реагує на незнайому дорослу людину; не проявляє зовні незадоволеності з приводу короткотривалого розлучення із матір'ю і не радіє у випадку її повернення. В основі такої поведінки, імовірно, – неусвідомлена установка дитини на очікування відторгнення з боку матері внаслідок її холодності й відсутності підтримки в повсякденному житті.

У разі тривожно-амбівалентного типу прив'язаності дитина намагається повністю привернути до себе увагу матері в незнайомій ситуації, демонструє негативну емоційну реакцію у випадку наближення незнайомої дорослої людини, відчуває безпорадність і дезорієнтованість у разі відсутності матері, амбівалентність переживань (радість та агресію одночасно) після її повернення. Серед можливих причин такої поведінки дитини – емоційна нестійкість матері й непослідовність її поведінки.

М. Майн (1990; 1999) припустила, що любовні стосунки дорослої людини відтворюють відносини немовляти та його матері в перший рік життя. Науковець із колегами розробила «інтерв'ю прив'язаності для дорослих» – ААІ, на основі якого виділила 3 типи прив'язаності у дорослих:

- 1) впевнені/самостійні особи;
- 2) особи, які заперечують прив'язаність;
- 3) заклопотані, тривожні особи.

Пізніше було доведено, що класифікація уявлень про прив'язаність батьків на основі ААІ значно корелює з типами поведінки їх дітей у незнайомій ситуації.

Сімейне благополуччя – це переживання задоволення від сімейних стосунків, яке залежить від багатьох факторів. Сімейне благополуччя передбачає задоволення потреб члена сім'ї у процесі сімейного життя, проявляється як ефективне виконання сім'єю її функцій та як задоволеність індивіда його сімейним життям у цілому й подружніми стосунками зокрема (Taradanov, 2004).

На сімейне благополуччя впливають декілька факторів, серед яких – емоційний аспект подружніх відносин, ступінь прив'язаності; схожість уявлень подружжя про себе, партнера; схожість моделей спілкування партнерів; сексуальна та психофізіологічна сумісність партнерів; загальний культурний рівень, ступінь психічної і соціальної зрілості подружжя (Archangelsky, 2001).

Дослідники намагаються знайти залежність між благополуччям у подружньому житті та відносинами в батьківській родині. Виявлено, що на благополуччя в подружньому житті впливають такі фактори: повна або неповна батьківська сім'я; благополучні, дружні відносини батьків подружжя; демократичне, дружнє ставлення батьків до дітей у родовій сім'ї подружжя; близький зв'язок і спілкування подружжя із батьківською сім'єю у сьогоденні; дотримання подружжям традицій батьківської сім'ї (Sultanova, 2007).

Одним із показових досліджень зв'язку прив'язаності до матері в дитинстві та відносин у власній родині є праця А. Borisova & E. Izhvanova (2009), у якій проаналізовано вікові особливості взаємозв'язку прив'язаності жінки до матері та її ставлення до своєї дитини. Чим сильнішим було в матері переживання уникнення та тривоги в її дитячому досвіді відносин із власною матір'ю, тим сильніше це проявляється у її відносинах із власною дитиною. При цьому молоді матері гірше сприймають свою дитину, більш непослідовні. Жінки першого періоду зрілості уникають близькості та співробітництва з власними дітьми. У другому періоді зрілості жінки копіюють поведінку власних матерів, проте наявність тривожності залежить від статі дитини.

Результати аналізу літератури з цієї теми свідчать, що на даному етапі розвитку психологічної науки дослідження зв'язку типу дитячої прив'язаності до матері з психологічним благополуччям у власній родині не здійснювали (Vasilenko, 2011; Ivanova, 2012; Kazantseva, 2010; Noskova, 2013). Утім були спроби описати вплив відносин із матір'ю на конфліктність у подружній парі (Nikolaeva, 2006). Неприятливий соціально-психологічний клімат у родині впливає на формування конфліктної особистості, яка проявляє негативні емоції в конфліктних ситуаціях. Залежно від типу прив'язаності подружжя до матері їх конфліктність впливає на різні сфери сімейного життя: надійний тип психологічної прив'язаності впливає на розвиток конфліктів щодо виховання дітей; тривожно-амбівалентний тип – на прояви ревності і розбіжність думок стосовно ставлення до грошей; уникливий тип – на прояви домінування одним із подружжя, недотримання норм поведінки, прояви ревності.

Найбільш конфліктостійкими є подружжя з надійним типом дитячої психологічної прив'язаності до матері. Вони здатні оптимально організовувати свою поведінку в ситуаціях взаємодії, конструктивно вирішувати проблеми у відносинах з іншими людьми, знаходити та реалізовувати оптимальні способи вирішення конфлікту (співпраця та компроміс). Якщо стратегіями поведінки в конфліктній ситуації подружжя з тривожно-амбівалентним типом дитячої прив'язаності до матері є переважно уникнення та пристосування, то у подружжя з уникливим типом дитячої прив'язаності до матері – суперечливість (Nikolaeva, 2006).

Дані Crowell та Owens (1998), свідчать, що для осіб із надійним типом дитячої прив'язаності до матері характерне задоволення наявними відносинами, у яких немає звинувачень або роздратування на адресу партнера, вони за власним бажанням ідуть на компроміси, отримують задоволення від спілкування із партнером, сподіваються на порозуміння із партнером та здійснення ним терапевтичної функції спілкування. Особи з уникливим типом дитячої прив'язаності до матері найчастіше проявляють себе як незалежні та сильні у відносинах, уникають розмов про відносини, минуле та можливий травмуючий досвід, демонструють уявну задоволеність відносинами й комунікацією, вважають непотрібною прихильність між партнерами. Виходячи з цього, на емпіричному рівні ми припустили, що уникливому типу дитячої прив'язаності до матері властиве уникання близькості з партнером, а у спілкуванні – низька довіра та низьке взаєморозуміння.

Для осіб із тривожно-амбівалентним типом дитячої прив'язаності до матері в дорослому віці притаманна поведінка, що характеризується агресивністю та наявністю контролю над партнером, амбівалентністю відносно власних бажань,

уявлень про сьогодення і майбутнє пари, нетерпимістю до партнера (Borisova & Izhvanova, 2009). На емпіричному рівні можна припустити, що в подружніх стосунках осіб із невротичним типом дитячої прив'язаності до матері проявляється тривожність із приводу втрати прив'язаності до партнера, постійна незадоволеність відносинами, розбіжність у рольових очікуваннях.

Таким чином, у сучасній психології був досліджений вплив дитячої прив'язаності до матері на різні сфери відносин людини із оточенням, проте дану проблему не розглядали стосовно зв'язку сімейного благополуччя з дитячою прив'язаністю до матері, що стало предметом нашого емпіричного дослідження.

Емпіричне дослідження ми здійснювали за допомогою таких **методик**: опитувальника задоволеності шлюбом («Задоволеність шлюбом» В. В. Століна, Т. Романової, Г. Бутенко); методики «Досвід близьких стосунків» К. Бреннана й Р. К. Фрейлі в адаптації Т. В. Казанцевої; опитувальника «Рольові очікування та домагання у шлюбі (РОП)» А. Волкової; методики «Спілкування у сім'ї» Ю. Є. Альошиної, Л. Я. Гозмана, Є. М. Дубовської; авторської анкети, за допомогою якої виявляють тип дитячої прив'язаності до матері в дорослої людини.

Аналіз літературних джерел показав, що прив'язаність вивчають за нестандартизованими методиками: за допомогою експериментальної методики «Незнайома ситуація» М. Ейнсворт (1963) у ранньому та дошкільному віці; за допомогою проєктивної методики (розповіді за допомогою картинок, на яких зображено втрату прив'язаності) у молодшому шкільному віці; за допомогою напівструктурованого «Інтерв'ю про прив'язаність для дорослих» М. Main (1990; 1999). Адаптація методики М. Main викладена Н. Асановою (Asanova, 1997), але в ній не роз'яснено, як саме необхідно інтерпретувати інформацію. Саме тому необхідно на основі даних М. Ейнсворт про поведінкові патерни кожного з типів дитячої прив'язаності та питань інтерв'ю М. Майн створити власну анкету, за допомогою якої можна ретроспективно діагностувати дитячу прив'язаність до матері в дорослої людини.

Емпіричне дослідження проводили із застосуванням інтернет-опитування в авторській формі, тобто за допомогою новітніх технологій ми мали змогу створити електронний варіант кожного опитувальника. Досліджуваним було запропоновано лише обрати певну відповідь, а в деяких випадках – написати коротку відповідь у виділеному для цього місці. Це значно спрощує процедуру проведення дослідження, адже такий спосіб потребує значно менше часу і ресурсів як із боку респондента, так і дослідника. Отримані відповіді обробляли за допомогою електронних таблиць.

Для статистичної обробки одержаних результатів було обрано F-критерій Фішера (для порівняння вибірок досліджуваних із різними типами дитячої прив'язаності до матері) і коефіцієнт кореляції Пірсона (для виявлення кореляційних зв'язків між типом дитячої прив'язаності до матері та складниками психологічного благополуччя у власній родині). Застосування критерію Фішера дозволяє порівнювати між собою різні за кількістю вибірки за умови, що вони є нормалізовані. У нашому дослідженні ми не мали змоги регулювати кількість досліджуваних у групах, адже розподіл за ними здійснювали після отримання результатів, тому саме цей критерій доречно застосовувати під час обробки.

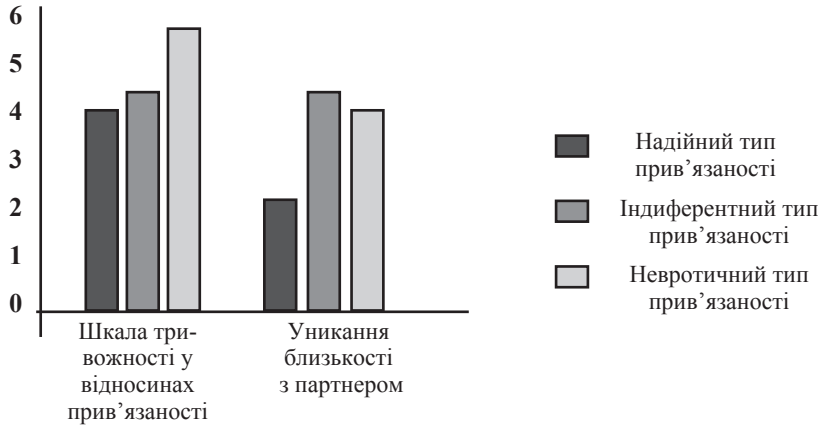
У емпіричному дослідженні брали участь 39 пар досліджуваних віком від 23 до 42 років, які проживають у зареєстрованому шлюбі, тобто 78 респондентів.

Результати та їх обговорення. За результатами авторської анкети всіх досліджуваних було розподілено на три групи залежно від типу дитячої прив'язаності до матері: група з надійним типом дитячої прив'язаності налічувала 40 респондентів, група з уникливим (індиферентним) типом – 22 особи, група з тривожно-амбівалентним (невротичним) типом – 18 осіб.

Усупереч очікуванням значущих розбіжностей між групами респондентів із різними типами дитячої прив'язаності до матері за загальними показниками їх за-

доволеності шлюбом не було знайдено, проте виявлено розбіжності за окремими показниками, що діагностують сімейне благополуччя, а отже, впливають на задоволеність шлюбом.

За методикою «Досвід близьких відносин» у людей із невротичним (тривожно-амбівалентним) типом дитячої прив'язаності до матері спостерігається достовірно вищий рівень ($p \leq 0,01$) тривожності в дорослих відносинах прив'язаності до партнера, ніж у людей із надійним типом прив'язаності. Можливо, побоювання втратити прихильність матері в дитинстві проектується на відносини з партнером у подружньому житті та стає серйозною проблемою для людини, тому вона будь-якими способами намагається привернути до себе увагу партнера (рисунк).

Шкала тривожності у відносинах прив'язаності та уникання близькості з партнером у групах із різними типами дитячої прив'язаності до матері (за F- критерієм Фішера)

Знайдено достовірні розбіжності ($p \leq 0,05$) між групами респондентів із надійним та уникливим типами дитячої прив'язаності до матері й між групами респондентів із надійним і тривожно-амбівалентним (невротичним) типами за показниками уникання близькості з партнером. Люди, які в дитинстві мали уникливий тип прив'язаності до матері, у подружніх стосунках також можуть уникати близькості з партнером, оскільки намагаються завжди підтримувати комфортну для них дистанцію у відносинах, тому що не звикли до максимального зближення із партнером.

Особи з тривожно-амбівалентним (невротичним) типом дитячої прив'язаності частіше уникають близькості з партнером, оскільки відтворюють у подружніх стосунках захисний механізм проти встановлення близькості із важливими людьми, який сформувався в дитинстві внаслідок звикання до неможливості отримати достатньо проявів близькості від матері.

Таблиця 1

Розбіжності між компонентами спілкування у подружжі між групами респондентів із різними типами дитячої прив'язаності до матері (за F- критерієм Фішера)

Компонент спілкування у подружжі	Розбіжність між показниками надійного та індиферентного типів прив'язаності	Розбіжність між показниками індиферентного й невротичного типів прив'язаності	Розбіжність між показниками надійного та невротичного типів прив'язаності
Довіра у спілкуванні (оцінка, надана самому собі)	3,16*	1,36	2,32**

Закінчення табл. 1

Компонент спілкування у подружжі	Розбіжність між показниками надійного та індивідуального типів прив'язаності	Розбіжність між показниками індивідуального й невротичного типів прив'язаності	Розбіжність між показниками надійного та невротичного типів прив'язаності
Довіра у спілкуванні (оцінка, надана партнеру)	1,18	1,74	2,04**
Взаємопорозуміння між партнерами (оцінка, надана самому собі)	4,46*	1,34	3,11*
Взаємопорозуміння між партнерами (оцінка, надана партнеру)	1,04	1,37	1,42
Схожість поглядів партнерів	1,19	1,65	1,38
Спільні символи подружжя	1,07	1,32	1,23
Легкість спілкування між партнерами	0,98	2,06	2,02**
Психотерапевтичність спілкування	1,44	2,08**	1,44

*значущі розбіжності за $p \leq 0,01$;**значущі розбіжності за $p \leq 0,05$.

Застосування методики «Спілкування в сім'ї» дозволило встановити (табл. 1), що люди із надійним типом дитячої прив'язаності до матері оцінюють свою здатність довіряти партнеру вище (на достовірному рівні значущості $p \leq 0,01$), ніж респонденти з іншими типами дитячої прив'язаності до матері. Ці дані відображають та доповнюють загальну картину довіри до світу речей та до світу людей за наявності надійного типу дитячої прив'язаності до матері, отриману в дослідженні М. Ейнсворт за допомогою методики «Незнайома ситуація». Проте свою здатність до взаємопорозуміння з партнером вище оцінюють люди з тривожно-амбівалентним (невротичним) типом дитячої прив'язаності до матері (розбіжності підтверджено на достовірному рівні $p \leq 0,01$). Можливо, це пов'язано зі страхом втрати уваги та прихильності партнера, а отже, наявності бажання проявляти лише свої позитивні якості, що будуть подобатися партнеру, – уміння слухати та знаходити компроміс.

На рівні $p \leq 0,05$ також є розбіжності між показниками легкості у спілкуванні у групах із надійним і невротичним типами прив'язаності до матері: респонденти з невротичним типом прив'язаності мають вищий показник легкості у спілкуванні з партнером. Це можна пояснити тим, що у представників групи з невротичним типом дитячої прив'язаності до матері наявне бажання подолати всі негативні моменти відносин із матір'ю у спілкуванні з партнером, тобто компенсувати те, що не було отримане в дитинстві.

За шкалою психотерапевтичності спілкування було виявлено розбіжності на рівні $p \leq 0,05$ між групами респондентів із індивідуальним і невротичним типами дитячої прив'язаності до матері, причому показники за цією шкалою в людей із невротичним типом дитячої прив'язаності вищі, що також можна пояснити бажанням догодити партнерові у спілкуванні й таким чином позбутися тривоги з приводу можливості втратити увагу та близькість партнера.

Респонденти із тривожно-амбівалентним (невротичним) типом дитячої прив'язаності до матері мають (на рівні $p \leq 0,05$) вищий показник легкості спілкування з партнером порівняно з респондентами із надійним типом прив'язаності.

Можливо, для них характерне бажання подолати всі негативні моменти відносин із матір'ю у спілкуванні з партнером, тобто компенсувати те, що не було отримане в дитинстві.

За шкалою психотерапевтичності спілкування респондентів із невротичним типом дитячої прив'язаності більше ($p \leq 0,05$), ніж респондентів із індіферентним типом дитячої прив'язаності, що також можна пояснити бажанням догодити партнерові у спілкуванні й таким чином позбутися тривоги з приводу можливості втратити його увагу та близькість.

Таблиця 2

Розбіжності між показниками рольової адекватності партнерів у групах із різним типом дитячої прив'язаності до матері (за F-критерієм Фішера)

Показник рольової адекватності	Розбіжність між показниками надійного та індіферентного типу прив'язаності	Розбіжність між показниками індіферентного та невротичного типу прив'язаності	Розбіжність між показниками надійного та невротичного типу прив'язаності
Господарсько-побутова сфера	1,01	2,44**	2,41**
Батьківсько-виховна сфера	1,66	1,00	1,67
Соціальна активність	2,04	2,51**	1,23
Емоційно-психотерапевтична сфера	2,86*	2,88**	1,01
Зовнішня привабливість	1,73	4,08*	2,35**
Загальний показник	1,49	2,42**	1,62

*значущі розбіжності за $p \leq 0,01$;

**значущі розбіжності за $p \leq 0,05$.

У результаті аналізу емпіричних даних було виявлено різницю між групами з надійним та індіферентним типом дитячої прив'язаності до матері за показниками рольової адекватності (табл. 2) у емоційно-психотерапевтичній сфері на користь групи з індіферентним типом прив'язаності. Можливо, такий досвід близьких відносин у дитинстві, коли контакт із матір'ю не був налагоджений у повному обсязі, спонукає людину змінювати свою поведінку в дорослому віці. Тобто особа з уникливим типом дитячої прив'язаності намагається компенсувати нестачу довірчих стосунків із матір'ю у відносинах із партнером, відповідаючи його рольовим очікуванням у емоційно-психотерапевтичній сфері стосунків.

Рольова адекватність із приводу зовнішньої привабливості вища ($p \leq 0,01$) у групі з невротичним типом, ніж у групі з індіферентним типом дитячої прив'язаності до матері. Це можна пояснити тим, що люди (особливо жінки) із невротичним типом дитячої прив'язаності відчувають тривожність щодо втрати партнера, а тому намагаються утримати його увагу, підкреслюючи свою зовнішню привабливість.

За показниками рольової адекватності в емоційно-психотерапевтичній сфері, у сфері соціальної активності та у загальних показниках рольової адекватності на невизначеному рівні (за $p < 0,05$) респондентів із невротичним типом дитячої прив'язаності до матері більше, ніж респондентів із індіферентним типом. У господарсько-побутовій сфері рольова адекватність, навпаки, вища в групі з індіферентним типом прив'язаності ($p \leq 0,05$). Як зазначено вище, люди з невротичним типом дитячої прив'язаності до матері, можливо, намагаються відповідати очікуванням партнера, щоб постійно привертати його увагу, а отже, обмежують свої соціальні контакти та створюють емоційно благополучну обстановку.

Також виявлено ($p \leq 0,01$) розбіжності між переважними сімейними цінностями в групах із різними типами дитячої прив'язаності до матері: у групі з індіфе-

рентним типом прив'язаності порівняно з іншими переважають рольові очікування в господарсько-побутовій сфері. Можливо, такі люди, самостійно вирішуючи всі побутові проблеми, очікують підтримки від партнера і шкодують, що самі обмежили його участь у цій сімейній сфері.

Стосовно емоційно-психотерапевтичної підтримки партнера за своїми очікуваннями переважають респонденти з надійним типом прив'язаності до матері. Це підтверджує припущення про те, що респонденти, які мають індіферентний тип дитячої прив'язаності, мають високу рольову адекватність у цій сфері саме тому, що намагаються подолати нестачу близькості та емоційної підтримки, яка мала місце в дитинстві. Цікаво, що респонденти з індіферентним типом дитячої прив'язаності до матері найчастіше перебувають у шлюбі з особами із надійним типом прив'язаності, дуже рідко – із невротичним.

Виявлено від'ємний кореляційний зв'язок між рівнем прив'язаності до матері й такими складниками психологічного благополуччя, як особистісна ідентифікація з партнером і цінність емоційно-психотерапевтичної підтримки в подружньому житті. Тобто чим вища прив'язаність до матері в дитинстві, тим нижчий рівень особистісної ідентифікації з партнером; чим вищий рівень прив'язаності до матері, тим нижчий рівень емоційно-психотерапевтичної підтримки в подружньому житті.

Висновки. Взаємозв'язок дитячої прив'язаності до матері із задоволеністю життям у дорослому віці більш складний, ніж ми припускали. Тип дитячої прив'язаності до матері пов'язаний лише з окремими аспектами сімейного благополуччя.

Люди, які мали в дитинстві індіферентний (уникливий) тип прив'язаності до матері, найчастіше у подружніх відносинах уникають близькості із подружжям, добре проявляють себе у сфері емоційно-психотерапевтичної підтримки партнера та господарсько-побутової діяльності й навіть досягають високого ступеня взаємопорозуміння з партнером.

Особи, які мали надійний тип дитячої прив'язаності до матері, у відносинах прагнуть до близькості, мають помірну тривожність, високий ступінь довіри в спілкуванні, очікують значної емоційної підтримки від партнера.

Люди, які мали невротичний (тривожно-амбівалентний) тип дитячої прив'язаності до матері, відчувають тривогу з приводу втрати прихильності партнера, проте ця тривога, можливо, спонукає їх до постійної праці над собою, щоб відповідати очікуванням партнера як фізично, за рахунок зовнішньої привабливості, так і психологічно, у емоційно-психотерапевтичній сфері сімейного життя.

Отримані результати дослідження можна використовувати в сімейному та індивідуальному консультуванні, а також під час підготовки лекційного матеріалу із вікової і сімейної психології.

Для подальшого дослідження проблеми необхідно збільшити вибірку для більш достовірного підтвердження гіпотез і вдосконалення методичного апарату дослідження для одержання конкретніших результатів.

Бібліографічні посилання

- Ainsworth, M. D. S. (1963), "The development of infant-mother interaction among the Ganda" In: B. M. Foss (Ed.), *Determinants of infant behavior*. London: Methuen, N.Y.: Wiley, Vol. 11, p. 67–104.
- Archangelsky, V. N. (2001), "Satisfaction with the marriage" ["Udovletvoryennost' brakom"] *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo Universiteta. Seriya psikhologiya – Bulletin of Moscow State University. Psychology Series*, Vol. 14 No 4, p. 34–39.
- Asanova, N. K., (1997), *The Adult Attachment Interview. Methodical manual [Interviju dlya vzroslykh o privyazannostyah]*, Moscow, Institute of the child psychotherapy and psychoanalysis.

- Borisova, A. B. & Izhvanova, E. M. (2009), "Infant Experience of Mother and Her Attitude to Her Own Child" ["Detskiy opyt materi i yeyo otnosheniye k sobstvennomu rebyenku"], *Znaniye. Ponimaniye. Umeniye – Knowledge. Understanding. Skill*, No 4, p. 128–131.
- Bowlby, I. (1982), Attachment and loss, Vol. 1, "Attachment", Basic Books, NY.
- Crowell, J. & Owens, G. (1998), Manual for Current Relationship Interview, State University of New York at Stony Brook.
- Ivanova, I. S. (2012), "Psychodiagnostical age intimacy of the attachment" ["Psikhodiagnosticheskiye vozmozhnosti issledovaniya priv'yazannosti"], *Sovremenniy problem psikhologii i sem'i: fenomeni, metodi, kontseptsii*, No 6, p. 36–38.
- Kazantseva, T. V. (2010), "Intimacy in attachment theory research framework" ["Issledovaniye psikhologicheskoy blizosti v teoriiy priv'yazannosti"], *Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta – The Bulletin of Saint-Petersburg State University*, Vol. 12 No 4, p. 94–98.
- Main, M. (1999), "Attachment Theory: Eighteen Points with Suggestions for Future Studies" in Cassidy, J. & Shaver, P. R., *Handbook of Attachment: Theory, Research and Clinical Applications*, Guilford Press, NY, p. 845–87.
- Main, M., & Solomon, J. (1990), "Procedures for identifying infants as disorganized/disoriented during the Ainsworth Strange Situation" in Greenberg, M. T., Cicchetti, D. & Cummings, E. M. (Eds.), *Attachment in the preschool years: Theory, research, and intervention*, University of Chicago Press, Chicago, p. 121–160.
- Nikolaeva, L. A., (2006), "Interconnection of psychological attachment and peculiarities of behavior in situations of tension" ["Vzaimosvyaz psikhologicheskoy priv'yazannosti i osobennostey povedeniya v konfliktnykh situatsiyah"], *Psikhologicheskii vestnik Yaroslavl' – Psychological Bulletin of Jaroslavl*, No 18, p. 157–159.
- Noskova, N. V. (2013), "History and current state of attachment research in Russian psychology" ["Istoriya i sovremennoye sostoyaniye issledovaniy priv'yazannosti v otechestvennoy psikhologii"], *Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tikhonovskogo gumanitarnogo universiteta v Moskve – The Bulletin of Mpscpw Orthodox Saint-Tikhon Humanitarian University*, IV: Pedagogy, Psychology, Vol. 2 (29), p. 109–120.
- Sultanova, A. V. (2007), "Conjugal adaptation of couples and marriage well-being" ["Brachno-semeynaya adaptaziya suprugov i blagopoluchiya v brake"], *Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta – The Bulletin of Saint-Petersburg State University*, Vol. 6 No 3, p. 347–352.
- Taradanov, A. A. (2004), "Social parameters of family well-being in the society" ["Sotsialnyye parametry sotsialnogo blagopoluchiya obshchestva"], *Vestnik Chelyabinskogo Universiteta – The Bulletin of Chelyabinsk State University*, Vol. 8 No 1, p. 57–62.
- Vasilenko, M. (2011), "Child's attachment to the mother as the factor of early socialization" ["Priv'yazannost rebenka k materi kak faktor ranney sotsializatsii"], *Izvestiya Rossijskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Hertseny – The Bulletin of Russian Hertsen State University*, No 129, p. 20–27.

Надійшла до редколегії 20.04.2015

УДК 159.9:61

В. І. Шебанова

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ПІД ВПЛИВОМ ТРАВМАТИЧНОГО ТІЛЕСНОГО ДОСВІДУ

Анотація. Розглянуто особливості контексту життєвого шляху та його сприйняття, що формується під впливом травматичного тілесного досвіду (на прикладі вагітних із досвідом лікування безпліддя, спричиненого проблемами харчової поведінки й деформаціями ваги). З'ясовано, що негативні переживання переважно

пов'язані з батьківською родиною, зокрема з ситуаціями фізичного й психологічного насильства; значущий відсоток негативних подій складають спогади на тему «харчове насильство».

Ключові слова: сприйняття контексту життєвого шляху, травматичний тілесний досвід, жінки, розлади харчової поведінки.

Аннотация. Проанализировано влияние травматического телесного опыта на особенности восприятия контекста жизненного пути личности. Установлено, что в группах женщин с травматическим телесным опытом (деформациями веса, нарушениями пищевого поведения и коморбидными нарушениями репродуктивной функции) «ситуации унижения» встречаются значительно чаще, чем в группе «здоровых беременных». Показано, что негативные переживания преимущественно связаны с родительской семьей, в частности с ситуациями физического и психологического насилия; значимый процент негативных событий составляют воспоминания на тему «пищевого насилия».

Ключевые слова: восприятие контекста жизненного пути, травматический телесный опыт, женщины, расстройства пищевого поведения.

Постановка проблеми. Останнім часом проблема ваги (як зниженої, так і підвищеної) – досить поширена причина звертання за психологічною й медичною допомогою. Так, за даними О. Швець (спеціаліст МОЗ України з дієтології), 16 % українських чоловіків і 20 % жінок страждають на ожиріння, а близько 50% усіх українців – на надмірну вагу. Експерти ВООЗ зазначають, що порівняно з 1980 р. кількість людей із надмірною вагою у світі подвоїлася. Зважаючи на темпи зростання кількості людей, хворих на ожиріння, ВООЗ заявила про початок всесвітньої епідемії ожиріння. Інтерес фахівців до цього питання обумовлений негативними наслідками даної хвороби (ішемічна хвороба серця, гіпертонія, атеросклероз, цукровий діабет, дискінезія жовчного міхура, остеохондроз хребта, поліартрит, тромбофлебіт вен нижніх кінцівок, лімфостаз та ін.), що скорочують життя в середньому на 10–15 років (і відповідно може коштувати світовій економіці 30 трлн доларів).

Результати досліджень, проведених відповідно до Національної програми обстеження дітей (у Великій Британії, Шотландії, Північній Ірландії, Уельсі) свідчать, що 22 % 5-річних дітей та 33 % 11-річних страждають на надмірну вагу й ожиріння, а отже, мають високий ризик захворювання серцево-судинної системи, включаючи підвищений тиск (порівняно з дітьми, які мають нормальну вагу). Також заслуговує на увагу проблема, пов'язана з надмірною худорлявістю, – нервова анорексія. Результати досліджень за останні роки демонструють, що це захворювання фіксують у 5 % людей (у той час як лише 30 років тому його фіксували в 2–3 % населення Землі). Показники анорексії у fashion-сфері (моделі, балерини, танцюристкі та ін.) понад 70 %. Уведено навіть науковий термін, який описує дану тенденцію, – «анорексичний вибух у популяції». Така тенденція до зростання викликає зрозумілу занепокоєність спеціалістів, тому що смертність від анорексії за відсутності ефективного лікування становить 10–20% (тобто кожен п'ятий хворий помирає внаслідок втрати контролю над процесом схуднення). При цьому найпоширеніші причини смерті – виснаження організму, серцева недостатність, розвиток вторинних інфекцій, що спричиняють пневмонію, набряк легенів, туберкульоз тощо, а також суїциди. За даними численних опитувань анорексія займає третє місце серед найпоширеніших хронічних захворювань у підлітків. Середній вік початку розладів харчової поведінки – 11–13 років. Понад 50 % дівчат у віці 13–15 років вважають, що в них надлишкова вага (що не відповідає об'єктивним показникам). Близько 80 % тринадцятирічних дівчат намагалися скинути вагу за допомогою «модної дієти» або іншими способами. За результатами опитування жінок, старших 40 років, 85 % мають бажання знизити вагу, що в разі стійкої фіксації може призвести до початку розладів за типом анорексії та булімії.

Отже, масштаби й темпи поширення різних розладів харчової поведінки загрожують фізичному й моральному здоров'ю як дорослого, так і підростаючого покоління, а також соціальній стабільності українського суспільства в найближчій соціальній перспективі.

У статті подано узагальнення результатів емпіричного дослідження вагітних жінок із метою вивчити особливості їх сприйняття контексту життєвого шляху під впливом травматичного тілесного досвіду. Під травматичним досвідом тілесності ми розуміємо досвід вирішення проблем у репродуктивній сфері, спричинених розладами в харчовій поведінці (ХП) та деформаціями ваги, що призводить до формування негативних уявлень про себе.

Аналіз публікацій. Дослідники (K. Ball, E. Beznosyuk, A. Favaro, E. Tenconi, F. Solmi, H. Sallis, D. Stahl, H. Watson, A. Von Holle та ін.) звертають увагу на коморбідність неадекватних харчових поведінкових патернів із особистісною незрілістю, порушеннями статево-рольової ідентифікації, дезадаптивними формами переживання стресових подій у власному житті (Ball, Lee, 2002; Beznosyuk, Filin, 1995; Favaro, Tenconi et al., 2006; Solmi, Sallis et al., 2014; Watson, Von Holle, 2012).

Ряд науковців (A. Easter, S. Koubaa, S. Lähteenmäki, M. S. Linna, N. Micali, A.M. Siega-Riz, J. T. Suokas та ін.) відзначають, що *вагітність у жінок із розладами ХП та порушеннями маси тіла* супроводжується різноманітними психофізіологічними порушеннями (екстрагенітальними захворюваннями, що призводять до безпліддя, гестозу вагітних, гестаційного діабету переривання вагітності та невиношування дитини тощо) (Easter, Bye et al., 2013; Koubaa, Hällström et al., 2013; Lähteenmäki, Saarni et al., 2014; Linna, Raevuori, et al., 2013; Linna, Raevuori et al., 2014; Micali, Treasure et al., 2007; Micali, Treasure, 2009; Micali, De Stavola, 2012; Siega-Riz, Von Holle et al., 2011; Suokas, Suvisaari et al., 2013).

У той же час, виходячи з позицій системного підходу, необхідно узагальнити наукові дослідження, присвячені вивченню психологічної готовності до материнства (В. І. Брутман, А. Я. Варга, І. Ю. Хамітова, С. Ю. Мещерякова, Г. М. Філіппова, О. П. Проскурняк, О. Тюптя, В. С. Шкраб'юк та ін.). Аналіз численних досліджень дозволив нам дійти висновку, що в основі неприйняття материнської ролі – глибокий внутрішній конфлікт, який жінка не може (не вміє) вирішити конструктивно. При цьому конфлікт вагітної жінки, який є психоемоційним тлом і створює ситуацію постійної емоційної напруги, значно підсилює внутрішню незадоволеність собою та життям у цілому. Ми вважаємо, що постійна емоційна напруга під час повсякденної життєдіяльності у вагітних із досвідом лікування безпліддя, спричиненого розладами ХП і деформаціями ваги, позначається на особливостях суб'єктивної картини життєвого шляху (особливостях самовідчуття й самосприйняття тілесності, процесах осмислення життя та уявленнях про нього тощо).

Мета нашого дослідження полягає у визначенні особливостей сприйняття контексту життєвого шляху під впливом травматичного тілесного досвіду (деформацій ваги, порушень харчової поведінки та репродуктивної функції).

Виклад основного матеріалу. Респондентів для даного емпіричного дослідження добирали за певними критеріями й ділили на **три групи**:

– до **першої** групи входили жінки, які завагітніли уперше (кінець 2-го триместру, 3-й триместр), які не могли завагітніти через проблеми харчової поведінки й деформації ваги (надмірно високої або низької). Характерна риса жінок даної групи – висока мотивованість до материнства. Жінки ділилися своїми переживаннями, пов'язаними із досвідом лікування безпліддя (порушень репродуктивної функції через проблеми харчової поведінки й деформації ваги). Зі спогадів жінок цієї групи випливало, що, незважаючи на проблеми у харчовій поведінці (за типом анорексії, булімії, психогенного переїдання й ожиріння), *вагітність була для них особистісно значущою життєвою метою*. Для втілення й реалізації

означеної мети жінки повинні були пройти відповідне лікування (тривалістю від 2 до 7 років). Успішне відновлення репродуктивної функції стало можливим після відносного поліпшення стану здоров'я, зокрема нормалізації харчової поведінки та ваги. Вік жінок даної групи – від 23 до 29 років (середній вік – 25, 9 року). Важливий критерій відбору в дану групу – незадоволеність власною вагою. Група (N=27) була врівноважена за кількістю людей, які мають спотворені харчові стратегії поведінки (за типом переїдання, за типом обмеження в їжі, зокрема 10 жінок із ожирінням на тлі переїдання, 9 – із проблемами булімії, 8 – із проблемами за типом анорексії).

Отже, *критерії* відбору до першої групи такі: незадоволеність власною вагою; досвід лікування безпліддя, спричиненого деструктивними патернами харчової поведінки й деформаціями ваги; перша вагітність; висока мотивація народити дитину й стати матір'ю;

– до **другої** групи входили жінки, які були незадоволені своєю вагою та перебували на лікуванні з приводу ожиріння або розладу харчової поведінки (за типом анорексії, булімії, психогенного переїдання). Інша характерна риса жінок даної групи – їх небажання мати дітей. При цьому частина вибірки (47 %) стверджувала, що народження дітей не входить до їх життєвих планів; 53 % вибірки заявили, що не планують народження дитини в найближчі 5–8 років, а у випадку настання вагітності, скоріше за все, зроблять аборт, ніж будуть народжувати. Відповідно «ситуацію відсутності дітей» жінки цієї групи сприймають не тільки без травматизації для себе, але і як позитивну «даність буття». До переваг життєвої ситуації «свободи від дітей» жінки цієї групи найчастіше називали можливість зберегти красу та зробити гарну кар'єру, наприклад: «можливість зберегти струнку фігуру, красу, здоров'я», «діти – це кабальне життя, відсутність дітей – свобода від проблем, які з ними пов'язані», «це можливість зробити гарну кар'єру та влаштувати своє життя відповідно до власних потреб», «це подарунок від Бога», «можливість із повною віддачею займатися справою життя, а не витратити час на вирішення нескінченних і дрібних побутових проблем», «можливість дійсно жити за для себе» та ін. У той же час були й такі висловлювання, в яких орієнтацію на «життя без дітей» пояснювали поганим матеріальним (економічним) становищем: «народжувати дитину в сучасних умовах економічної нестабільності я вважаю злочином»; «не хочу, щоб дитина жила у злиднях» тощо.

Дана група (N=27) також була врівноважена за кількістю людей відповідно до спотворених патернів ХП і зокрема, включала: 8 жінок із ожирінням на тлі переїдання, 9 – із проблемами булімії, 10 – із проблемами за типом анорексії. Вік жінок цієї групи – від 21 до 27 років (середній вік – 24, 4 року);

– до **третьої** (контрольної) групи увійшли жінки, вагітні уперше (кінець 2-го триместру, 3-й триместр), які задоволені власною вагою та не мають жодних скарг на своє здоров'я (N=27). Під час формування цієї групи фокусом нашої особливої уваги були питання, що дозволили впевнитися у відсутності дезадаптивних патернів харчової поведінки й репродуктивного здоров'я. Цю групу позначили як «здорові вагітні». Вік жінок даної групи – від 21 до 29 років (середній вік – 25,3 року).

У запропонованій статті вміщено частину емпіричного дослідження, подано результати визначення особливостей сприйняття життєвого шляху респондентів за допомогою методики «Психологічна автобіографія» (Burlachuk, 1998). Дана методика дозволяє визначити (із погляду самих досліджуваних) важливі події життя, що відбулися в минулому та можуть відбутися в майбутньому (значущі відмінності між експериментальними групами встановлені на рівні $p \leq 0,05$; $p \leq 0,01$).

Результати частоти прояву **позитивних життєвих подій** у суб'єктивній картині життєвого шляху наведено нижче (рис. 1).

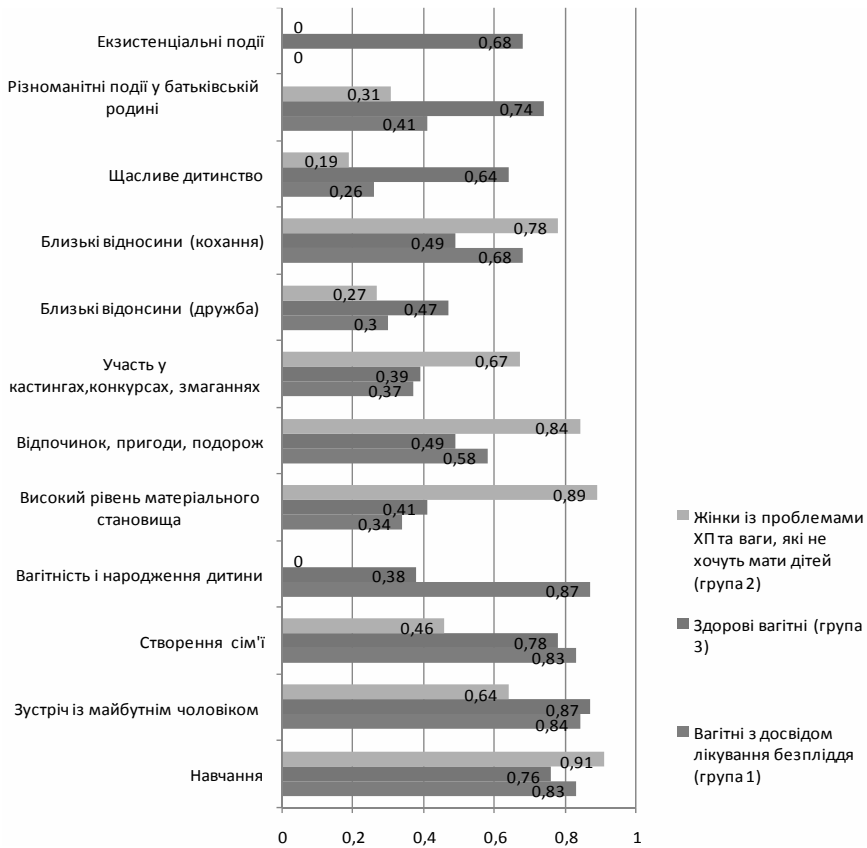

Рис. 1. Частота прояву позитивних життєвих подій у досліджуваних групах

Аналіз **позитивних життєвих подій**, що є контекстом теперішнього періоду життя вагітних першої групи, показує, що найбільше значення для них мають такі події: «вагітність і народження дитини» (0,87), «зустріч із майбутнім чоловіком» (0,84), «створення родини» і «навчання» (0,83). Під час аналізу ми звернули увагу на те, що більшість респонденток даної групи описують такі події свого життя, як «вагітність» і «поява майбутньої дитини», екзальтованими (піднесеними, пафосними) фразами: «вважаю, що вагітність – це достойна жертва з боку жінки за неймовірне щастя – мати дитину»; «приємно усвідомлювати, що я можу подарувати життя – відчуваю себе богинею»; «вважаю, що вагітність – це найзагадковіша таємниця природи і мені дуже приємно відчувати себе причетною до цього таїнства», «нас, жінок, Бог нагородив особливим даром – здатністю дарувати життя, і це звеличує жінку» та ін.

У групі здорових вагітних жінок серед позитивних життєвих подій найчастіше були відзначені такі: «зустріч із майбутнім чоловіком» (0,87), «створення родини» (0,78), «навчання» (0,76), «різноманітні події в батьківській родині» (0,74) (у дану категорію ми включали такі події, як народження брата або сестри, відпочинок і святкування різних подій у родинному колі, повернення батька в родину або відновлення родинних стосунків із ним після його зради та ін.). У вагітних третьої групи, на відміну від жінок першої групи, ми не зафіксували екзальтованих описів факту їх вагітності. На наш погляд, це свідчить про більш врівноважену внутрішню позицію. Інакше кажучи, саме відсутність надмірної концентрації на таких подіях життєвого шляху, як «вагітність» і «поява дитини», дозволяє жінкам із цієї групи сформувати більш адекватну позицію щодо майбутньої дитини та себе (як матері).

Водночас ще однією якісно відмінною рисою групи здорових вагітних жінок (порівняно із першою групою) є наявність категорії «екзистенціальні події» із частотою прояву 0,68. У дану категорію ми включили такі події життєвого шляху, які свідчать про високу значущість духовного розвитку (особистісного зростання) і внутрішню орієнтацію на цінності вищого порядку: «дуже ціную заняття в школі особистісного зростання... це дозволило мені переоцінити життєві цінності та гідно долати будь-які труднощі», «регулярно ходжу в храм... це дозволяє душі зцілитися та зростати духовно», «читання духовної літератури», «обов'язково виділяю час на заняття медитацією або на організацію комфортного життєвого простору», «завжди виділяю час на самопізнання та самоосвіту..., відвідування різноманітних тренінгових груп для духовного розвитку», «заняття йогою», «планую створювати й розробляти нові освітні програми, написати книгу» та ін.

У другій групі серед позитивних подій життєвого шляху, що займають домінуючі позиції, поруч із категорією «навчання» (0,91) виокремлено також інші категорії, зокрема: «участь у кастингах, конкурсах, змаганнях» (0,67), «близькі стосунки (кохання)» (0,78), «гарний і якісний відпочинок, пригоди, подорожі» (0,84), орієнтованість на «високий рівень матеріального становища» (0,89) як життєвої необхідності. При цьому означена категорія має відмінності не лише за частотністю прояву (порівняно з результатами першої і третьої груп, $p \leq 0,05$), але і за семантичним контекстом (якістю формулювання подій). Зокрема, якщо респондентки першої і третьої груп найчастіше висловлюють надію на поліпшення матеріального становища для себе й членів своєї родини (хочу покращити фінансове становище – купити квартиру, меблі, машину тощо), то респондентки другої групи виокремлюють фактор матеріального становища як головний, від чого залежить якість їх життя взагалі: «вважаю, що я прийшла у цей світ для того, щоб жити красиво, заможнo й щасливо, тому хочу бути успішною за будь-яку ціну»; «планую власний бізнес, купити будинок в іншій країні, кафе, яхту»; «відомий вислів – з коханим і в курені рай – це явно не для мене... саме тому чоловіки, які не здатні гідно забезпечити мої потреби, мені зовсім не цікаві» тощо.

Якісні відмінності також наявні в категорії «участь у кастингах, конкурсах, змаганнях». Зокрема, у другій групі (порівняно із першою і третьою групами) частіше згадуються різноманітні конкурси краси, кастинги моделей, талантів та події, що з ними пов'язані (серед основних подій – конкурси за титул «Міс міста», «Міс Таврії», «Принцеса міста», «Х-Фактор», «Танцюю для тебе», «Фабрика зірок», «приз глядацьких симпатій», «безкоштовна фотосесія в подарунок», «запрошення працювати на ТВ ведучою дитячої рубрики» та ін.).

Респондентки першої і третьої груп частіше вказують на участь у різноманітних конкурсах пізнавального й розвиваючого характеру (в олімпіадах різного рівня й профілю; спортивних змаганнях; конкурсах фотохудожників, художнього читання; виставках художньої творчості, рукоділля тощо) та події, із цим пов'язані (призова поїздка за перемогу в конкурсі МАН, гідність та визнання, здивування тим, що Я або мої роботи можуть когось зацікавити тощо).

Найменше значення (порівняно з іншими групами) у другій групі одержали такі категорії: «щасливе дитинство» (0,19), «близькі відносини: дружба» (0,27), «різноманітні події в батьківській родині» (0,31).

Відмінною рисою жінок другої групи є їх орієнтація на життя без дітей. У ході психодіагностичної бесіди досліджувані повідомляли, що, на їх думку, життя без дітей набагато цікавіше й продуктивніше. Подібна позиція, на наш погляд, свідчить про неусвідомлювану й свідому відмову від материнства та певним чином засвідчує прихильність до руху «чайлдфрі» («Child-Free Life»). На підтвердження цього наведемо деякі висловлювання респонденток: «мені подобається відомий вислів: діти – квіти життя, але нехай вони квітнуть на чужому городі»; «...вважаю, що набагато приємніше завести будь-яку свійську тваринку, ніж ди-

тину – проблем менше, задоволення – більше»; «особисто я не вважаю традиційні стереотипи сімейного щастя привабливими... ось мені для повного щастя ніхто не потрібний – ні діти, ні батьки, ні подруги... було б здоров'я»; «діти викликають у мене лише роздратування», «я знаю багато прикладів, коли батьки мають від своїх дітей лише постійні проблеми та головний біль, саме тому я не бажаю перетворювати своє життя на випробувальний полігон», «я не можу зрозуміти тих жінок, яким Бог подарував надзвичайну можливість – «не вагітніти», а отже, бути вільними й необтяженими зайвими проблемами..., а вони замість того, щоб насолоджуватися життям за будь-яку ціну намагаються стати матір'ю – навіть за допомогою штучного запліднення або сурогатного материнства»; «я впевнена, що люди, які відчувають себе невдахами та нещасними, не мають морального права народжувати дітей», «мені зовсім не соромно визнати, що я не хочу жертвувати своїм особистим простором – часом і зусиллями, заради того, щоб виховувати дитину..., оскільки це невдячна справа», «...мені зараз зовсім не до дитини – хоч би самій собі дати раду...» тощо.

Аналіз контексту **негативних життєвих подій** (рис. 2) у групі жінок із досвідом лікування безпліддя, спричиненого проблемами ХП і зайвою вагою, дозволив виокремити такі категорії: «тривале лікування безпліддя на тлі проблемної ХП й деформацій ваги» (0,89), «проблеми з власним здоров'ям» (0,81), «розчарування в коханні, розрив стосунків» (0,76). Достатньо високу частку склали також категорія «ситуації приниження» (0,68) і «негативні зміни, спричинені вагітністю та материнством» (0,67). При цьому відзначимо, що у першій і другій групах частка осіб, які згадували ситуації приниження (0,68 і 0,65 відповідно) зустрічається значно частіше, ніж у групі «здорових вагітних» (0,26; $p \leq 0,01$).

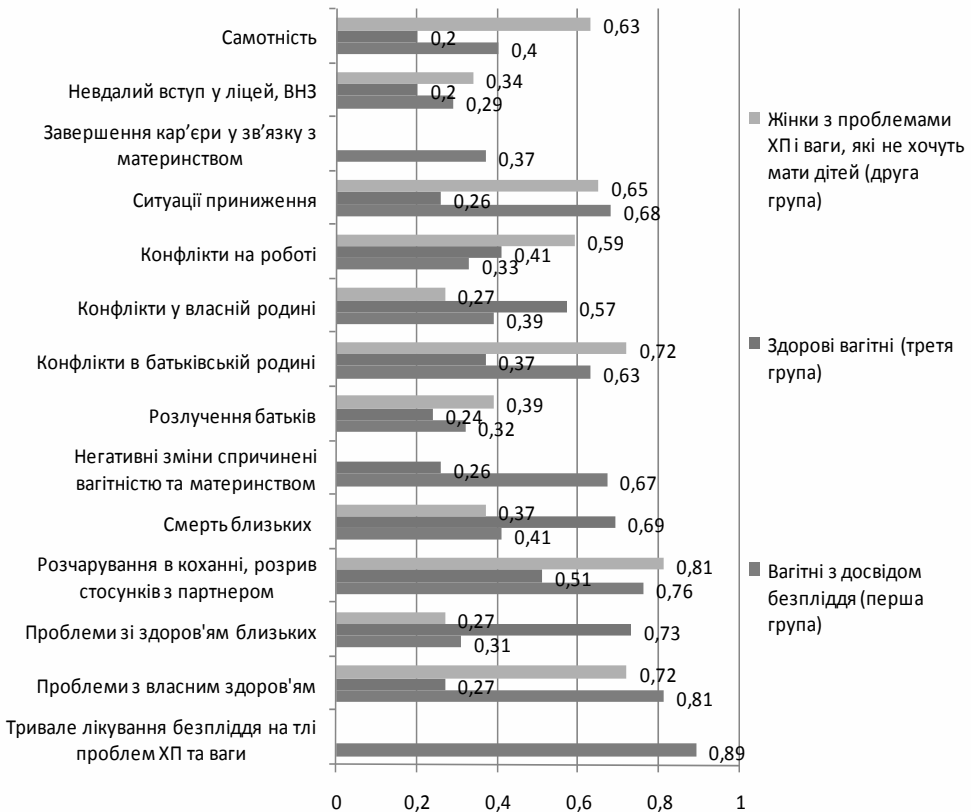

Рис. 2. Частота прояву негативних життєвих подій у досліджуваних групах

Змістовний аналіз подій, що увійшли до категорії «ситуації приниження», дозволив нам з'ясувати, що негативні переживання здебільшого пов'язані з ситуаціями фізичного й психологічного насильства у батьківській родині: «...згадую як мама лупцювала мене ременем за те, що я недоглянула за однорічним братом і він впав із дивана»; «...дід часто бив мене ременем, затискаючи мою голову між своїми ногами»; «мама, побачивши, що я милуюся власним відображенням у дзеркалі, важко зітхнула і з жалем у голосі сказала: "не розумію чому ти вийшла у нас така негарна...", оце її НЕГАРНА переслідує мене все моє життя») тощо.

Під час аналізу ми звернули увагу на той факт, що значущий відсоток негативних подій пов'язаний зі спогадами на тему «харчове насильство» (29 % і 34 %, відповідно в першій і другій вибірках). Наведемо окремі висловлювання: «батько кличе мене вечеряти: "жиртрест, іди-но жерти, бо без вечері залишишся"»; «на мої слова, що я дуже хочу їсти, мама відповідає, що я і так товста»; «згадую, як мати навіть після блювання примушує мене їсти ненависну гарбузову кашу» та ін.

Дані змістовного аналізу негативних подій, які увійшли до категорії «негативні зміни, спричинені вагітністю й материнством», свідчать, що різноманітні обмеження в життєдіяльності й зміни зовнішності, які жінки асоціюють з вагітністю, викликають у них сильне емоційне напруження та спричиняють різноманітні страхи (що розглянуто нами вище).

Окремої уваги й пояснення потребує той факт, що категорія «конфлікти у батьківській родині» у першій і другій групах зустрічається частіше, ніж «конфлікти у власній родині», зокрема, у першій (0,63 проти 0,39) та другій (0,72 проти 0,27) групах. Протилежна тенденція спостерігається в групі здорових вагітних (0,37 проти 0,57). Означена тенденція, що спостерігається в групах жінок із харчовими розладами й деформаціями ваги (перша і друга групи), підтверджує фіксацію жінок на конфліктних ситуаціях у батьківській родині (проблемах минулого періоду життя). На наш погляд, це опосередковано свідчить про недостатню готовність жінок брати відповідальність за вирішення власних проблем на себе.

Отримані результати дають нам підстави для виокремлення напрямів подальшої психокорекційної роботи (відповідно до нашої графічної концепції тренінгу нормалізації харчової поведінки, зокрема, векторів «Турбота про себе», «Прихильність до інших: оптимізація відносин із іншими», «Відновлення контакту з тілом», «Нормалізація ставлення до їжі») (Shebanova, 2014).

Висновки. Одержані дані підтверджують вплив травматичного тілесного досвіду (деформацій ваги, порушень харчової поведінки та репродуктивної функції) на особливості сприйняття контексту життєвого шляху особистості. Установлено, що в групах жінок із травматичним тілесним досвідом (деформаціями ваги, порушеннями харчової поведінки, порушеннями репродуктивної функції) «ситуацій приниження» значно більше, ніж у групі «здорових вагітних». З'ясовано, що негативні переживання переважно пов'язані з батьківською родиною, зокрема з ситуаціями фізичного й психологічного насильства; значущий відсоток негативних подій складають спогади на тему «харчове насильство».

Визначено, що, незважаючи на реальну вагітність у «теперішньому» (нову соціальну ситуацію розвитку жінки), фіксація на минулому травматичному досвіді безпліддя, спричиненого проблемами ХП та деформаціями ваги, продовжує свій негативний вплив, що зумовлює певні спотворення у сприйнятті контексту життєвого шляху. До спотворення сприйняття життєвого шляху призводять:

- довготривале очікування та фіксація на негативних змінах у власному житті (як у зовнішності, так і у способі життя в цілому);
- надмірна значущість «ситуації вагітності» («наявності дитини», «можливості реалізуватися в материнській ролі»), що є суб'єктивним підтвердженням «жіночої повноцінності» («нормальності»);

– негативні переживання, пов’язані з різноманітними страхами й побоюваннями за перебіг вагітності й пологів.

У жінок із розладами харчової поведінки й деформаціями ваги (травматичним досвідом тілесності) разом із установкою «на життя без дітей» виявлено фіксованість на негативних переживаннях минулого в сприйнятті контексту життєвого шляху, виокремлено спрямованість на задоволення рекреаційних і матеріальних потреб як головних чинників якості життя, що зумовлює знецінення таких життєвих потреб, як «вагітність» і «народження дитини».

Бібліографічні посилання

- Ball, K. & Lee, C. (2002), “Psychological stress, coping, and symptoms of disordered eating in a community sample of young Australian women”, *International Journal of Eating Disorders*, Vol. 31 No. 1, p.71–81.
- Beznosyuk, E. V. & Filin, E. E. (1995), “Modern ideas about anorexia”, *Medical Assistance*, No. 2, p. 18–20.
- Burlachuk, L. F. & Korzhova, E. Yu. (1998), Psychology of life situations [Psichologiya zhyznennykh situatsiy], Russian Pedagogical Agency, Moscow.
- Easter, A., Bye, A., Taborrelli, E. Corfield, F., Schmidt, U., Treasure, J., and Micali, N. (2013), “Recognising the symptoms: how common are eating disorders in pregnancy?”, *European Eating Disorders Review*, Vol. 21 (4), p. 340–344.
- Favaro, A., Tenconi, E. & Santonastaso, P. (2006), “Perinatal factors and the risk of developing anorexia nervosa and bulimia nervosa”, *Archives of General Psychiatry*, Vol. 63 Issue 1, p. 82–88.
- Koubaa, S., Hällström, T., Hagenäs, L., & Hirschberg, A. L. (2013), “Retarded head growth and neurocognitive development in infants of mothers with a history of eating disorders: longitudinal cohort study”, *BJOG*, Vol. 120, p. 1413–1422.
- Lähteenmäki, S., Saarni, S., Suokas, J., Saarni S., Perälä J., Lönnqvist J. & Suvisaari J. (2014) “Prevalence and correlates of eating disorders among young adults in Finland”, *Nord J Psychiatry*, Vol. 68, p. 196–203.
- Linna, M. S., Raevuori, A., Haukka, J., Suvisaari, J. M., Suokas, J. T. & Gissler, M. (2013), “Reproductive health outcomes in eating disorders”, *International Journal of Eating Disorders*, Vol. 46, p. 826–833.
- Linna, M. S., Raevuori, A., Haukka, J., Suvisaari, J. M. & Suokas, J. T. (2014), “Pregnancy, obstetric, and perinatal health outcomes in eating disorders”, *American Journal of Obstetrics & Gynecology*, Vol. 211 Issue 4, p. 3921–3928.
- Micali, N., Treasure, J. & Simonoff, E. (2007), “Eating disorders symptoms in pregnancy: a longitudinal study of women with recent and past eating disorders and obesity”, *Journal of Psychosomatic Research*, Vol. 63, p. 297–303.
- Micali, N. & Treasure, J. (2009), “Biological effects of a maternal ED on pregnancy and foetal development: a review”, *European Eating Disorders Review*, Vol. 17, p. 448–454.
- Micali, N., De Stavola, B., dos-Santos-Silva, I., Steenweg-de Graaff, J., Jansen, P.W., Jaddoe, V. W., Hofman, A., Verhulst, F. C., Steegers, E. A. & Tiemeier, H. (2012), “Perinatal outcomes and gestational weight gain in women with eating disorders: a population-based cohort study”, *BJOG*, Vol. 119 No. 12, p. 1493–1502.
- Shebanova, V. I. (2014), Training normalization of eating behavior: The program of psychological support on the way to freedom from overeating “Dream Sail” [Trening normalizatsii pischevogo povedeniya: programma psikhologicheskogo soprovozhdeniya na puti k svobode ot pereedaniya “Parus mechty”], PP Vishemirsky, Kherson.
- Siege-Riz, A. M., Von Holle, A., Haugen, M., Hamer, R., Torgersen, L., Berg, C. K., Reichborn-Kjennerud, T. & Bulik, C. M. (2011), “Gestational weight gain of women with eating disorders in the Norwegian pregnancy cohort”, *International Journal of Eating Disorders*, Vol. 44, p. 428–434.
- Solmi, F., Sallis, H., Stahl, D., Treasure, J., & Micali, N. (2014), “Low birth weight in the offspring of women with anorexia nervosa”, *Epidemiologic Reviews*, Vol. 36, p. 49–56.
- Suokas, J. T., Suvisaari, J. M., Gissler, M., Lofman, R., Linna, M. S., Raevuori, A. & Haukka, J. (2013), “Mortality in eating disorders: a follow-up study of adult eating disorder

patients treated in tertiary care, 1995-2010”, *Psychiatry Research*, Vol. 210, p. 1101–1106.

Watson, H. J., Von Holle, A., Hamer, R. M., Knoph Berg, C., Torgersen, L., Magnus, P., Stoltenberg, C., Sullivan, P., Reichborn-Kjennerud, T. & Bulik, C. M. (2012), “Remission, continuation and incidence of eating disorders during early pregnancy: a validation study in a population-based birth cohort”, *Psychological Medicine*, Vol. 43, No. 8, p. 1723–1734.

Надійшла до редколегії 08.05.2015

SUMMARY

Anpilova Darja, Donets Olesya

Needs satisfaction as a factor of adaptation to mental stress during the examination period

Background. Intensification of education provokes neurotic and psychosomatic disorders as well as destructive behaviour among young people. Currently there has been a growing interest in the factors of effective adaptation to the contemporary education system.

Objective. This study is aimed to research the problem of students' adaptation to stress during the examination period.

Method. The needs that facilitate stress tension during the examination period were defined by ranking them by 70 students of Psychology (aged from 18 to 21 years old). The PSM-25 (L. Lemyre, R. Tessier, L. Fillion) was used for diagnostic somatic, behaviour and emotional effect of stress. The Beck Depression Inventory (A. T. Beck) was used for measuring the level of depression.

Results. The correlations between the actual needs satisfaction and the stress level, as well as between the stress and depression level in students of Psychology during the examination period were found.

Conclusions. The psychodiagnostic tools were used to study the level of satisfaction and types of actual needs. Most of research participants appeared to be adapted to mental stress during the examination period. Satisfaction of social and safety needs turned out to be the most significant factor that influences the students' adaptation to mental stress. Mental stress during the examination period correlates with level of depression.

Key words: stress, adaptation, needs, depression, examination period, students of Psychology.

Bogucharova Olena

Emotional intelligence as factor of administrative decision's efficiency at the system of state administration

Background. The emotional intelligence in the situation of administrative-decision making process is investigated. A special emphasis is laid on the decision-making process of organizational powerholders, whose effect on the effective functioning of organization is profound in the conditions of organizational changes. The model of intercorrelation between emotional intelligence of powerholders as medium-range managers in organizations of state administration and as regional curator in heavy /coal industry's productions, their decision making process, and also different components of employees' job satisfaction are described in this paper. The basic conceptualization is the construct of emotional intelligence and its potential utility for management studies (K. S. Law, C. S. Wong, L. J. Song et al.) and interrelations between emotional intelligence, cognitive intelligence, job performance, that all as criterion validity of effective decision-making process of organizational powerholders (S. Côté, C. T. H. Miners, L.M. Karamushka, E. Nosenko, A. S. Petrovsky, G. Simon).

Objective. The main purpose of the current study is to present evidence of the psychological mechanisms of the effects of the emotionally gifted leaders in organizations of state administration on their decision-making process as organizational in the conditions of organizational changes.

Method. The present study is a part of a larger study involving a general sample of 1000 participants – the Donbass industry's leaders as regional state administration and some representatives of business elite which are curators in heavy and coal industry's productions, intended to examine the efficiency of their leaders' functions in organizations of state administration or private enterprises.

Sample. The research was conducted at the Lugansk's industry department as regional state administration and as curator in heavy and coal industry's productions. The emotionally gifted leaders of Lugansk's industry department are selected (N=32), employees of this organizations of state administration are participated too (N=51). The study was conducted before the events of ATO in Lugansk during January-March 2014.

Results of plural regressive analysis for the final model of efficiency decision-making processes (EDMP) proved that coefficient of plural correlation (CPC) ($R=0,884$) statistically reliable, that is why the model of multiple regression can be interpreted. Coefficient of plural determination (CPD) ($R^2 = 0,782$) the large is enough, a regressive model explains more than 88 % dispersions of dependency variable of EDMP. Consequently, findings are put forward hypothesis as to interrelations between an emotional intelligence and EDMP. It is also possible to assert that EDMP is revealed to one criterion – of employees' job satisfaction (general satisfaction and satisfaction of the conditions of organization). As to a criterion of U Mann-Whitney differences between four groups of the first department (heavy industry) are: $U=(0,01)=56$; $U=(0,05)=75$; $U=(0,01)=76$; $U=(0,05)=84$ and four groups of the second department (coal industry) are: $U=(0,01)=46$; $U=(0,05)=59$; $U=(0,01)=64$; $U=(0,05)=75$ control and experimental groups accordingly.

Conclusion. The research results allow to draw a conclusion that in the conditions of organizational changes the emotionally gifted leaders are characterized the high indexes of emotional intelligence and effective leader activity (the effective administrative decision-making process), and as to the changes, which have been carried out under their guidance, they are characterized: rationalization of including of personality potential, dynamic quality of including in the phase of changes and exit from it and positive correlations with the medium-to-high indexes of employees' job satisfaction.

Key words: emotional intelligence, the effective administrative decision-making, subjective indicators of organizational changes, employees' job satisfaction, state employee, leaders-managers of state administration.

Bukhanets Anastasiya, Bayer Oxana

Relation between the sovereignty of psychological space and the level of egoism and psychological defenses in adolescence

Background. In the psychological sense the inner zone of security means a possibility to be authentic, to relax and not to be afraid of external estimation by someone. The borders of one's personal space determine his attitude towards surrounding as well as his behavior manifestations.

The **objective** of this study was to investigate the violations of adolescents' personal space in relation to the level of their egoism and psychological defense mechanisms typical of them.

Method. A quasi-experimental design for non-equivalent groups singled out on the basis of their feeling of psychological borders estimated by "The Sovereignty of Psychological Space" created by S. K. Nartova-Bochaver was chosen. The groups were compared with the ϕ^* Fischer's criterion in the characteristics measured by "Life Style Index" by D. Kellerman & R. Plutchik and "The Scale of Dispositional Egoism" by K. Mudzybayev.

Sample. 30 adolescents, participants, aged 18 – 24 years, 15 male and 15 female among them.

Results. The major finding of the research is that the adolescents with violated feeling of personal borders (specifically in habits, relations, and personal belongings) demonstrated higher levels of projection, overcompensation, and displacement. They also scored higher in egoism.

Conclusions. The results prove the fact that the sense of insecurity in one's personal space breeds an adolescent's turning to refuge of psychological defenses more often in order to protect himself.

Key words: psychological space, defense mechanisms, egoism, adolescence.

Volkov Dmytro, Nozdrin Serhii

The individual psychological characteristics of information processing by university students

Background. The higher education in Ukraine had many changes last years. The introduction of the Bologna process, modernization and integration into the European space are among them. The latest changes in Ukraine's higher education are needed to be analyzed. After entering the University students go through the adaptation period to the new conditions of training that can cause low academic performance, worsening of information processing and deterioration of psychological health. The analysis of current research shows retrogression of young people's health. The peculiarities of the impact of the Bologna system on the progress in training of the Ukrainian students have not been studied yet. The special attention should be focused on the individual psychological characteristics of students.

Objective. The objective of this research is to study students' individual psychological characteristics of information processing.

Method. On a sample of 80 participants the temperament (Eysenck, upgraded by Y. Yantsur, 2004), information processing (2009), stress resistance and social adaptation (Holmes, Rage, 2003), motivation to achieve (Ehlers, 2003) were assessed.

Results. The correlation between characteristics of information processing, stress resistance, social adaptation and the high motivation to achieve success was explored. The positive correlation between the neuroticism factors and social adaptation, the abstract-arbitrary type of assimilation of information and extraversion, abstract-logical type of information processing and stress resistance was revealed. The negative correlation between the neuroticism and the specific-logical type of information processing; extraversion and abstract-arbitrary type of information processing was found.

Conclusion. Obtained findings enable to propose the investigation of individual psychological characteristics of students before the beginning of the year to improve the progress in training.

Key words: student, university, temperament, information processing, training, adaptation, stress resistance.

Dysa Olena

Psychological mechanisms and factors of professional thinking development

Background. New requirements of labor market make the contemporary employees develop such characteristics as thinking, creativity, dynamics, and ability to quick decision-making. That's why the study of psychological mechanisms of specialists' professional thinking development is crucial for contemporary psychological science.

Objective. This research is aimed to study the psychological mechanisms of specialists' professional thinking development as well as the factors that influence the activation of thinking development in the professional sphere.

Method. To solve the problem of the professional thinking development it is necessary to study the mechanisms of professional's thinking activity from subjective approach viewpoint. Our hypothesis states that the methodological content of this approach is to acknowledge a person to be an active subject of different forms of personal activity. The sample included 225 participants.

Results. Results analysis allowed to make an assumption that there is an interrelation between discrepancies, sense making motives and life reasoning. The inner discrepancies in the person's sense sphere always give birth to new senses, relations,

ideas etc. The appearance of a new creation in comparison to the previous stages of the professional activity is the most significant characteristic of development that contributes to widening the dynamic sense system and to professional thinking development.

Conclusions. The inner dialogue is such a psychological mechanism that fosters the process of new senses appearance. Thanks to this dialogue the processes of new senses appearance and reinterpretation, understanding of motives and changes of value system in the professional activity exist that is the most significant characteristic of development. The processes of sense making in the inner side of activity stimulate the activation of the professional thinking development. The content of professional thinking assumes that the personality can have a practical attitude to his/her activity.

Kovalchuk Olena, Salyuk Maryna

Leadership and social responsibility in Ukrainian business organizations: multiple regression analysis

Background. The problem of leadership, ethics and corporate social responsibility (CSR) has been researched in the works by Annel H. B. De Hoogh and Deanne N. Den Hartog, E. Cornuel, K. Kalshoven et al.

Objective. This research is aimed to define what leader's personal characteristics and skills influence the Ukrainian managers' perception of corporate social responsibility (N = 121; 57 males; 64 females).

Method. In the framework called grounded theory the participants (Ukrainian managers) were asked to generate as many descriptors as possible to describe an ideal leader in organizations. Thus, a 61-descriptor questionnaire was created that should be assessed using Likert scale. For measurement CSR a 21-item questionnaire "Social Responsibility Scale for Organization" was developed. This tool was adapted for the Ukrainian sample and based on the questionnaire "Perceived Role of Ethics and Social Responsibility" which connects ethical and socially responsible behaviour to different aspects of the organizational effectiveness.

Results. Factor analysis identified five ethical dilemmas for compatibility of social responsibility and profit in Ukrainian organizations, i.e. Social responsibility vs profit (f1), Profit vs social responsibility (f2), Balanced combination of social responsibility and profit (f3), Role of Social Responsibility in the successful organizational performance (f4), Global vision of social responsibility (f5).

A standard multiple regression was performed between five ethical dilemmas as the dependent variables and leadership descriptors (61 items) as independent variables. Results of multiple regression analyses defined benevolent ($\beta = 0,386$) as the main leader's trait that predicts f1; five independent variable contributed significantly to prediction of f2: authoritative ($\beta = 0,234$), conflict manager ($\beta = 0,286$), charismatic ($\beta = 0,256$) with positive correlation and honest ($\beta = -0,307$), benevolent ($\beta = -0,241$) with negative correlation; two descriptors cooperative ($\beta = 0,252$), stress resisted ($\beta = -0,215$) predict f3. Four characteristics benevolent ($\beta = 0,403$), hardy ($\beta = 0,306$), tolerant ($\beta = 0,303$), a person to trust ($\beta = 0,379$) have positive correlations with f4 whereas the four descriptors thinking ($\beta = -0,348$), care about his/her health ($\beta = -0,205$), hard-working ($\beta = -0,227$), able to manage ($\beta = -0,227$) negatively correlates with the factor mentioned above. F5 is predicted by two leader's traits moving (heartfelt) ($\beta = 0,331$), authoritative ($\beta = -0,207$).

Conclusions. The research results can be applied for designing a training programme for business school students to form their corporate global vision for successful business.

Key words: leadership, corporate social responsibility (CSR), leader, leadership characteristics, regression analysis.

Kutovyy Kostyantyn, Kornienko Viktoria, Schesniak Olena
Peculiarities of interpersonal relations in the family, raising children with special educational needs

Background. The appearance of a child suffering from serious somatic or mental disorders, is a potent stress that changes the relationship of the spouses and the functioning of the family as a whole, resulting in deterioration of partnerships, the distorted view of marriage and family life negatively affects the psychological atmosphere in the family.

The **objective** of our study is to reveal the peculiarities of interpersonal relations in the family, raising children with special educational needs.

Method. Another hypothesis is that interpersonal relationships in families raising a child with special needs, is influenced by the attitude of parents to the child's illness and especially for overcoming stressful situations, a study was conducted using the following diagnostic tools: "Communication in the family" (Yu. Aleshina, L. Gozman, E. Dubovska); Diagnosis relationship to the child's illness (V. Kagan, I. Y. Zhuravleva); "Coping behavior in stressful situations" (by S. Norman, D. Andler, D. James, M. Parker; adapted by T. Kryukova); questionnaire "Mini-Mult" (adaption V. Zaitsev and V. Kozulya).

Sample: 76 research participants (38 male and 38 female). The experimental group consisted of 18 couples who are raising a child with impaired hearing; the control group consisted of 20 couples who are raising a healthy child.

Results. Women are more characteristic of emotional coping strategy in stressful situations. For men more common different ways to avoid a stressful situation. It is established that the more a woman chooses emotional solution, the more difficult relationships in the family. In its relation to the sick child women are more anxious, they have a higher anosognosia, the tension, the control activity of the child, while men are more internal.

Conclusion. During the research it turned out that the main feature of communication in the families of the experimental group is the low level of trust between the spouses. Interpersonal relationships in the family raising a child with special needs who are more dependent on women. It is established that the more a woman chooses emotional solution, the more difficult relationships in the family. To the deterioration of family relationships also leads the strategy for diverting women from the decision of a stressful situation.

The deterioration of relations in the family affects the attitude of the spouse to the child's illness: in men, the increase of tension and anxiety in their relation to the child's illness leads to deterioration of interpersonal relations in the family and has a very destructive nature. In women, the increase of anxiety regarding the child's illness is more constructive and leads to the activation of action to search for understanding and common language with her husband.

Mishchykha Larysa

Psychological features of a person's creativity during adulthood

Background. In recent years more and more scientific works have been published, which are dedicated to the problem of human creativity in the final period of his/her life (Antsiferova, 2006; Berezina, 2010; Bodalyov, 2003; Gerasymchuk, 2012; Druzhynin, 2002; Kulichkin, 2012; Lyubart, 2009; Mishchykha, 2013, 2014; Rudkevych, 2000). Meanwhile in domestic psychological science finding out an elderly person's medical and social problems has been paid more attention.

Objectives: finding out the psychological features of a person's creativity during adulthood.

The article regards such methods as theoretical (methods of logical-psychological analysis and generalization), also methodological possibilities of scientific interpretation; empirical, in particular, a psychological-biographical method.

The results have been defined as isolation of psychological features of a person's creativity during adulthood: in particular, his/her subjectivity (active introspection); the creator's search of unity and harmony; semantic search topics; desire to integrate different ideas being often meaningfully contradictory (the description of long-life observations); eschatological perspective; creativity imbued with spiritual introduction, wisdom, the creator's sentences in order to solve moral and ethical problems; writing memoirs, essays, a number of autobiographical creative works, non-fiction, scientific and philosophical literature; prudence, meaningfulness and criticality in choosing creative activity; critical thinking, crystallized intelligence, a great creative experience is taken of desire to accumulate it, to integrate it and to retranslate it for further generation; the creator's responsibility to descendants and followers, reconsidering the done; and also the necessary to implement in time; the desire of creative immortality.

Conclusions. When characterizing an elderly person's creativity, one should take into account his/her conservation level of physical and mental psychology, creative experience, the development range of his/her creative potential and his/her readiness to creativity during adulthood.

Nosenko Eleonora, Lysenko Oksana

The role of humanity as a positive value in determining the personality well-being

Background. Humanity is one of the key human positive values recognized as a virtue in all the cultures, schools of philosophical thought and religions worldwide. Given this categorization, humanity can be viewed as a psychological resource defending human beings from annihilation in the war of "one against everyone".

The **objective** of this study is to demonstrate an exclusive role of humanity aspects of human functioning. In this research well-being is conceptualized in terms of its three manifestations: the subjective well-being; the psychological well-being and dispositional optimism.

Method. The hypothesized role of the value of humanity and the character-strengths of love, kindness and social intelligence, formed thanks to sticking to it, as precursors of the individual's well-being has been assessed by the multifactor linear correlation-regressive analysis, using the following psycho-diagnostic instruments: VIA Inventory (Peterson & Seligman, 2004); Psychological Well-being Scales (Ryff, 1989); Life-orientation test (Scheier & Carver, 1982); Life satisfaction Scale (Diener et al, 1999), all adapted for the native culture.

Sample: 70 research participants (40 male and 30 female), mean age -35< all having higher education.

Results. The overall score of humanity has been found to correlate positively with the overall score of psychological well-being ($r=.574$, $p=.01$), with optimism ($r=.371$, $p=.01$), and with life satisfaction ($r=.272$, $p=.05$). Regressive analysis revealed the following hierarchy of the potential effects of character strengths of humanity on well-being. Kindness is likely to predict not only the overall value of psychological well-being ($F=19,991$), but also: the search of meaning in life ($F=15,660$), optimism ($F=10,240$) and life satisfaction ($F=7,741$). Love predicts: positive relations with others, positive self-appraisal, ecological mastery. Social intelligence predicts the strive to self-growth and autonomy.

Conclusion. Thus different manifestations of the value of humanity are likely to predict all the forms of well-being, chosen for investigation in this research. The most predictive of well-being is the character strength of kindness; then go love and social intelligence. So, character strengths differentially predict all the aspects of well-being. The comparison of these results with our previous research findings suggests the key role of humanity in predicting human well-being: not a single other value stands comparison with humanity.

Further research is desirable to test the life-long consistency of the discovered effect.

Nosenko Eleonora, Shpylevska Anastasiya

Positive values and character strengths as likely precursors of women's marital satisfaction

Background. Marital satisfaction of women has been focused by researchers in the field of personality psychology from different aspects: with reference to their stable dispositional traits, culturally bound distribution of family roles, educational background, the parental family styles followed by young couples.

The **objective** of this study was to investigate the role of the positive values and corresponding character strengths formed thanks to sticking to different values, in determining marriage satisfaction of women.

Method. A hierarchy of positive values (diagnosed with the help of the VIA inventory, designed by Peterson, K. and Seligman, M.) has been identified by multifactor correlation-regressive analysis for two equally sized groups of women with statistically significant differences in their marriage satisfaction (assessed by test-questionnaire "Marital satisfaction" (designed by Stolin, V., Romanova, T., Butenko G.).

Sample. 120 women, participants, aged 20 – 55 years, from the population of the University students and their elder relatives.

Results. The major finding of the research is that there exists a lawful relationship between the level of the positive values and character strengths development and marriage satisfaction of women. Among the six universal positive values humanity and temperance have appeared to be the most probable precursors of women's marital satisfaction.

The hierarchy of the character strengths, predictive of the women's marriage satisfaction included in our sample: self-regulation, love, gratitude and the developed feeling of social obligation.

The character strengths, which appeared to be less pertinent to the women, satisfied with marriage, included: openness to experience, modesty, striving to self-growth, humor.

Conclusions. The research findings suggest that accounting for the personality values and character strengths opens up new vistas in marriage counseling. Since values and character strengths lend themselves to purposeful formation. Practical psychologists can use the results of this research for analyzing the precursors of many marriage conflicts in the system of values.

Key words: marital satisfaction, positive values, "character strengths", psychological well-being.

Opanasyuk Iryna

The Psychodiagnostics of the Emotional Intelligence Development of Individuals at the Senior School Age

Background. The article deals with the phenomenon of "emotional intelligence" and its characteristic features at the senior school age. It is proved that the emotional intelligence enables senior pupils to reduce the impact of negative feelings with the help of the control over the situation and their emotions.

The **topicality of the problem** is determined by the fact that the emotional intelligence is one of the prerequisites to the formation of the senior pupils' personality, their ability to ensure and regulate the acquired experience, as well as the ability of self-identification.

Objective. The purpose of the study is to determine the level of the senior pupils' emotional intelligence development, as well as to analyze the nature of the interrelation of its components.

The set aim presupposes the fulfillment of the following tasks:

- 1) to analyze the content characteristic feature of the phenomenon of “emotional intelligence” and the levels of its development among the senior pupils;
- 2) to carry out the diagnostics of the development of the senior pupils’ emotional intelligence;
- 3) to identify the relationships between the emotional intelligence and its components on the basis of the empirical researches.

Method. The research tasks have determined the sample of 420 pupils (15-17 years old) representing various schools of the Ivano-Frankivsk region. The diagnostics of emotional barriers in interpersonal communication (V. V. Boyko); the diagnostics of emotional intelligence (N. Hall); the diagnostics of the emotional orientation of the individual (B. I. Dodonov); the emotional intelligence questionnaire “EmIn” (D.V. Lyusin). The mathematical processing of the above-mentioned test methods was conducted with the help of the correlation and factor analysis.

Results. The research identifies significant relationships between the emotional intelligence components. The emotional intelligence correlates with understanding one’s own and others’ emotions; managing one’s own and others’ emotions; interpersonal and intrapersonal aspects of the emotional intelligence; the emotional awareness; self-motivation; empathy; the recognition of others’ emotions; the general emotional orientation.

Conclusions. Influencing the emotional intelligence components, we develop this very emotional intelligence, which ensures the viability and development of the senior pupils’ personality in the process of their existence.

Key words: emotion, emotional intelligence, emotional state, emotional distress, emotional orientation, senior school age.

Samoshkina Liubov, Alexeeva Ganna

The Nature of Connection between Child’s Attachment to the Mother and the Experience of Family Well-being in Adulthood

Background. Attachment to mother is viewed as the primary sample of bonding with a close person, thus its quality has an impact on the relationships with a partner.

Objectives. A research of the nature of connection between child’s attachment to mother and the experience of the family well-being in adulthood is presented.

Method. The empirical research was carried out by internet survey with the help of the following methods: “Satisfaction with marriage” by Stolin V., Butenko G., Romanova T.; “Experience of close relationship” by Brennan K. and Freiley P. adapted by Kazantseva T.; “Role expectations and claims in marriage” by Volkova A.; “Communication in the family” by Alyoshina Yu., Gozman L., Dubovski M.; and the author’s survey revealing the type of child’s attachment to mother in adulthood.

Fisher criterion F was used for the comparison of different samples; Pearson’s correlation coefficient was used for the determination of correlation between the type of attachment to mother and components of psychological well-being.

Sample. In the course of the research 39 couples living in registered marriage were surveyed, which constitutes 78 respondents aged 23-42.

Results. The type of attachment to mother in person’s childhood determines the possibility of displaying avoidance of closeness to the partner, anxiety caused by the loss of closeness as well as peculiarities of communication, role expectations and claims in a couple.

Conclusions. People with an indifferent type of attachment often avoid intimacy with a partner, perform well in the sphere of emotional and psychological support of a partner and even exhibit a higher degree of mutual understanding with the partner. People with neurotic type of attachment may experience anxiety about the loss of intimacy with a partner, but this anxiety can make them constantly work on themselves,

both in physical terms – with an external attachment or on a psychological level – for the presence of confidence and safety.

Key words: type of attachment to mother, family well-being, role expectations, satisfaction with marriage.

Shebanova Vitalia

The peculiarities of perception of a course of life under the influence of traumatic corporal experience

Background. Different aspects of the influence of traumatic corporal experience on life context have been established, the most significant of which is fixed on negative experiences of the past (fixation).

Objective. The objective of this research was to investigate the peculiarities of perception of life context under the influence of traumatic corporal experience (weight deformations, eating disorders and reproductive function).

Method. The respondents for this empirical research were selected according to certain criteria and are presented by three groups:

– Group 1 (N = 27) consisted of women with the first pregnancy experience (late 2nd trimester, 3rd trimester), who in the past could not become pregnant because of eating behavior and weight deformations (excessively high or low) problems. The characteristic feature of this group of women was their strong incentive to maternity. The age of women in this group is from 23 to 29 (an average age is 25, 9 years old). The important selection criterion in this group was the criterion of dissatisfaction with their own weight. The group was balanced by the number of people who have distorted eating behavior strategies «overeating type», «food restriction type»;

– Group 2 (N = 27) consisted of women who are dissatisfied with their weight and were treated for «obesity» or «eating disorders» (anorexia, bulimia, psychogenic overeating). Another characteristic feature of women of this group was their unwillingness to have children. The age of women in this group is from 21 to 27 (an average age is 24, 4 years old);

– Group 3 (control) included women with the first pregnancy experience (end of 2nd trimester, 3rd trimester), who are satisfied with their own weight and do not have any complaints about the state of their health (N = 27). Forming this group we focused our attention to the questions that allowed us to feel certain in the absence of maladaptive patterns of eating behavior and reproductive health. The age of women in this group is from 21 to 29 (average age – 25, 3 years old).

Determination results of the peculiarities of perception of respondents' course of life applying the method of «Psychological autobiography» (L. F. Burlachuk, E. Yu. Korzhova) are presented in the article.

Results. The differences between the groups of women with different corporal experiences confirm the influence of traumatic corporal experience (weight deformations, eating behavior disorders and reproductive function) on the characteristics of personality's life context perception. It was found that in the group of women with traumatic corporal experiences (weight deformations, eating disorders and comorbid disorders of the reproductive function) «humiliation situations» occurred more frequently than in the group of «healthy pregnant women».

Conclusions. The research reveals a new approach to the study of the peculiarities of life context of the personality with different corporal experiences.

Key words: perception of life context, traumatic corporal experience, pregnant women, eating disorders.

НАШІ АВТОРИ

Анпілова Дар'я Вадимівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та медичної психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; d.anpilova@gmail.com

Алексєєва Ганна Сергіївна, випускниця кафедри педагогічної та вікової психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; annaa7016@gmail.com

Байєр Оксана Олександрівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; bayer.oxana@gmail.com

Богучарова Олена Іванівна, доктор психологічних наук, професор кафедри соціальної психології та психології управління Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; boghucharova54@mail.ru

Буханець Анастасія Олександрівна, студентка кафедри педагогічної та вікової психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; bukhanetz@yandex.ua

Волков Дмитро Сергійович, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та медичної психології, декан факультету психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; d_volkov66@i.ua

Донець Олеся Іванівна, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка; less252009@gmail.com

Диса Олена Вікторівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ; elenadysa@mail.ru

Ковальчук Олена Степанівна, кандидат психологічних наук, викладач-дослідник кафедри психології і педагогіки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»; olenakovalchuk@gmail.com

Корнієнко Вікторія Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та медичної психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; viktorija_korn@ukr.net

Кутовий Костянтин Петрович, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та медичної психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; kkr@ua.fm

Лисенко Оксана Володимирівна, випускниця кафедри педагогічної та вікової психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; lisencoksana@mail.ru

Міщиха Лариса Петрівна, доктор психологічних наук, професор кафедри загальної та клінічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника; kreativ-i@ukr.net

Ноздрін Сергій Володимирович, аспірант кафедри загальної та медичної психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; serhiinozdrin@gmail.com

Носенко Елеонора Львівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; enosenko2001@mail.ru

Опанасюк Ірина Василівна, аспірант кафедри загальної та клінічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника; iryna.opanasjuk@yandex.ru

Салюк Марина Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та медичної психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; nestenovo@ukr.net

Самошкіна Любов Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; liubov.samoshkina@gmail.com

Шебанова Віталія Ігорівна, кандидат психологічних наук, доцент, докторант кафедри психодіагностики та клінічної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; vitaliap@mail.ru

Шпилевська Анастасія Андріївна, випускниця кафедри педагогічної та вікової психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; shpilevska@ukr.net

Щесняк Олена Робертівна, студентка кафедри загальної та медичної психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; sanubag@mail.ru

AUTHORS

Alexeeva Ganna, graduate student at Department of Educational and Developmental Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; annaa7016@gmail.com

Anpilova Darja, Ph. D., Associate Professor, Department of General and Medical Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; d.anpilova@gmail.com

Bayer Oxana, Ph. D., Associate Professor, Department of Educational and Developmental Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; bayer.oxana@gmail.com

Bogucharova Olena, Doctor of Psychology, Professor, Department of Social Psychology and Psychology of Management, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; boghucharova54@mail.ru

Bukhanets Anastasiya, student at Department of Educational and Developmental Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; bukhanetz@yandex.ua

Donets Olesya, Ph. D., Assistant Professor, Department of Psychology, Luhansk Taras Shevchenko National University; less252009@gmail.com

Dysa Olena, Ph. D., Associate Professor, Department of Social and Humanitarian Disciplines, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs; elenadysa@mail.ru

Korniienko Viktoriya, Ph. D., Associate Professor, Department of General and Medical Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; viktorija_korn@ukr.net

Kovalchuk Olena, Ph. D., researching teacher, Department of Psychology and Pedagogy, National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute"; olenakovalchuk@gmail.com

Kutovyy Kostyantyn, Ph. D., Associate Professor, Department of General and Medical Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; kkp@ua.fm

Lysenko Oksana, graduate student at Department of Educational and Developmental Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; lisencoksana@mail.ru

Mishchykha Larysa, Doctor of Psychology, Professor, Department of General and Clinical Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University; kreativ-i@ukr.net

Nosenko Eleonora, Doctor of Psychology, Professor, the Head of Department of Educational and Developmental Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; enosenko2001@mail.ru

Nozdrin Serhii, Ph. D. student at Department of General and Medical Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; serhiinozdrin@gmail.com

Opanasyuk Iryna, Ph. D. student at Department of General and Clinical Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University; iryna.opanasjuk@yandex.ru

Salyuk Maryna, Ph. D., Associate Professor, Department of General and Medical Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; nestenovo@ukr.net

Samoshkina Liubov, Ph. D., Associate Professor, Department of Educational and Developmental Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; liubov.samoshkina@gmail.com

Schesniak Olena, student at Department of General and Medical Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; sanybag@mail.ru

Shebanova Vitalia, Ph. D., Associate Professor, Doctoral student at Department of Psychodiagnostics and Clinical Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv; vitaliap@mail.ru

Shpilevska Anastasiya, graduate student at Department of Educational and Developmental Psychology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University; shpilevska@ukr.net

Volkov Dmytro, Ph. D., the Dean of Faculty of Psychology, Associate Professor, Department of General and Medical Psychology, Dnipropetrovsk Oles Honchar National University; d_volkov66@i.ua

ЗМІСТ

Анпілова Д. В., Донець О. І. ЗАДОВОЛЕННЯ АКТУАЛЬНИХ ПОТРЕБ ЯК ФАКТОР ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДО СТРЕСУ В СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ У ПЕРІОД СЕСІЇ	3
Богучарова О. І. ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОСТІ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ У СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ	12
Буханець А. О., Байєр О. О. ЗВ'ЯЗОК СУВЕРЕННОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОСТОРУ З РІВНЕМ ЕГОЇЗМУ ТА ЗАХИСНИМИ МЕХАНІЗМАМИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	23
Волков Д. С., Ноздрін С. В. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОБРОБКИ ІНФОРМАЦІЇ У СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	32
Диса О. В. ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ	43
Ковальчук О. С., Салюк М. А. ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІДЕРСТВА ТА СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ БІЗНЕС-ОРГАНІЗАЦІЯХ: РЕГРЕСІЙНИЙ АНАЛІЗ	52
Кутовий К. П., Корнієнко В. В., Щесняк О. Р. ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ У СІМ'Ї ІЗ ДИТИНОЮ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ	61
Міщиха Л. П. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ПЕРІОД ПІЗНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ	68
Носенко Е. Л., Лисенко О. В. РОЛЬ ГУМАННОСТІ ЯК ПОЗИТИВНОЇ ЦІННОСТІ ЯК УМОВА БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ.....	77
Носенко Е. Л., Шпилевська А. А. ПОЗИТИВНІ ЦІННОСТІ ТА ВІДПОВІДНІ ЇМ «СИЛИ» ХАРАКТЕРУ ЯК ІМОВІРНІ ПРЕДИКТОРИ ЗАДОВОЛЕНOSTІ ЖІНКИ ШЛЮБОМ	82
Опанасюк І. В. ПСИХОДІАГНОСТИКА РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ОСОБИСТОСТІ В СТАРШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	94
Самошкіна Л. М., Алексєєва Г. С. ХАРАКТЕР ЗВ'ЯЗКУ ПРИВ'ЯЗАНOSTІ ДО МАТЕРІ В ДИТИНСТВІ З ПЕРЕЖИВАННЯМ ДОРОСЛОЮ ЛЮДИНОЮ БЛАГОПОЛУЧЧЯ У ВЛАСНІЙ РОДИНІ	104
Шебанова В. І. ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ПІД ВПЛИВОМ ТРАВМАТИЧНОГО ТІЛЕСНОГО ДОСВІДУ	112
Summary	122
Наші автори	131
Authors	133

CONTENTS

Anpilova D., Donets O. NEEDS SATISFACTION AS A FACTOR OF ADAPTATION TO MENTAL STRESS DURING THE EXAMINATION PERIOD	3
Bogucharova O. EMOTIONAL INTELLIGENCE AS FACTOR OF ADMINISTRATIVE DECISION'S EFFICIENCY AT THE SYSTEM OF STATE ADMINISTRATION	12
Bukhanets A., Bayer O. RELATION BETWEEN THE SOVEREIGNTY OF PSYCHOLOGICAL SPACE AND THE LEVEL OF EGOISM AND PSYCHOLOGICAL DEFENSES IN ADOLESCENCE	23
Volkov D., Nozdrin S. THE INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF INFORMATION PROCESSING BY UNIVERSITY STUDENTS	32
Dysa O. PSYCHOLOGICAL MECHANISMS AND FACTORS OF PROFESSIONAL THINKING DEVELOPMENT	43
Kovalchuk O., Salyuk M. LEADERSHIP AND SOCIAL RESPONSIBILITY IN UKRAINIAN BUSINESS ORGANIZATIONS: MULTIPLE REGRESSION ANALYSIS	52
Kutovyy K., Kornienko V., Schesniak O. PECULIARITIES OF INTERPERSONAL RELATIONS IN THE FAMILY, RAISING CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS	61
Mishchykha L. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF A PERSON'S CREATIVITY DURING ADULTHOOD	68
Nosenko E., Lysenko O. THE ROLE OF HUMANITY AS A POSITIVE VALUE IN DETERMINING THE PERSONALITY WELL-BEING	77
Nosenko E., Shpilevska A. POSITIVE VALUES AND CHARACTER STRENGTHS AS LIKELY PRECURSORS OF WOMEN'S MARITAL SATISFACTION	82
Opanasyuk I. THE PSYCHODIAGNOSTICS OF THE EMOTIONAL INTELLIGENCE DEVELOPMENT OF INDIVIDUALS AT THE SENIOR SCHOOL AGE	94
Samoshkina L., Alexeeva G. THE NATURE OF CONNECTION BETWEEN CHILD'S ATTACHMENT TO THE MOTHER AND THE EXPERIENCE OF FAMILY WELL-BEING IN ADULTHOOD	104
Shebanova V. THE PECULIARITIES OF PERCEPTION OF A COURSE OF LIFE UNDER THE INFLUENCE OF TRAUMATIC CORPORAL EXPERIENCE	112
Summary	122
Authors	133

**Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара
здійснює підготовку в аспірантурі за спеціальностями:**

01.00.00 – Фізико-математичні науки

- 01.01.01 «Математичний аналіз»
- 01.01.02 «Диференціальні рівняння»
- 01.01.06 «Алгебра і теорія чисел»
- 01.02.04 «Механіка деформівного твердого тіла»
- 01.02.05 «Механіка рідини, газу та плазми»
- 01.04.02 «Теоретична фізика»
- 01.04.03 «Радіофізика»
- 01.04.05 «Оптика, лазерна фізика»
- 01.04.07 «Фізика твердого тіла»
- 01.04.10 «Фізика напівпровідників та діелектриків»
- 01.05.01 «Теоретичні основи інформатики та кібернетики»
- 01.05.02 «Математичне моделювання та обчислювальні методи»
- 01.06.01 «Історія фізико-математичних наук»

02.00.00 – Хімічні науки

- 02.00.01 «Неорганічна хімія»
- 02.00.02 «Аналітична хімія»
- 02.00.03 «Органічна хімія»
- 02.00.05 «Електрохімія»

03.00.00 – Біологічні науки

- 03.00.01 «Радіобіологія»
- 03.00.02 «Біофізика»
- 03.00.04 «Біохімія»
- 03.00.07 «Мікробіологія»
- 03.00.12 «Фізіологія рослин»
- 03.00.13 «Фізіологія людини і тварин»
- 03.00.16 «Екологія»

04.00.00 – Геолого-мінералогічні науки

- 04.00.06 «Гідрогеологія»
- 04.00.07 «Інженерна геологія»
- 04.00.09 «Палеонтологія і стратиграфія»

05.00.00 – Технічні науки

- 05.01.01 «Прикладна геометрія, інженерна графіка»
- 05.02.01 «Матеріалознавство»
- 05.02.08 «Технологія машинобудування»
- 05.02.09 «Динаміка та міцність машин»
- 05.05.03 «Двигуни та енергетичні установки»
- 05.07.02 «Проектування, виробництво та випробування літальних апаратів»
- 05.13.03 «Системи та процеси керування»
- 05.13.06 «Інформаційні технології»
- 05.13.07 «Автоматизація технологічних процесів»
- 05.23.17 «Будівельна механіка»

07.00.00 – Історичні науки

- 07.00.01 «Історія України»
- 07.00.02 «Всесвітня історія»
- 07.00.04 «Археологія»
- 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»
- 07.00.07 «Історія науки і техніки»

08.00.00 – Економічні науки

- 08.00.02 «Світове господарство та міжнародні економічні відносини»
- 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством»
- 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами»
- 08.00.08 «Гроші, фінанси і кредит»
- 08.00.11 «Математичні методи, моделі та інформаційні технології в економіці»

09.00.00 – Філософські науки

- 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії»
- 09.00.05 «Історія філософії»
- 09.00.09 «Філософія науки»

10.00.00 – Філологічні науки

- 10.01.01 «Українська література»
- 10.01.02 «Російська література»
- 10.01.04 «Література зарубіжних країн»
- 10.01.05 «Порівняльне літературознавство»
- 10.02.01 «Українська мова»
- 10.02.02 «Російська мова»
- 10.02.04 «Германські мови»

11.00.00 – Географічні науки

- 11.00.11 «Конструктивна географія»

12.00.00 – Юридичні науки

- 12.00.07 – «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право»
- 12.00.08 – «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право»

13.00.00 – Педагогічні науки

- 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки»

14.00.00 – Медичні науки

- 14.02.03 «Соціальна медицина»

19.00.00 – Психологічні науки

- 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології»
- 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»

21.00.00 – Національна безпека

- 21.03.03 «Геополітика»
- 21.06.01 «Екологічна безпека»

22.00.00 – Соціологічні науки

- 22.00.01 «Теорія та історія соціології»
- 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології»

23.00.00 – Політичні науки

- 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки»
- 23.00.02 «Політичні інститути та процеси»
- 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»

27.00.00 – Соціальні комунікації

- 27.00.01 «Теорія та історія соціальних комунікацій»
- 27.00.04 «Теорія та історія журналістики»

Аспірантуру в університеті відкрито в 1939 р. Сьогодні аспіранти ДНУ імені Олеся Гончара мають можливість здобути навчально-науковий ступінь PhD в одному з 78 університетів Європи, Америки й Азії, з якими наш університет має двосторонні угоди про академічну співпрацю. Зокрема, аспіранти ДНУ успішно захистили дисертації в Університеті Бордо-3 та Університеті прогресивної механіки м. Клермон-Ферран (Франція), Джексонському державному університеті (США) та ін. Нещодавно відкрито міждисциплінарну аспірантуру разом із Познанським державним економічним університетом (Польща). Протягом останніх років аспірантуру ДНУ успішно закінчили громадяни Бразилії, Буркіна-Фасо, Йорданії, Камеруну, Китаю, Конго, Швеції.

Підготовку в докторантурі ДНУ імені Олеся Гончара здійснюють за такими спеціальностями:

01.00.00 – Фізико-математичні науки

- 01.02.04 «Механіка деформівного твердого тіла»
- 01.02.05 «Механіка рідини, газу та плазми»
- 01.04.02 «Теоретична фізика»
- 01.04.03 «Радіофізика»

01.04.07 «Фізика твердого тіла»

02.00.00 – Хімічні науки

02.00.02 «Аналітична хімія»

02.00.03 «Органічна хімія»

03.00.00 – Біологічні науки

03.00.02 «Біофізика»

03.00.04 «Біохімія»

03.00.13 «Фізіологія рослин»

03.00.16 «Екологія»

05.00.00 – Технічні науки

05.01.01 «Прикладна геометрія, інженерна графіка»

05.05.03 «Двигуни та енергетичні установки»

05.07.02 «Проектування, виробництво та випробування літальних апаратів»

05.13.06 «Інформаційні технології»

07.00.00 – Історичні науки

07.00.01 «Історія України»

07.00.02 «Всесвітня історія»

07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»

08.00.00 – Економічні науки

08.00.02 «Світове господарство та міжнародні економічні відносини»

08.00.03 «Економіка та управління національним господарством»

08.00.04 «Економіка та управління підприємствами»

09.00.00 – Філософські науки

09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії»

09.00.05 «Історія філософії»

10.00.00 – Філологічні науки

10.01.02 «Російська література»

10.01.04 «Література зарубіжних країн»

10.02.01 «Українська мова»

10.02.02 «Російська мова»

13.00.00 – Педагогічні науки

13.00.02 «Теорія та методика навчання»

19.00.00 – Психологічні науки

19.00.01 «Загальна психологія, історія психології»

23.00.00 – Політичні науки

21.03.03 «Геополітика»

23.00.01 «Теорія та історія політичної науки»

23.00.02 «Політичні інститути та процеси»

23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»

Докладніше про аспірантуру і докторантуру ДНУ імені Олеся Гончара:

www.dnu.dp.ua/view/ndchigh

Наукове видання

ВІСНИК
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 21

Заснований у 1993 р.

Українською, російською та англійською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 21545-11445 від 21.08.2015 р.

Редактори: Л. В. Дмитренко, М. О. Литовченко

Коректор Т. І. Севост'янова

Оригінал-макет Г. М. Хомич

Підписано до друку 28.10.2015. Формат 70×108¹/₁₆. Папір друкарський.
Ум. друк. арк. 12,25. Тираж 100 прим. Зам. № .

РВВ ДНУ, просп. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010.

ПП «Ліра ЛТД», вул. Погребняка, 25, м. Дніпропетровськ, 49010.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 188 від 19.09.2000 р.

Фактична адреса: вул. Наукова, 5.